ATATÜRK KÜLTÜR DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
X. Dizi—Sa. 12

Julius WELLHAUSEN

İSLAMİYETİN İLK DEVRİNDE DİNÎ - SİYASÎ MUHALEFET PARTİLERİ

Çev : Prof. Dr. FİKRET IŞILTAN

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1989

ISBN 975-16-0167-3

İslâm Tarihi ve Julius Wellhausen Hakkında

İstanbul Üniversitesi'nde 1944 - 1984 yılları arasında tam kırk yıl islâm tarihi dersleri verdim. Birkaç yıldan beri emekliliğim dolayısıyla noktalanan bu öğretim faaliyetime başlar ve bu derslerin program, konu ve özellikle de hazırlanış metodunu saptarken çekmiş olduğum sıkıntıyı unutamam. Ülkemizde, inançla ilintisi olan konularda, bugün daha büyük ölçüde hissettiğimiz gerginlik, o tarihlerde de belirginleşmeye başlamıştı.

Dünya yüzünde pek çok din var. Ancak bugünkü uygarlık dünyasına yeni yeni katılan uzakdoğu âleminde egemen olan Buda, Konfüçyüs v.b. dinler bir kenara bırakılacak olursa, ünlü bir deyişle, kitâbî üç büyük dinden, ki bunlar Hristiyanlık, İslâm ve Musevîliktir, inananları sayı bakımından ikinci sırayı elinde tutan İslâm dini, ondört asırdan beri insanlığın kaderi, tarihin akış ve gidişi üzerinde oynadığı hiç şüphe götürmeyen etkili rol dolayısıyla, çok yönlü araştırma ve incelemelere konu olmuştur. Bu araştırma ve incelemeleri yapanların dinî ve tarihî problemler üzerinde varmış oldukları sonuçlar çoğu kere birbirine aykırı, birbirini yalanlayan nitelikler taşırlar. Bunun sebebi kolay açıklanabilir: Sonuçlara, yargılara varmak için olaylara hep birbirine aykırı görüş açılarından bakılagelmiştir.

Aslında tarihin bütün konusunu kapsayan sübjektiflik niteliği, araya büyük inanç anlaşmazlıklarının katılması yüzünden, özellikle din tarihlerinin tedvîninde pek etkili olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Bunu, insanların yapısı, gelişme ve yetişme şartları göz önüne alınacak olursa, doğal saymak da gereklidir.

Ondokuzuncu yüzyılın belirli özelliği olan bilimsel faaliyet, bulduğu ve uyguladığı metodun bütün sağlamlığına, bu metodla değer yargılarına varmak için kullandığı ölçülerin dürüstlüğüne rağmen, özellikle tarihçilik alanında, din sahasında, sübjektiflikten sıyrılmayı bir türlü başaramamıştır.

İnsanlar hangi câmiaya mensup olurlarsa olsunlar, batılı veya doğulu, içinde doğup büyüdükleri, eğitildikleri, bağlandıkları inancın kadrolarını aşmak, gerçek bilimin gerektirdiği mutlak, kesin objektifliğe ulaşmak başarısını şimdiye kadar gösteremediler; bundan sonra gösterebileceklerine de inanmak güç. Geçen asrın ve içinde bulunduğumuz yüzyılın yetiştirdiği eşsiz bilginlerin, bütün büyük iddialarına, objektifliği korumak için harcadıkları büyük çabaya rağmen, kendi câmiaları dışındaki toplumları ele alırken, hiç istisnasız, hep sübjektifliğe düştüklerini müşahade etmek, yorucu, kılı kırk yaran incelemelerinde bazen şu, bazen bu bakımdan, bazen bilerek ve bazen de farkına bile varamayarak çevrelerinin gelenek ve düşüncelerine uyduklarını görmek böyle bir şüpheciliği haklı gösterse gerek. En ilkelinden en yüksek düzeyde bulunanına kadar bütün insanlığı din, mezhep ve inanç kadroları kırılmaz bir çenber halinde kavramış olup, pozitif bilimler dışındaki sosyal konularda bilimin elini kolunu bağlamakta ve dört başı mamûr değer yargılarına imkân bırakmamaktadır.

Bu anlamda dinsizlik de bir tür din haline gelmiş oluyor. Her türlü inancı bir yana bırakıp tamamıyla bağımsız hareket ettiklerine kendi kendilerini inandırmaya çalışan, kendilerine hür düşünceli adını veren dinsizlerin de yine sınırları belli başka bir düşünce dünyasının çerçevesini aşamadıkları, bu sefer de olaylara bir tür inançsızlık, dinsizlik bağnazlığı içinde göz atmak bakımından, bambaşka ölçü ve gözlükler kullandıkları muhakkaktır.

Aslında çoğunluğunu yarı aydınların oluşturduğu, verdikleri ürünlerin diğer inanç sahibi düşünce ve bilgi adamlarının eserlerine nazaran pek çelimsiz kalmalarından beliren bu türden kimselere sorulacak olursa, ne Musa, ne İsa, ne Muhammed ve ne de diğer herhangi bir peygamber için, küçümseme, ilgisizlik ve hatta düşmanlık duygularından başka bir cevap alınamaz. Halbuki bütün bu saydıklarımız ve bunların ortaya atmış oldukları doktrinler insanlık tarihi için birer vâkıadır, mevcuttur. Tarihin akışını, bunların niteliklerine ulaşmadan açıklamaya çalışmak boşuna çaba harcamaktan öte bir şey değildir; red ve inkâr bunların önemini azaltamaz.

İslâm tarihi yazarlığının, tarihin diğer alanlarında da olduğu gibi, iki işlevi (fonksiyon) var: Olayların belirli bir kronoloji içinde gerçeğe en uygun tasviri ve bunların önceleri ve sonuçları göz önüne alınarak değerlendirilmesi. Olayları gerçeğe en yakın şekilde tasvir faaliyeti işin en güç yanıdır. Bunu doğru olarak başarabilmek için çok sağlam bir metoda ve çok köklü kaynak dili bilgisine sahip olmak gereklidir. Bu iki unsurun birbirine denk ve birbirini tamamlayıcı nitelikte olması başarının en önemli şartıdır. Bilindiği gibi, İslâmın özellikle ilk devreleri için başvurulması gereken kaynakların hemen tamamı arapçadır. İslâmın ortaya çıktığı ve büyük ilerlemeler kaydettiği devrede yaşayan, başka din ve dile sahip yazarların bu konuda verdikleri bilgi önemsenemeyecek kadar azdır. Gerek dinin niteliği ve gerekse tarihin akışında açtığı yeni yol üzerinde yapılacak incelemelere kaynaklık edecek bilgiler sadece islâmî kaynaklarda bulunabilir. Bu sebeple doğu bilginlerinin batılılara göre daha avantajlı oldukları düşünülebilir, ama durum hiç de öyle değildir. Anadili arapça olanların pek önemli bir bölümü, devir ve yazarına göre çok değişik olan tarihçi dilini çoğu zaman anlayamamakta, hatta anladığını sanarak büyük hatalara düşmektedir. Bunun en büyük şahidi

kaynak neşirleridir ve denilebilir ki, islâm tarihine ait kaynakların hemen bütün bilimsel neşirleri batılılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Tarih yazma metodu da doğulu islâm tarihçileri tarafından iyice kavranmamıştır. Kaynak tenkidi bakımından doğulu bilginler henüz emekleme çağına bile girememişlerdir.

Bizim literatürümüzde mevcut olan islâm tarihlerini doğu (ve yerli) ve batı menşeli olarak iki bölümde mütalâa etmek mümkün. Yerli (veya doğululardan çevrilen) islâm tarihleri, son yıllarda görkemli ciltler halinde yayınlananları da dahil, hemen bütünüyle kaynak tenkidinden yoksun, mukayese düşüncesinden mahrum, bilimsel değerleri sadece yazıldıkları günün bağnaz havasını aksettirmekten ibaret kalan yapıtlardır. Batıdan aktarılanlara gelince, bunların da pek sevindirici bir düzeyde oldukları söylenemez. Bu kısa önsöz çerçevesinde bunların teferruatına girmem mümkün değil. Kısaca belirtmek istediğim husus şu: Batı literatüründen çevrilen islâmın en eski yıllarına dair eserlerin kuşkusuz en önemlisi olan Caetani'nin eseri, (*İslâm Tarihi,* İst. 1924 vd.), bunu türkçeye çeviren en aydın ve dilbilir yazarlarımızdan rahmetli Hüseyin Cahit Yalçın'ın konuya âşina olmaması sebebiyle yanlışlıklarla doludur. Benim Wellhausen'den çevirmiş olduğum *Arap Devleti ve Sukutu* adlı Emevî devri tarihi de, yayınlanması sırasında yurtta bulunmadığım için, tashihlerin tarafımdan görülememesi yüzünden inanılmaz hatalarla dolu olarak yayınlanmıştır. Ömrüm vefa ederse tekrar bastırmayı düşünürüm. Çeviri, ikmâl ve telif yoluyla yayınlanan ve türk aydını ile türk bilgi âlemine sunulan büyük eser, *İslâm Ansiklopedisi,* için de söylenecek bir iki sözüm var. *Ansiklopedi*'nin türk bilginleri tarafından genişletilen veya yeniden telif olunan maddeleri arasında elbette değerlileri mevcuttur; ancak yapılan çevirilerde ne yazık ki, gerekli itina gösterilmemiş ve yer yer çok önemli

hatalara göz yumulmuştur. Meselâ peygamberimiz hakkındaki *Muhammed* maddesi içinde doğru bir tek cümleye rastlamak mümkün değildir. Önünüzde bulunan bu eserin ana konularından biri olan *Hâricîler* maddesi de eksiklikler ve yanlışlarla doludur.

Türkçe literatürde mevcut, islâm tarihinin ilk devrelerine ait eserlerin durumu bu olduğuna göre, devrimiz tarihçiliğinin çok önem verdiği tefsîr, olayları yorumlama işinin hangi safhada olduğunu tasvire elbette hacet yoktur. Sayısı azımsanamayacak neşriyat içinde, yorumunu bilimsel yöntem ve verilere dayandıranını teleskopla aramak gerekiyor. Bu arada yukarıdan beri açıklamaya çalıştığım sübjektiflik, yani taraflılık unsurunun batı eserlerinde de hüküm sürdüğünü bir kere daha vurgulamış olayım.

Julius Wellhausen'ın 19. yüzyılın islâm tarihçileri arasındaki seçkin yeri şüphe götürmez. Fakat bu çok cepheli âlimin, islâmın devir açan bazı olayları hakkında hüküm verirken müslüman hissiyatına uygun davranmamış olması da inkâr edilemez: Her şeye rağmen hristiyan ve üstelik isrâiliyatçıydı. Bu özelliklerinin yazılarına aksetmemesi şaşırtıcı olurdu. Ancak onun, olayların gerçek yüzünü ortaya çıkarmakta, kronolojiyi ve olayların âhenkli akışını tasvirde gösterdiği ustalık ve araştırıcı zihniyet bütün tarihçilerce örnek alınmaya değer.

1917 yılında vefat eden büyük tarihçi, dikkat edilecek olursa, islâm tarihine dair yazdığı bütün eserlerinde belli bir sınırdan dışarıya taşmamıştır. Onun ilgisi sadece Arapların islâm tarihine egemen oldukları devreyi kapsar. Uyguladığı sağlam metodla Julius Wellhausen, yüzotuz yıllık islâm tarihini makul bir çerçeveye başarı ile oturtmuş ve klâsik, devrini yitirmeyen bir tarihî âbide yaratmıştır.

Büyük tarihçinin çevirisini yayınladığım bu üçüncü eseriyle kırk yıl önce gerçekleştirmeyi tasarladığım küçük bir seri tamamlanmış oluyor[1]. Bunun zevkini duyuyorum. Eserin basılmasını sağlayan Türk Tarih Kurumu'na, Kurumumuzun değerli başkanı sevgili Yaşar Yücel'e ve baskının isteğime uygun tertibini sağlayan sayın Serap Çapanoğlu'na, ayrıca emeği geçen diğer yayınevi elemanlarına şükranlarımı belirtmekle mutluyum.

Levent 1989 Fikret Işıltan

[1] Bahis konusu seri şu kitaplardan oluşuyor: 1 — *İslâmın En Eski Tarihine Giriş,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayını, İst. 1960; 2 — *Arap Devleti ve Sukutu,* Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi yayınlarından N. XLII, Ankara 1963; 3 — Elinizdeki bu kitap Julius Wellhausen, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam (Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische klasse, Neue Folge,* Band V, No. 2, Berlin 1901) adlı eserden çevrilmiştir.

İSLÂMİYETİN İLK DEVRİNDE DİNÎ - SİYASÎ MUHALEFET PARTİLERİ

I.

Hâricîler

1. Sıffîn savaşı, hiyle ile zaferlerinden olmuş bulunan galiplerin ordugâhında, ağır sonuçlar doğuran bir ek sahne yarattı. Osman'ın öldürülmesiyle açılan yolda bir adım daha atılmış oldu.

Bozguna uğrama tehlikesi içinde Suriye'liler, Amr'ın tavsiyesiyle mızraklarının ucuna Kur'ân'ı taktılar. Böylece Irak'lılar, özellikle dindar *kaari* (çoğulu: *kurrâ*')'ler üzerinde istedikleri etkiyi yapmış oldular. Ali, hiylenin farkına varmakla beraber bunun tesirini önliyecek durumda değildi ve hatta bunu tecrübe ettiğinde bizzat tehdit edildi. Ali savaşı durdurmak ve muzafferâne ilerlemekte olan Eşter'i geri çağırmak zorunda kaldı. Ali'nin şahsını tehlikeye düşürmemek için Eşter, kesin zaferi elinden bırakması için onu zorlayan *alınları secde izi taşıyanlar*'a karşı duyduğu kızgınlığı açıkça belirterek, istemiye istemiye, tekrarlanan, mücadeleyi bırakmak emrine itaat etti. İmdi, Ali böylece ister istemez olup-bittiye boyun eğince Eş'as b. Kays, Kûfe Kinde'lilerinin reisi, Muâviye'nin yanma gitmek ve ne yapılması gerektiğini müzakere etmek için kendisini önerdi. Muâviye, iki taraftan her birinin birer temsilci seçmesini ve bu seçilenlerin de, Kur'ân hükümlerine göre hâkimiyetin kimin hakkı olduğunu kararlaştırmalarını teklif etti. Eş'as bu teklifi benimsedi ve bunu Irak'lılara bildirdi. Irak'lılar hemen bu çözümü kabul ettiklerini belirttiler; Ali'ye fikri sorulmadı. Suriye'liler bundan sonra Amr b. Âs'ı, Irak'lılar

ise Ebû Musa'yı kendilerine temsilci seçtiler. Ali boşuna Ebû Musa'nın seçilmesine itiraz etti; ancak, onun hoşuna gitmeyen tarafsızlığı, Ebû Musa'yı diğerlerinin gözünde büyütüyordu: *"Çünkü bizi neye karşı uyarmışsa, şimdi onun içine düştük".* Bundan sonra Irak'lıların ordugâhında, tanzimi esnasında Ali'nin, Peygamber'in benzer bir durumda başına geleni andıran küçük düşürülmeleri sineye çekmek zorunda kaldığı bir anlaşma belgesi kaleme alındı. Partiler silâhları susturmayı ve hakem kararını kabulü yükümleniyorlardı; her iki ordunun en seçkin kimseleri bunu imzaladılar. Sadece Eşter ısrarla imzalamayı reddederek Eş'as'ı azarlamaya devam etti.

Eş'as, burnuna kızgın korlar bastırılıyor duygusu içindeydi; ancak hızlı aracı rolü oynamaktan vazgeçmedi. Anlaşmanın tamamlanmasından sonra Irak ordusu içinde, belgenin muhtevasını herkese bildirmek üzere atla dolaştı. Bu arada içlerinde Urve b. Udeyye el-Hanzalî'nin de bulunduğu Basra'lı Temîm'lilerden bir gruba da uğrayarak anlaşmanın metnini onlara okudu. Urve, teokrasi devletinde hâkimiyet sorunu üzerinde verilecek kesin kararın iki insanın eline bırakılacağını öğrenince öfkeyle haykırdı: *Hüküm sadece Allah'ındır!* ve kılıcıyla Eş'as'ın atının sağrısını dürttü, öyle ki hayvan deli gibi sıçrayarak oradan uzaklaştı. Eş'as'ın Yemen'li kabiledaşları bu sebeple Temîm'liye kızdılarsa da, bunların şeyhleri araya girerek Eş'as'ı yatıştırdılar. Ancak yurdlarına dönüşe geçtiklerinde, savaşın bu şekilde sonuçlanması üzerine duyulan hoşnutsuzluk herkesi sardı. Hem de, mücadeleyi durdurmak hususunda Ali'yi sıkıştırmış olanların başlıcaları şimdi onu, teokrasinin geleceğini iki müzakerecinin sağduyusuna teslim etmiş olmakla suçluyorlardı. Bunlarla Ali'nin sadık yandaşları arasında şiddetli kavgalar çıktı. İtirazcılar Ali taraftarlarını, onu yanlış yolda bile olsa desteklemekle itham ediyorlar, onları, haklı olup olmadığını sormadan ne olursa olsun Muâviye ile

işbirliği yapan Suriye'lilerden farkı bulunmayan, insanların köleleri olmakla suçluyorlardı. Kûfe'ye giriş acı, ve hele değerli kanlar bahasına kazanılmış bir zafer böylesine aptalca elden kaçırıldığı cihetle, hemen hemen bozguna uğramış bir ordunun dönüşünden daha acıklı oldu. Öldürülmüş olanların geride kalanlarının feryadı Ali'nin yüreğine işliyor ve Osman yanlılarının açıkça alayları onu yaralıyordu: Sahtekârlar seviniyor, ona sadık kalanlar yeriniyorlardı. Onikibin kişi Ali'den ayrılıp onunla beraber Kûfe'ye girmedi. Bunlar *tahkîm*, yani hüküm (*Arbitrium*) sadece Allah'a aittir parolasıyla Harûrâ[1]'ya çekildiler. Bunlara *Muhakkimûn* denildi. Genellikle bunlar *Harûrî* ve daha yaygın olarak da *Hâricî*'ler olarak anılırlar[2].

2. Elimizde bulunan kaynakların, diğerleriyle mukayese edilemiyecek kadar eskisi olan Ebû Mihnef'in rivayeti budur. Weil örneğine uyarak bütün yeni tarihçiler Ebû Mihnef'i anlaşılmaz bulmakta ittifak ediyorlar. Bunlar Irak tarafında, Muâviye ve Amr'ın daha önceden hazırladıkları bir oyun, yani hâinler kokusu almaktadırlar. Hâinlerin adları kolayca konulabilir; bunlar Ebû Musa ve Eş'as adını taşıyorlar.

Ebû Musa el-Eş'arî, Peygamber'in en eski sahabelerinden, Kur'ân'ı temelden ve esaslı bir şekilde bilen, çok itibar sahibi bir kimseydi. Oniki veya onüç yıl süreyle, hicrî 17-29 yılları arasında, çok çalkantılı, olaylarla dolu bir zamanda Basra valisi idi. 29 yılında Osman, makamı genç bir akrabasına ver-

[1] *Haruritai*. Theoph., s.421, 18. 424, 9. 439, 13 (nşr. de Boor).

[2] Bu adın türediği fiil aslında *birisine karşı sefere çıkmak* ve genellikle de *ayaklanmak* anlamını ifade eder; bağımsız (*absolut*) olarak da kullanılır (Taberî, *2*, s. 33, 6). Bizim için bahis konusu olan anlamı ise *cemâa'dan ayrılmak*'tır (Tab. *2*, s. 543, 20. 889, 5). Theophanes s. 347,30'daki *Kharurgitai* ise *Kharigitai* ile *Haruritai* karışımıdır. Almanca olarak *Havâric* kelimesini belki de en doğru olarak *Noncorformist'ler* veya *Separatist'ler* olarak tarif etmek gerekir [Almancadaki bu kelimelerden *Noncorformist, bir şeye uymayan kişi, Separatist* ise *ayrılıkçı, ayrı düşünceye sahip* anlamına gelir].

mek üzere onu bu görevden aldı. Ebû Musa bundan sonra Kûfe'ye yerleşmiş ve orada nüfuz ve itibar kazanmış görünüyor. Çünkü Kûfe'liler, şehirlerine girmesine müsaade etmedikleri, Ümeyye ailesinden Saîd b. Âs yerine onun kendilerine *vali* olmasını talep edip bu isteklerini Osman'a kabul ettirdiler. Ebû Musa tabîatiyle, kendisini ortada hiç bir sebep yok iken Basra valiliğinden azl ve mecbur kaldığı için Kûfe'ye tayin eden Osman'ın dostu değildi: Çünkü böyle olmasaydı, halifeye son derecede isyankâr olan Kûfe'liler onun kendi şehirlerine tayinini istemezlerdi. Bununla beraber Ebû Musa, Osman'ın öldürülmesini hoş karşılamadı, bunun doğuracağı kötü sonuçları önceden idrak ederek Kûfe'lilerin tarafsız kalmalarını ve Ali'nin kucağına düşmemelerini sağlamaya çalıştı. Ancak bunu başaramadı ve kenara itildi. Buna rağmen kendisi hiç bir fena muameleyle karşılaşmadan Kûfe'de kaldı. Burada kendi siyasî düşüncesiyle hiç de yalnız başına değildi ve bu düşüncesini saklamadı da. Ali onun kendisine karşı tutumunu pek iyi bilmekteydi. Bunun için onun hakem seçilmesine itiraz etti. İmdi, onun Sıffîn'de namuslu davranmayıp, aksine Suriye'lilerle anlaşma halinde bir rol oynamış olduğu şüphe ve ithamının temeli nedir? Görünüşe göre bu sebep, onun kendisine ihtiyaç duyulduğu anda hemen ortaya çıkmış olmasıdır[3]. Bu arada, itibar sahibi bir kimsenin, adamları sefere çıktıkları zaman evinde kalmak istememesinde ve orada, eğer mücadele sebebi kendisine meşkûk görünüyorsa, savaşa katılmamasında, Arap zihniyetine göre göze çarpıcılık yoktur. Ebû Musa, Muâviye ile aynı oyunda rol almış değildi; hakemlik olayında ona dost görünmemiştir ve sonra da Suriye'liler önünden Mekke'ye kaçmış ve bunlar Busr kumanda-

[3] O, Tedmür ile Rusâfe arasında bulunan Urd'daydı, yani savaş meydanına çok yakın bir yerdeydi (Tab., *1*, s. 3334). Dîneverî (s. 205 vd.) hikâyeyi güzel veriyor.

sında Mekke'ye girdiklerinde ise hayatından endişe duymuştu. O, bu kardeşler arası savaşta, bir çok diğerleri gibi, taraflar arasında kalmıştır. Onun hilâfet makamı için istediği şahıs ne Ali, ne de Muâviye idi, onun adayı Abdullah b. Ömer'di. Kûfe'lilerin, bizzat kendileri sallanmaya başladıkları anda, güvendikleri kimse olarak eski valilerini düşünmüş olmaları şundan dolayı kolaylıkla anlaşılabilir bir keyfiyettir: *"Çünkü bizi neye karşı uyarmış ise, şimdi biz onun içine düştük"*

Şu halde hâin olarak geride sadece Eş'as kalıyor. Eş'as filvakî Nuceyr tecrübesinden sonra hâinliğe Ebû Musa'dan çok daha iyi uymaktadır. Nitekim Weil, Dozy, Brünnow ve Müller esas suçu ona yüklemektedirler. Gûyâ muhtemel bir kötü sonucu hesaplıyarak Suriye'liler ona önceden şöyle söylemişler: *Eğer mağlûp olmak tehlikesine düşecek olursak Kur'ân'ı mızrakların ucuna takacağız; o zaman savaşın durdurulmasını sen sağla!* O da o şekilde hareket etmiş ve Irak'lılar verilen işareti anlamış ve ona uymuşlar. Müller, tamamiyle Seyf b. Ömer havasında, - Irak'lıların böyle ne sana ne bana, hepsi birden onun kavalıyla onun telinde oynamamış olacakları gibi doğru bir düşünceyle - onun maşalarının "ayak takımı" olduğunu ilâve ediyor. Ama, Eş'as olayın bu safhasında değil, ancak Ali'nin mücadeleyi durdurmak emrini vermesinden sonra işe karışmıştır; kılıcını kınına sokmak zorunda kalınca Eşter ona değil başka kişilere sövmüştür. Bu, hiç olmazsa Ebû Mihnef'e göre böyledir. Çok daha muahhar ve daha az değerli tarihçiler olan Dîneverî ve Yakubî filvaki işi başka türlü hikâye ediyorlar, ama onlar sadece kendi tahminlerini gerçek gibi işlemişlerdir ve Eş'as'ı koruması için hiç bir sebebe malik bulunmayan Ebû Mihnef ile boy ölçüşemezler. Yakubî, Eş'as'ın Muâviye tarafından kazanılmış bulunduğunu ve Eşter'i geri çağırmak hususunda Ali'yi sıkıştırdığını iddia ediyor. Ona göre Eş'as Yemen'lilerin desteğine sahip imiş ve bu olayda

Eşter ile onun arasında hemen hemen çarpışma çıkacakmış. Ancak, asıl Kûfe Yemen'lileri Ali'nin başlıca taraftarlarıydılar (*Kâmil*, s. 539) ve bunların en kudretli kabileleri olan Hemdân ve Mezhic'in başında Eşter Sıffîn zaferini elde etmekteydi. Bu noktada Yakubî'nin aklına, Ebû Mihnef tarafından rivayet edilen, Eş'as ile Temîm'li Urve b. Udeyye'nin birbirine girmeleri olayı karışmıştır. Temîm'e karşı Yemen'liler Eş'as'ın arkasında yer almışlardı ve bunlarla Temîm arasında az kalsın çarpışma çıkacaktı. Müller'in herkesçe bilinen reçeteye uygun olarak kuzey ve güney Arapları arasındaki kabile kıskançlığının Sıffîn rezaletinin temelde yatan sebebi olduğunu telmih eden notu (*I*, s. 324, not 1) ibret alınmaya değer: Eğer Yakubî haklıysa Eş'as orduda bulunan güneyli Arap kabiledaşlarının Ali'nin yanında sayıları daha çok olan kuzey Araplarına, özellikle Mâlik el-Eşter'e karşı duydukları hassasiyeti dürtüklemişmiş. Müller bu suretle, bilmeden Yakubî'yi nakzetmiş oluyor. Gerçekten de eğer o haklı olmuş olsaydı, o zaman Eşter'in kuzeyli olması gerekirdi. Ama o, bilindiği gibi, Yemen'liydi.

Sonraki sahneye, anlaşmanın hazırlanmasına, Eş'as gerçekten büyük bir gayret ile katıldı. Savaşın durdurulması kararından sonra kendisini müzakereci olarak teklif ederek bu sıfatla Muâviye'nin yanına gitti ve onun bir hakem heyetinin tayini önerisini kabul etti. Daha sonra da bu teklif çerçevesinde iki taraf arasında bir anlaşma hazırlanmasını sağlamak için üzerine düşeni yaptı ve ancak bu sırada (daha önce değil) Eşter'den ağır sözler işitti ve daha sonra da anlaşmanın muhtevasını Irak ordugâhında yaydı: Bu münasebetle de Urve b. Udeyye tarafından yükseltilen ilk itiraz vuku buldu[4]. Şu halde ihanet Eş'as'ın bu davranış tarzının neresindedir? Akıma yön

[4] İbn Udeyye savaşın durdurulmasına değil, ancak hakemlik anlaşmasına itiraz etmişti; onun da, ve fakat diğerlerinden önce, aklı başına gelmişti.

veren o değildi; sadece dalganın kendisini yükseltmesine müsaade etmişti. Öne geçmiş, kendisini önemli göstermiş ve böylece meş'ûm olayın gelişmesine hizmet etmişti. Ama bu ihanet değildir. Onun, diğer bir çok Kûfe'lilerin yaptığı gibi, Muâviye tarafına geçmesine ve ondan ihanetinin mükâfatını elde etmesine hiç bir engel yoktu. Bunu yapacağı yerde Ali'nin yanında kaldı ve Kûfe'de eskisi gibi yine çok itibarlı olan hayatını sürdürdü. Oğulları ve torunları onun bu nüfuz ve itibarını devam ettirdiler ve hiç de Suriye hâkimiyetine sempati beslemediler. Filvaki Yakubî ona daha sonraki devrede bir çok şeytanlıklar atfetmekteyse de, Ebû Mihnef'e göre Eş'as sonraları da ancak Sıffîn'deki davranışlarına benzeyen hareketlerde bulunmuştur: Yani kendisini şeyh ve reis göstermek üzere ön plâna geçmeye çalışmak. *Kâmil*'e göre o hatta bir iki defa Ali'nin dostu olduğunu ispat etmiş, Ali'yi hâricîlerin iftiraları hakkında aydınlatmış ve onu İbn Mülcem'e karşı uyarmıştır. Nihayet, onun bu kendisine isnad edilen ihanetten bekleyip elde ettiği kazancın ne olduğu sorulmalıdır. Kendisine para verilmedi ve para mukabili olmadan hiç bir Arap böyle hizmetler görmezdi. Dozy, çok severek ve yersiz yere ortaya attığı bir motifi ona yakıştırıyor[5]: Yürekten hâlâ eski bir putperest olarak o, Nuceyr'de bir zamanlar kendisinin başına işler açmış olan islâmdan intikam almak istemişmiş. Gerçekteyse o islâm sayesinde Kûfe'de, Nuceyr'de hiç bir zaman sahip olmadığı bir mevkie erişmişti; islâm umumiyetle, Arapları birleştiren ve dünya hâkimiyetine sevketmiş olan siyasî cephesiyle ele alınmaktaydı; parlak hâli hâzır muvacehesinde geçmiş pekâlâ unutulabilirdi ve Eş'as da böyle düşünmek için en azından Kûfe ve Basra'nın esas nüfusunu teşkil eden *ehlürridde*'den her hangi biri kadar sebebe malikti. Bunlar bir tarafa,

[5] Meselâ Müslim b. Ukbe olayında da.

Muâviye hesabına Ali'ye ihanet gibi çok özel bir harekete motif olarak Nuceyr'in intikamını almak iddiası kifayetli değildir.

Olay için hâinler aramak beyhude ve de tümüyle gereksizdir. En büyük tehlike ânında Kur'ân'ın yukarı kaldırılmasının, geleceği parlak görünen Amr b. Âs tarafından düşünülüp uygulandığı hususu hiç de inanılmaz bir şey değildir. Düşünce pekiyi idi ve belki de önceden de buna benzer uygulamalarda bulunulmuştu[6]; mızrak her zaman bayrak gönderi olarak kullanılırdı ve Kur'ân da islâmın bayrağıydı. Irak'lıların böylece duygularına hitap olunmak isteniyordu: *Sizler, sancakları sizinkilerden hiç de daha az değerli olmayan Allah'ın Kelâmı bulunan kimselere karşı savaşıyorsunuz.* Irak'lıların bunu anlamaları için beyinlerinin özel olarak yıkanmış bulunmasına hacet yoktu ve bu davranışın onların üzerinde etkili oluşuna şaşmak gerekmez. Teokrasi devletinde hak-hukuk için mücadele onları, Osman'a, daha sonra Ayşe'ye ve Basra'lılara ve şimdi de Muâviye ve Suriye'lilere karşı savaşa sürüklemişti: Cemaat, yani teokrasinin doğru inancı, Ali *şîa* (parti)'sına ve Muâviye taraftarlığına parçalanmıştı. Bu oluşum aslında endişe vericiydi; çünkü islâm, Arapların parçalanmasına ve birbirlerini didiklemelerine bir son vermek istemiş ve bunu gerçekten de başarmıştı. İslâm, cemaatin birliğinin ve barış içinde beraberliğinin değerli bir varlık olarak kutsal sayılmasını emrediyordu. Uzun süre Sıffîn yanında karşılıklı mevzi almış olan ordular arasında cereyan eden muhavereler, Suriye'lilerin de Irak'lılar gibi kendi haklılıklarından aynı ölçüde emin olduklarını ortaya çıkarmıştı. Irak'lıların bu sebeple kendi görüş noktalarında bir ölçüde sarsılmış olmaları ve mızrak uçlarına takılı Kur'ân'ların etkisine bir an içinde boyun eğmiş olmaları anlaşılabilir bir keyfiyettir. Bunlar, meselâ kuzey Avrupa'lılara

[6] Tab., *1*, s. 3186. 3188 vd. 2, s. 876, 19. Krş. Dîneverî (s. 182, 9)'deki beyit.

nisbetle, daha heyecanlı ve değişen hissiyata daha kolay açıktılar. Dinî açmazın etkisi altında kalmışlar, siyasî ve askerî mantığa uygun hareket etmemişlerdi.

3. Irak'lılar bakımından seslerini yükseltip duruma hâkim olanlar *kaarî*'lerdi; müslümanların ihtilâfında gerçek arabulucu ve hakem olarak Kur'ân'a herkesten önce boyun eğenler bunlardı; kitleyi beraberlerinde sürüklemişler ve bizzat Ali'yi bunu kabule zorlamışlardı. Ama sonradan, anlaşma ve hakem heyetine karşı itiraz sesini en tiz perdeden yükseltenler de bunlar olmuş ve hâricîler de bunların içinden çıkmıştı. Taberi (*1*, s. 3330)'de kuru bir ifadeyle bunları söyleyen Ebû Mihnef'dir ve hâkim rivayet de budur.

Brünnow[7], aynı çevre içinde böylesine çelişkili bir değişmenin imkânını reddediyor. O, birbiriyle tezat teşkil eden faaliyetleri muhtelif çevreler arasında dağıtmaktadır: *kurrâ'* savaşı durdurmuş ve daha sonra hâricîler bunu protesto etmişler; bu sonuncular bedevî imişler. Eş'as ile Urve b. Udeyye arasında Ebû Mihnef tarafından bildirilen olay, açık olarak, anlaşmaya karşı doğan kızgınlığın *kurrâ* arasından çıkmamış olduğunu gösteriyormuş. İmdi, bu olay tamamiyle tâlî bir mahiyettedir ve ancak sonradan ortaya çıkan umumî hissiyat değişikliğinin bir peşrevidir. Buna karşı duyulan ilgi, oldukça formeldir, yani *tahkîm* çağrısını önce kimin yükselttiğine mütedairdir. Bu, sonradan üzerinde çok tartışılan ve çok muhtelif şekillerde cevaplandırılan bir sorudur[8]. Ama, bu bir tarafa bırakılsın, Brünnow, Urve b. Udeyye'yi ve genellikle eski hâricî'leri bedevî addetmek ve kendisinin ifadesiyle, son derecede mutaas-

[7] Hâricîler hakkındaki doktora tezinde (Brünnow, R.E., *Die Charidschiten unter den ersten Omayyaden*, Leiden 1884).

[8] Dîneverî, s. 210. *Kâmil*, s. 538, 16 vdd. 539, 1 vdd. Ayrıca krş. *Kâmil*, s. 565, 11. Burada tamamiyle ayrı bir olayda bir barış elçisinin atının bir hâricî tarafından yaralanması hikâye edilmektedir.

sıp dindar ve Kur'ân incelemelerine dalmış bu "gerçek bedevî Araplar"ı *kurrâ* ile tam bir tezat halinde göstermek hakkını nereden almaktadır? O, yanlış önyargılardan hareket ediyor. O anlamda Kûfe ve Basra Araplarının hemen hepsi, çöl kabilelerinden gelmiş oldukları cihetle, bedevî idiler. Şu halde bununla hâricîler hakkında hiç de yeni ve başka bir şey söylenmiş olmuyor. Ancak Kûfe ve Basra Arapları gerçekten, hicretleriyle, yani ordugâh şehirlere yerleşmeleri ve ordu listelerine[9] kabul edilmiş olmalariyle, çöl kabileleriyle olan bağlantılarını çözmüştüler. Hicret, bedeviliğin bir inkârıydı; *muhâcire sıfatiyle bunlar a'râb* ile taban tabana zıt idiler[10]. Devletten maaş alan savaşçılar, *mukaatile,* haline gelmiş, *cihad*'larının başarıları, Allah'ın onların eliyle gerçekleştirdiği büyük işlerle yücelmiş ve şişmişlerdi. Şimdi zamanları müsait olduğu ve merkezî yerlerde oturdukları için ilgilerini teokrasinin kamu işlerine çevirmişlerdi. Eski durumlarında kalmakta ısrar eden gerçek bedevîler, köy sâkinleri gibi, dinî - siyasî entrikalara, partiler teşkiline uzak kalmışlardı[11]. İslâm bunları akılları tam başında kişiler saymıyordu; islâm için bunlar deve hırsızlarıydılar. *A'râbî* tesmiyesi, medeniyetsiz, dinsiz insanlar için kullanılan bir küfür kelimesiydi. Böyle birisi Kûfe veya Basra'ya gelecek olursa alay edilmek tehlikesiyle karşı karşıya kalırdı[12]. *Divân*'a kayıt ve ordugâh şehirlere iskân edilmiş *mukaatile* böyle adlandırılmayı her halde şiddetle reddederdi. Bunlar meselâ eski yurdlarındaki kabilelere geri gönderilmeyi ağır bir muamele sayarlardı; böyle bir şey bir ceza, bir sürülmek idi[13]. Kûfe ve

[9] Yahya b. Âdem, *Kitâb el-Harâc,* s. 59.

[10] Tab., *2,* s. 864, 9

[11] Ehl el-Ehvâ (*Kâmil,* s. 546, 7).

[12] Tab., *2,* s. 94 vd. 565, 5. 568, 11. 590, 6. 825, 11. *Egânî, 17,* s. 111, 24.

[13] Tayy kabilesinden Abdullah b. Halîfe'nin hikâyesi bunu anlatır, Tab., *1,* s. 3280 vd. *2,* s. 148 vdd.

Basra'dan çıkan en eski hâricîlerin diğer Kûfe'li ve Basra'lılardan böyle menşe' bakımından farklı olduğunu gösterecek hiç bir delil yoktur. Tam aksine, diğerlerinin hiç olmazsa kan akrabalığına ve kan bağlarının jenealojik taazzuvuna daha uzun bir süre sıkı sıkıya sarılmalarına mukabil hâricîler, buna çok daha az önem vermişlerdir ve prensip olarak bu âdetlere uymamışlardır. Bunlar ailelerinden kopmuşlar ve ekseriya vâki olduğu gibi, aileleri tarafından ele geçirildikleri zaman hâricî olmaktan çıkmışlardır. Sığınma yeri olarak bunlar Arabistan çölünü değil, Arap olmayan toprakları, Dicle'nin öte tarafındaki Cûhâ'yı, Ehvâz, Medya ve Fârs'ı seçmişlerdir[14]. Eğer hâricîlerin Kureyş veya Sakîf ve Ensâr'dan değil, siyasî bakımdan daha az önemlilerden, çoğunluklarıyla *ridde*'den sonra fetih savaşlariyle islâma gerçek olarak ilhak edilmiş olan Kûfe ve Basra'daki kabilelerden çıkmış olduğunu söylemekle yetinmiş olsaydı, ancak o takdirde Brünnow haklı olabilirdi[15].

[14] Hâricîler bizzat Arabistan'da Yemâme ve Yemen'de, göçebe olmayan, yerleşik ahali arasında tutunabildiler; ancak bu daha sonraki bir devrede vuku bulmuş olup burada bizim için her hangi bir anlam taşımamaktadır.

[15] Biz tabiatiyle sadece reislerin menşeleri hakkında bir az bilgiye sahip bulunuyoruz. Bunların arasında bazı Temîm'liler vardı. Meselâ, Temîm kabilesinin ağır bastığı Basra'dan Mis'ar b. Fedekî, Hurkus b. Züheyr, Urve b. Udeyye ve kardeşi Ebû Bilâl; Kûfe'den Şebes b. Rib'î (ki pek az sonra ayrılmıştır), Müstevrid ve Hilâl b. Ulefe (bu son ikisi Temîm'e katılmış olan Teym Ribâb'dan). Ancak pek çok kişi de diğer kabilelerdendi. Diğer Mudar'lılardan Ferve b. Nevfel el-Eşca'î, Şureyh b. (Ebî) Avfâ el-Absî, Abdullah b. Şecere es-Sülemî (Tab., *1*, s. 3377. 3382. Dîneverî, s. 216, 13. 221, 6), Hamza b. Sinân el-Esedî (Tab., *1*, s. 3364. Dîneverî, s. 215, 17), ve bir çok Muhârib'li (Tab., *1*, s. 3309 vd. 3361 vd). Tayy'den Zeyd b. Husayn, Muâz b. Cüveyn, Tarafa b. Adî b. Hâtim. Diğer Yemen'lilerden Yezîd b. Kays el-Erhabî (kısa süre sonra ayrılmıştır), İbn Vehb er-Râsibî (ilk halife) ve İbn Mülcem el-Murâdî (Ali'nin katili). Rebî'a'lılardan önceleri pek azı tebarüz eder, meselâ İbn Kevvâ el-Yeşkürî (sonradan ayrılmıştır). Daha sonraları ise durum değişti. Basra Ezd'lerinden başlangıçta hemen hemen hiç hâricî çıkmamıştır; çünkü Ezd'ler Basra'ya sonradan muhaceret etmişlerdi. Harûrîlerin ilk üç reisi olarak Kûfe'deki büyük Temîm, Bekr ve Hemdân kabilelerinin en nüfuz ve itibar sahibi kişileri zikredilmektedir.

Brünnow *kurrâ'* hakkında da daha uygun şahsî düşünceye sahip görünmüyor[16]. Bunların kendi içlerinde kapalı bir topluluk olduğu tasavvur edilmemelidir. Bu grubun sınırları pek belirsiz idi. Kays b. Sa'd, Hâşim b. Utbe ve İbn Büdeyl gibi şahsiyetler de zaman zaman bunlardan sayılmaktadırlar. Bunlar belirli, sağlam bir programı bulunan bir parti de değildiler. Hem Suriye'lilerde hem de Irak'lılarda *kurrâ'* vardı ve çoğunluğu Ali'yi tutan ve onunla sefere çıkan Irak'lı *kurrâ'*dan yine dörtyüzü, anlaşıldığına göre Ebû Musa gibi düşünen (Dîneverî, s. 175) meşhur Abdullah b. Mes'ud'un tesiriyle, geride, yurdunda kalmıştı. *Kaarî'*ler *fakîh*'ler (çoğulu *fukahâ*) ile bağlantılıydılar ve bunlara nisbetle bir merkezin etrafındaki daire gibiydiler. Fakat bunlar tercîhen nazarî ve edebî istikamette değildiler (Tab. *2*, s. 564, 16 vd.). Adlarını iştikak ettirdikleri Kur'ân, onların gözünde, incelenmek için değil, uygulama ve imân gücü için vardı. Âyetleri ibadet için, mescitte olsun, evde, odada olsun ezbere okunuyordu. *Kurrâ'*, yani onu ezbere okuyanlara, duâcı [duâhân] da denilebilirdi. Kur'ân bunların ağızlarından düşmezdi; büyük kısımlarını ezber biliyorlar ve herkesin önünde veya yalnızken, yüksek veya hafif sesle, gündüz ve gece büyük bir heyecanla, inançla okuyorlardı. Namaz esnasında, secdede yüzlerini şiddetle yere vurmak hususundaki şevkleri sebebiyle bunlara *yüzleri secde işaretliler* (*Kur'ân,* Fetih suresi, âyet 29) denilir. Bununla beraber bunlar yurdun dilsizleri değildiler; dindarlıklarını kendi şahıslarına inhisar ettirmiyorlar, aksine, teokrasinin mâhiyetine uygun olarak, idare edici, yol gösterici sıfatiyle kamu işlerine karışıyorlardı. Kitle üzerinde nüfuz sahibi olmaya gayret ediyorlardı ve bunu elde ediyorlardı da. Osman'a karşı isyan Kûfe'de hazırlanırken sözün büyüğü bunlardaydı. Peygamber'in en es-

[16] Yahut da, aslında yazmış olmasından dolayı hiç de utanması gerekmeyen doktorasını kaleme aldığı sırada.

ki arkadaşlarının teşkil ettiği aristokrasi yanında *kaari* 'ler meş'ûm halife katlinin başlıca suçluları sayılmaktadırlar. İyi müslümanlar olmak sıfatiyle bunlar seferlere de katılıyorlardı. Savaş önceleri kitleleri ateşlemek için nutuklar söylüyorlardı. Her ne kadar ön plânda aksiyon adamları değillerse de, Allah'a kılıç ile yardım etmenin, teolojinin en iyi şekli olduğunu biliyorlardı. (Tab., *2*, s. 1086). Daha Yemâme olayında, Kur'ân'ı hıfzetmiş olup onu ezbere okuyabilenler, temayüz edenlerin başında geliyorlardı; bu dindar Medine'liler sonraki *kurrâ*'nın öncüleri sayılabilirler. Cemel savaşında, sonra Sıffîn'de ve sonraki diğer bütün savaşlarda, özellikle Haccâc'a karşı mücadelede, *kurrâ* hep öndeydi. Bunlar büyük hareketlerin asıl yaratıcıları ve idarecileri değillerdi; sadece kitleleri harekete geçiren şevk ve heyecanı yaratıyorlardı. Suların akışına ters yöne nâdiren girerlerdi; çoğunlukla umumî efkârın korosu, barometresi görevini görüyorlardı. Onların eleştirilerinden ve sövüp saymalarından en çok yararlanan muhalefet sahasıydı. Onun için Suriye'de Irak'dakinden daha az geliştiler. En büyük önem ve nüfuza Kûfe ve Basra'da sahiptiler. İzledikleri sancak, Allah, Kur'ân, Sünne, Hukuk ve An'ane idi. Siyasî parti olarak sağlam değildiler. Kendilerinin içlerinden çıkardıkları bir başkan için de emin bir dayanak olmaktan uzaktılar.

Yapıları böyle olduğuna göre *kurrâ*'nın hâricîler için en uygun beslenme sahası teşkil ettikerini kabul etmek gerekir. Mübalâğalı dindarlık bunlarda da onlarda olduğu gibi belirtilir ve aynı terimlerle tasvir olunur: Kur'ân bunların sadece dudaklarından çıkmakla kalmaz, bunlar onunla gerçekten ibadet ederler ve gece - gündüz onu düşünürler; gözleri, geceleri uykusuz geçirmekten, kıpkırmızı ve alınları sonsuz secdelerden yara içindedir. Bunlar dinin ilkeleri üzerinde kafa patlatır ve bu konuda büyük bir ustalıkla tartışmalara girişirler.

O devrin ateşli zâhidlerinin özel bir işareti de *burnus* [başlıklı ve kol delikli yeldirme şeklinde tek parça giysi] taşımaktı. Böyle burnuslu bir grup, Abdullah b. Şecere es-Sülemî'nin kumandasında en eski hâricîler arasında bulunmaktaydı.

İmdi, düşme - kalkma rollerini muhtelif partiler arasında taksim edebilmek için sadece hâricîler ile *kurrâ'* arasında bir uçurum yaratmak mı gerekir? Aynı insanların önce vicdânen yanıldıkları ve sonra akıllarının yeniden başlarına gelebileceği anlaşılmaz bir şey midir? Böyle bir şey olmadığı takdirde hâricîleri anlamak mümkün değildir. Ancak günaha girdikten sonradır ki bunlar, daha sonraları kendilerince dindarlığın esas mâhiyeti olarak kabul ettikleri kesinliği ve emniyeti kazanmışlardır. Bunlar geçici tereddüt ve sallantılarını ağır bir suç kabul etmiş ve bunu telâfi etmek için bütün enerjilerini ortaya atmışlardır. Zuhurlarının ve tutumlarının motifi nedâmettir[17]. Gerçekten de pişmanlıklarını açıkça belirtmişler, Ali ve diğerlerinden de aynı şekilde davranmalarını istemişlerdir; bu motif her fırsatta yeniden belirir. Bu böyle olmasaydı; hiç bir zaman kesintiye uğramayan tutarlı faaliyetleri hâricîlerin belirgin alâmetleri olmasaydı, o zaman onların korkunç düşmanı Mâlik el-Eşter, sadece o aldanmadığı, Suriye'lilerle yapılacak anlaşmaya önce o itiraz ettiği ve bunda ısrardan vazgeçmediği için bu ada, yani hâricîlik adına en büyük selâhiyetle hak iddia ederdi. Nihayet, eski rivayet sadece umumî olarak hâricîlerin *kurrâ'* çevresinden çıkmış olduğunu söylemekle kalmamakta, belirli bazı adları da zikretmektedir. Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî ve Zeyd b. Husayn et-Tâî diğer *kaari* 'ler ile Ali'yi Suriye'lilerle anlaşmaya zorlamış ve Allah'ın kitabını hakem olarak kabul etmek talebine uymadığı takdirde onu da Osman'ın uğradığı âkıbetle tehdit etmişlerdir. - İşte hem de bu iki şahıs sonradan en azgın hâricîlerden

[17] İslâmî anlamda *nedamet*'in ne olduğu Tab., 2, s. 332, 2'de görülmektedir.

olmuşlardı. Böyle belirgin bir rivayet, üstelik kendi içinde tutarsız da olan tahminlerle çürütülemez.

4. Burada çok kısa da olsa son zamanlarda yeniden tazelenen, Seyf b. Ömer'in izinde, hâricîlerin menşeini *Sebeîyé*'de arayan bir görüşe temas edelim. İlk hâricîlerin reislerinden hiç olmazsa bir kısmı Osman'ın valilerine ve bizzat Osman'a karşı muhalefette yer almışlar ve onun öldürülmesinin sorumluluğunu yüklenerek bunu da bir şeref saymışlardı ya: Bu sebeple bunların, Seyf'e göre, *Sebeî* olmaları gereklidir. Seyf bunlardan Harûrâ ve Nehrevân'da tebarüz eden bazılarını ve aynı zamanda İbn Mülcem'i ısrarla Sebeî olarak göstermektedir.-Ancak Eşter onun hesaplarını altüst ediyor. Gerçekteyse bu tesmiye, yani Sebeî adlandırması, her zaman sadece şîî'ler, aslında yalnızca çok aşırı bir şîî kolu için ve de aynı zamanda bütün şîî'ler için bir küfür olarak kullanılır[18]. Hâricîler bu nisbeyi, küfür mahiyetinde, Kûfe'deki düşmanları olan şîî'lere takmışlardır (Tab., *2*, s. 43, 13). Şimdi eğer Sebeî'lerin Osman'ın asıl katilleri oldukları ve bu yüzden hem şîa'nın hem de hâricîlerin müşterek köklerini teşkil ettikleri kabul edilecek olursa o zaman bu adın sonraları neden sadece aşırı şîîlere alem olarak yapışıp kaldığını sormak gerekir. Bu da her halde, hâricîlerin ancak eskiden ait bulundukları Sebeî'lerden ayrıldıktan sonra hâricî olduklarını ispat ederdi ki, böylece de hâricîliğin köklerinin Sıffîn'de yattığı ve Sıffîn'de olup bitenlerle açıklanması gerektiği düşüncesine dönmek gerekirdi. Bunun dışında ben Osman'a karşı girişilen hareketin Sebeîye tarafından başlatılmadığını ve Sebeî'lerin bu işde Seyf'in onlara atfettiği öneme sahip bulunmadıklarını isbat etmiştim. Bununla beraber, bunların hâricîlerle olan ilişkileri üzerindeki tartışmayı önceden kesintiye uğratmamak için, bu hususdaki isbat delillerimi kullanmak istemedim.

[18] Tab., *2*, s.43. 136,16. 623,14, 651,7. 703,17. 704,11.; Tab., *3*, s. 29

Hâricîler, yahudi İbn Sebe tarafından gizlice ekilmiş tohumlardan bitme bir yabanotu değil, aksine, gerçek islâmî bir bitkidirler. Bunlar teokrasi düşüncesini ciddiye almışlar ve buna, yabancı ve işin tabîatine aykırı hiç bir şey katmamışlardı. Bunlar karanlık içinde küçük bir tarikat olarak değil, aksine, bütün bir açıklıkla, en geniş bir temele, Sıffîn yanında Irak ordusuna hâkim olan umumî hava temeline dayanarak ortaya çıkmışlardır. Öyle ki, tam zuhurlarının başlangıcında sayıları en yüksek seviyedeydi ve sınırları da en az keskin durumdaydı. Debisi değişik bir gel-git halindeydi. Kimlerin kendileriyle beraber olduğu kesin olarak bilinmiyordu ve Eş'as'ın onlardan olmaması hayret uyandırıyordu. Başlangıçları Abbasî ve Fâtımî partilerininkinden çok çok ayrıydı. Hâricîler suikastlar ve dallı budaklı *davet* vasıtaları kullanmadıkları gibi, gizli ve karmaşık bir organizasyonla da bir arada tutulmuyorlardı. Bunların sadece *ilke*'leri vardı; ama bu ilkeler bitmez-tükenmez bir reklâm gücüne sahiptiler ve onlara, aramalarına hacet kalmadan, fiiliyata girişenlerin sonraları sayıca pek azalmasına rağmen, yeni taraftarlar bulmaktaydılar. Bunlara durmadan iltihaklar vuku buluyordu. Ateş bir yerde söndürülünce, başka bir yerde, arada görünürde hiç bir iletişim bulunmadığı halde[19], yeniden patlak veriyordu. Gerginlik her yerde mevcut ve boşanmaya hazırdı. Bu, hâricîliğin, islâmın ve teokrasinin tabîatine ne kadar derin bir temel atmış olduğunu gösterir.

5. *Schisma* [ayrılık]'nın islâmda genel başlangıcı Osman'a karşı isyandı: Allah için halifeye, hak ve adalet için idare (hükûmet)'nin yanlış tutumuna ve haksızlığına karşı. Şimdi bu parola sadece Osman'a karşı ayakta tutulamazdı; hak yolundan sapan diğer her hükümdara karşı da uygulanmalıydı.

[19] *Fatarât* doktrini, inancın hüsûfu teorisi bundan doğmuştur (*Egânî, 20,* s. 98.

Hâricîler bu ilkeyi Ali'ye karşı kullandılar ve böylece onun şîa'sından [taraftarlarından] ayrılarak *hâricî* oldular. Ali'yi yükseklere kaldırmış olan ihtilâl, hatalı bir adım attığında, onun karşısında da duraklayamazdı. Bizzat kendileri bu yanlışa zorladıkları halde, onu bu adımı atmış olmakla suçlamaları ve hemen geri almasını talep ederek, bir hükümdar olmak sıfatiyle Ali'nin böyle bir teklifi kabulünün hemen hemen imkânsız olmasına rağmen, onun, bu isteklerine uyacağını düşünmeleri utanmazca bir davranış sayılabilir. Fakat mantık bakımından bu davranış tutarsız değildi. İster isteyerek, ister istemeyerek olsun Ali, Şeytan, yani Muâviye, ile anlaşmıştı ve bu anlaşmayı ihlâl etmek istemiyordu. Ali böylece Osman ile Muâviye'ye karşı mücadeleyi zorunlu kılmış olan ilâhî hukuku, bu hukuku bir kenara atmış bulunan bir adamla yapmış olduğu anlaşmaya sadık kalmak için, feda ediyordu. Bu suretle o, ayakları altındaki temeli kaybetmiş ve halifeliği yitirmişti. Buna rağmen onu hâlâ tutanlar, onun şahsını putlaştırmışlardı. Nasıl Suriye'liler Muâviye'nin davasını gütmekteyseler, bunlar da Tanrı'nın değil Ali'nin davasını gütmekteydiler. Şu halde bunlar da Suriye'lilerden daha başka ve daha sağlam bir zemin üzerinde değildiler; hakemler kurulunun kararını bekliyecek olurlarsa, teokrasi içinde her müslüman için farzolan kendi kesin dinî-siyasî kanaatlerinden feragat etmiş olacaklardı. Bundan dolayı, Tanrı'nın hoşnutluğuna kesin olarak inanamadıkları için, Osman'ı öldürdüklerine de pişmanlık duymaya başladılar; Suriye'lileri, hiç düşünmeden, islâm câmiasından tardetmeğe de bir türlü karar veremiyorlardı. Ali ve taraftarları hakkında hâricîlerin gözleri gittikçe açılmaktaydı. Hak onun için sadece bir bahaneydi; o iktidarı istiyordu. Aslında bu, işin başından beri böyleydi, hiç de sonradan oluşmamıştı.

Şu halde hâricîler, adlarının da telmîh ettiği gibi, tam anlamiyle ve dindar bir ihtilâl partisiydiler. Bunlar *Araplık*'dan

değil islâmdan neş'et etmişlerdir ve islâmî dindarlığın en önde gelen ustaları ve temsilcileri sıfatiyle *kurrâ*'ya karşı tutumları şeklen, meselâ yuhudi *zelot*'ların *ifrîsî*'lere karşı tutumlariyle mukayese edilebilir[20]. Bununla beraber maddî bakımdan bu iki istikametin farkı, zelotlarm vatan için mücadele etmelerine mukabil hâricîlerin yalnız ve yalnız Allah için savaşmalarıdır.

Teokrasi içinde dindarlık umumiyetle siyasî istikamettedir ve bu, en yüksek derecesinde hâricîlerde de böyledir. Allah, eğer emirlerine uyulmayacak olursa, kullarının bunu sükûnetle karşılamalarını istemez. Kullar sadece kendi şahısları bakımından iyi işler görmek ve fenalıktan kaçmakla yükümlü değildirler; aynı zamanda bu tutumun her yerde hâkim olmasını sağlamalıdırlar; *iyi* 'yi i s t e m e l i ve *kötü*'yü y a s a k l a m a l ı dırlar. Haksızlığa karşı açıkça vaziyet almak her ferdin vazifesidir. Mü'min düşüncesini söz ve fiiliyle göstermelidir. Bu temel düşünce genel olarak islâmîdir; bunun hiç kimsenin gözyaşına bakmadan zamanlı-zamansız uygulanması ise hâricîlerin alâmeti fârikasıdır.

Tek-tek her kişinin, Tanrı hakarete uğradığında ona yardım etmek görevi, idare mekanizmasiyle anlaşmazlığa götürür. Teokrasi, ama sadece o değil, kanunlara aykırılıkla içten muztariptir. İnsanlar üzerinde hâkimiyet sadece Tanrı'ya mahsustur; bu hâkimiyete bir sahiplik iddiası, yani *Mülk* (hükümdarlık) Tanrı'nın iradesine aykırıdır. Hiç bir insanın bir diğeri muvacehesinde bu hâkimiyeti kendi şahsına bağlamak ve hele bunun tevârüsü bakımından önceliği yoktur. Bir hükümdarlık ancak Tanrı'nın adına olduğu ve onun irade ve emirlerine uygun bir idare uygulandığı müddetçe meşrûdur ve şu halde d i n 'in emrindedir ve d i n 'in tenkidine tâbidir. Bu, teokrasinin negatif kutbudur, ama onun bir de pozitif kutbu vardır.

[20] Theophanes, s. 439, 13, nşr. de Boor.

Bu müsbet kutup *cemâa*'yı, yani bütün müslümanların içinde barış ve birlik hâkim olan, anarşi bulunmayan, teşkilâtlanmış bir birliğini tesis eder ve bu teşkilâtın kurulması için tüm müslümanların birliğinin ifadesi olarak başına bir i m a m geçirir; önce Allah'ın, bütün selâhiyetleri hâiz temsilcisi olarak Peygamberi, sonra da yine (dolaylı olarak da olsa) aynı şekilde kutsal bir otorite olan ve selâhiyetlerini kendisinin tayin ettiği memurlara devreden halifeleri. *Din* ile cemâat (*cemâa*), yani Tanrı ve hakkı her şeyin üstünde tutmakla cemâat'de kalmak ve imam'a itaat etmek görevleri arasındaki tezat muvacehesinde hâricîler kesin bir tutumla *din*'in tarafını tutarlar. *Din*'in muhtevası üzerinde bunlar diğerleriyle esasta aynı görüştedirler ve şikâyetleri de aynıdır[21]. Hâricîler diğer müslümanlardan sadece *din*'i diğer her şeye karşı önde tutmak ve hiç taviz vermemek hususundaki enerjik tutumları ile ayrılırlar. *Din*'in zararına sadece alışkanlık ve zâhirî disiplin ile bir arada tutulabilen ve yabanotu ile buğdayı beraberce barındıran bir *cemâa* olamaz! Hâricîler, yalnızca tarihî varlığı vâkıasıyla meşrûlaşan cemâati kabul etmezler. Sadece samimî müslümanlar, ister asîl ister ayak takımı, Arap veya *mevlâ* olsun, gerçek cemâat'e dahildirler ve bu cemâat'de en yüksek mevki en dindar olanın hakkıdır. Bu sebeple cemâat'i parçalamakta hiç tereddüt etmezler, Osman'ın katliyle öğünürler ve ihtilâlin bu temel olayını ayırıcı alâmet (*Schibboleth*) haline getirirler. Şüphelendikleri herkesi bu bakımdan zorlu ve zahmetli bir i m t i h a n 'dan geçirirler. Müslüman muârızlarının kanını hiç çekinmeden dökerler; onların c i h a d 'ı, yani sürdürdükleri savaş, artık dinsizlere karşı değildir. Aksine doğru inançlı müslümanlara karşıdır. Çünkü hâricîler bunları hristiyan, yahudi ve mecûsîlerden daha fena, en kötü putperestler[22] olarak görürler ve bu iç sapıklara karşı savaşı en

[21] Tab., *2*, s. 984,8 vd. *Egânî*, *20*, s. 104,17 vdd. 106,7. *22*, s. 107,7.

[22] *Müşrikun, ahzâb, hâtiûn*, veya tam olarak *ehl er-Ridde*.

önemli görev sayarlar. Gerçek müslümanlar sadece kendileridir ve bu adı da sadece kendileri için kabul eder ve kullanırlar. Başkalarına göre onlar hâricî v.b. adlar taşırlar, ama kendi kendilerini daima *müslim* veya *mü'min* olarak adlandırırlar ve başkanlarına da *emîrülmü'minîn* derler. Putperest Mekke'den ayrılan Peygamber'i örnek alarak onlar da *massa perditionis* [ebedî lânetliler kitlesi]'den ayrılırlar. Düşman ülkesinden, *dârülharb* veya *dârülhâtîn*'den *dârülhicre* veya *dârüsselâm*'a çekilirler: Ana ordugâhlarının değişip duran yerini bu şekilde adlandırırlar.

Bütün bunlara rağmen bunlar hiç de tam anlamiyle anarşist değillerdir. *Mü'min*'lerin *cemâat*'inin birliği ordugâhlarıyla temsil olunur. Onlar da, teokrasinin başında namazı kıldıracak, savaşlarda kumanda edecek bir imamın bulunması zaruretine kuvvetle inanırlar. Osman, Ali ve Muâviye gibi sahte imamları, sadece bunların yerine bu makama daha lâyığını geçirmek üzere reddetmişlerdir. İmamın bu işe lâyık olması her şeyin başıdır. Ebedî mutluluk buna bağlıdır. Dünyadaki siyasî tutum cennet ile cehennemi tayin eder. Tanrı'nın huzuruna, dünyada zafer kazanması için çarpışılan sancağın altında çıkılır. İmam, genel islâmî düşünüşe göre, dünya ve âhirette, hayatta ve ölümden sonra da imamdır. Ama ona bu şekilde gittikçe daha sıkı olarak bağlanınca hâricîler için onu bulmak da o kadar zorlaşmaktadır. İmam, bu işe lâyık olduğunu her zaman yaptıklarıyla, fiiliyatıyla göstermek mecburiyetindedir. Ne kadar önemsiz görülürse görülsün en küçük bir hata yapacak olursa o kâfir, yani dinsizdir. Bu sebeple hâricîler kendilerine bir imam bulmak meselesinde sadece diğer müslümanlarla değil, kısa zamanda bizzat kendi aralarında da ihtilâfa düşmüşlerdir ve böylece pek ufak farklılıklar yüzünden muhtelif kollara bölünmüşlerdir. Şu halde hâricîlere suçlama olarak atfedilen, bunların hiç bir suretle *imâre* (hâkimiyet, *Kâ-*

mil, s. 555, 18) tanımadıkları hususu isabetlidir. Bir fikir, bir düşünüş tarzı, bu şekilde iddialar ileri sürecek olursa, onu gerçekleştirmek görevini üzerinde taşıyan cemaatleri daima tahrip etmiştir[23].

Hazreti Muhammed, Ci'râne'de, Huneyn savaşında elde edilen ganimeti paylaştırır ve burada pay eşitliğine pek aldırmadan hareket ederken Temîm'li Zülhuveysıra yanına gelerek onu âdil davranmak hususunda uyarmıştı. Ömer, bu utanmazın kellesini uçurmaya müsaade rica ettiyse de Peygamber onun bu isteğini reddetti. *"Bırak onu, ondan öylesine şevkle ibadet edecek ve oruç tutacak adamlar zuhur edecek ki, sizler kendi ibadet ve orucunuzu onlarınkine nisbetle ne kadar az göreceksiniz; bunlar dindarlığa öylesine dalıyorlar ki, bir ava girip de kan ve pislik üzerine yapışmadan dışarıya çıkan keskin bir ok misâli*[24] *öbür tarafından*

[23] Hâricîlerin siyasî mevkii, sadece onlara karşı değil, aynı zamanda şîa'ya karşı da (*Egânî, 7,* s. 11,24. 16,12 vdd.) vaziyet alan ve bu daha eski partileri yıpratan *mürciî* tezadı ile aydınlanmaktadır. Mürciî'ler, hâricîlerin yalnız kendilerini müslüman saymalarını, eski müslümanların inanç durumları hakkında daima kesin hüküm vermelerini ve bu suretle Allah'ın hükmünden önce davranmalarını protesto ediyorlardı. Mürciî'ler, yanlış yolda bulunan bir imam'ı izleyenlerin de pekâlâ iyi müslümanlar olarak kalacakları düşüncesindeydiler. "Ali mi, Osman mı?" sorusunun hükmünü Allah'a havale ediyorlardı. Emevî rejimini bunlar da reddediyorlardı ve bu hususdaki olumsuz tutumlarıyla diğerleriyle aynı zemindeydiler. Ama bunlar hemen olumlu anlamda yegâne doğru mukabil halifeyi ortaya atmıyorlar ve şimdilik şahsî olmayan hukuk taraftarı olarak ortaya atılmakla yetiniyorlardı. Bunların zihniyetinin aktif bir temsilcisi Horasan'da Hâris b. Süreyc idi ve bunların temel ilkeleri van Vloten'ın *ZDMG,* 1981, s. 162 vd.'de tercüme ettiği Sâbit Kutna'nın bir manzumesinde tasvir olunmaktadır.

[24] İbn Hişâm, s. 844. Tab., *1,* s. 1682. Vâkıdî, s. 377. *Kâmil,* s. 545. Kitap *2,* s. 159. 161 vd. 187 vd. 226 vd. *3,* s. 62. 114. 196. *4,* s. 63. 161 vd. 183 vdd. *Zülhuveysıra* lâkabı *Züssüdeyye* ve *el-Muhdec* lâkablarıyla değişmektedir. Her üçünün de mânâsı aynı olup, *bir eli kadın memesi gibi bir et parçasından ibaret sakat kollu bir adam* demektir (Vâkıdî, s. 377. İbn el-Esîr, *3,* s. 292 ve Mes'ûdî, *4,* s. 416'ya göre tashih edilmelidir). *Kâmil,* s. 595, 18 v.b.'ye göre bu, Temîm'li Hurkus b. Züheyr olmalıdır ki, bu husus Tab., *1,* s. 2541 vdd. 2955. 3360 vd. 3364 vdd. 3380. 3382 ile karşılaştırılmalıdır. Ancak aslında bu kimse *büyük meçhul* (amonymus)'dür. Ali, Nehrevân savaş meydanında Züssüdeyye'nin cesedini aratmıştı (Tab., *1,* s. 3383

çıkıyorlar"[25]. Hâricîlerin bu zamanından önceki öncüsü hakkındaki hikâye elbette efsanedir. Ama daha hazreti Muhammed'in, ganimet ve devlet hazinesi üzerinde, Osman ve halefi gibi, kendi istediği şekilde tasarruf etmiş olduğu ve bu sonunculara karşı yükseltilen ithamların ona karşı da ileri sürülebileceği hususu doğrudur. Burada benim üzerinde durmak istediğim asıl şey, bununla hâricîlere karşı yapılan haklı tenkiddir. İslâmın ilkelerini katılaştırmak suretiyle bunlar bizzat islâmın üzerine çıkarılmışlardır.

Hâricîlerin dini filvâki siyasîdir; Tanrı'nın arzuladığı cemaati gaye edinmiştir. Fakat bunların siyaseti erişilebilecek amaçlara dönük değildir ve tamamen kültür düşmanıdır: *Fiat iustitia, pereat mundus!* Bunu onlar da bilmez değillerdir. Dünyada zafere ulaşacaklarına inanmazlar. Ölümü savaş içinde bulabilmekle mutludurlar; hayatlarını satmıştırlar; cennete ulaşabilmek için canlarını pazarlamışlardır[26]. Bu dindârâne kendini bırakmışlığın (*Aponoia*) arka plânında, sadece *dünya*'nın değersizliğine değil, bunun, yani dünya hayatının kısalığına da yürekten inanmak yatar: Saat çalmak üzeredir. Şu halde bunlar en büyük savaşma enerjisini ortaya atarak gerçekte, kendilerini cennete götüreceğine inandıkları, siyasî

vd.). Ali, hâricîlerin alâmeti olarak bir *muhdec*'den o kadar çok söz etmişti ki, *muhdec* (yani kolu sakat) olan Nâfi' adında birisi, kendisinin bu şahıs olduğunu düşünmüş ve bunun gereğine göre davranışlarda bulunmuştu (Tab., *1*, s. 3388). Şîî Seyyid el-Himyerî'nin şiirlerinde (*Egânî, 7*, s. 13) şöyle denilmetedir: Kıyamette insanlar beş sancak altında görünecekler; bunların dördü, *altın buzağı, Firavun, Samaria'lı* ve *Muhdec*'in sancakları terstir; beşinci ve doğru sancak Ali'nin sancağıdır. Bu adsız efsânevî hâricî-başı şu halde çok eski bir tasavvur olmalıdır.

[25] Bununla, *havâric* ile aynı anlamda kullanılan *Mârikûn* tesmiyesi açıklığa kavuşuyor; çünkü fiil şöyle de olabilir: *transfodit et ab altera parte exivit (sagitta).*

[26] Bunların *el-Şurât*, satıcı (eski arap meselâ Urve b. Verd 3,2) tesmiyeleri buradan gelmekte olup Theophanes s. 366,28'de de bulunmaktadır; çünkü *parabulos* kelimesi burada *parabolos* yerine bulunmakta ve hayatını satmak anlamına *paraballesthai ten psükhen*'den gelmektedir.

olmayan bir siyaset gütmektedirler. Bunlar gerek kendilerine ve gerekse başkalarına uyguladıkları sınırsız bir saygısızlık ve sorumsuzlukla Allah'sız cemaati ortadan kaldırmak suretiyle kendi ruhlarını kurtarmak, selâmete çıkarmak istemektedirler. Bunlar geçerli doğru inancın elde kılıç düşmanları, gerçek anlaşmazlar (*Nonconformist*) ve ayrılıkçılar (*Separatist*)'dır. Tek-tek fertler gerçekten kendi başlarınadırlar. Ferdin, kendi dinî-siyasî kanaatinin doğruluğuna sarsılmaz bir inançla dolu olması lâzımdır. Bu kanaati için o bütün gücünü ortaya atmalıdır; her zaman ve özellikle yaptıklarına inanarak ve daima hakikati söylemelidir (*Egânî, 16,* s. 157). Haklı olup olmadığından şüpheye düşen kâfirdir (*Egânî, 20,* s. 98, 105); ama fiili ile doğru yoldan sapan da, hele bunun bazı hallerde kaçınılmaz olduğunu iddia edecek olursa, kâfirdir (*Egânî, 20,* s. 104). Yalnızca tek bir yanlış adım atan da müslümanlıktan çıkmıştır; sadece açık tövbe ile ve fiilen bu adımdan geri döndüğü takdirde yeniden islâm câmiasına dahil olabilir. En ciddi bir imtihan (*mihne*) ve inanç durumunun sınanması önşart kabul edilir; bu imtihan tabîatiyle sadece ferdin kendi şahsına değil, daha çok diğerlerine de uygulanır. Pek önemli olmayan âdet ve ibadet şekilleri (*Adiaphora*)'ne rıza gösterilmez. Şu halde hâricîler, çok özel türden de olsa gerçekte çok mübalâğalı endividüalistlerdir. Ve bunlar, inançlarını fiile dökmeleri ve kendileri gibi düşünen bir kaç kişi bir araya geldiğinde derhal kılıca sarılmaları esas vasıfları olmakla beraber, yine de teorik sapıklığı, yani teolojiyi tesis etmişlerdir. Önce, sünneti, hadîsi aşan sorunları ortaya atmışlar ve bunu düşmanlarıyla tartışmışlardır. Hâricîler menşelerinin *kurrâ* olduğunu hiç bir zaman inkâr etmemişlerdir. İslâmın en eski teologları hiç şüphesiz bunlardan mülhem olmuşlardır.

6. Hâricîlerin, özellikle Kûfe hâricîlerinin müteakip tarihini hikâye edenlerin başında, ön plânda, yine Ebû Mihnef bu-

lunur. İçinden çıktıkları şîa zemininden bunlar, Suriye'lilerle anlaşma yapmak suretiyle inancı inkâr ettiği, Osman ve Muâviye'nin Allah'sız tutumlarına karşı islâmın takındığı tavrın haklılığına kesin kanaatle bu anlaşmayı derhal bozup yaptığı hareketi tamir cihetine gitmediği için Ali'ye kızarak, koptular. Bununla beraber onlar başlangıçta ona karşı barışmaz bir tutum içine girmediler ve Harûrâ'daki ordugâhlarını terkederek Ali'nin ordugâhına, Kûfe'ye dönmek hususunda söz dinlediler. Fakat Ali onları yeniden hayâl sukutlarına uğrattı ve yaklaşık bir yıl sonra ikinci bir ayrılma vukua geldi. Bu ayrılmaya birincisine olduğu kadar çok katılma yoktu ama, bunlar da çok daha kararlıydılar. Bu sefer Ali'ye karşı kendi içlerinden bir halife çıkardılar. Oyları Ezd kabilesinden, Âdil Jacobus gibi, dizlerini ibadet etmekten nasır kaplamış olduğu için *Deve nasırlı adam* lâkabını taşıyan Abdullâh b. Vehb er-Râsibî üzerinde toplandı[27]. Bunun idaresinde, Ali ve taraftarlarının da dahil bulunduğu dinsiz (*kâfir*) lere karşı *cihad*'a girişmek istiyorlardı. Bunlar Dicle'nin öteki kıyısında bulunan Nehrevân'da toplanmak üzere küçük gruplar halinde gizlice Kûfe'den uzaklaştılar. Basra'lı fikir arkadaşları da Temîm'li Mis'ar b. Fedekî kumandasında beşyüz kişilik bir grup halinde oraya yöneldiler. Bunlar yolda, itibar sahabi bir kimse olan Abdullâh b. Habbâb'a rastladılar. Onu Osman ve Ali'ye karşı düşüncelerinden *imtihan* edip verdiği cevaplara kaanî olmadılar[28]. Bu Basra'lı hâricîler diğer hususlarda pek ince, vicdanlı düşünüşlüydüler; birisi ağaçtan düşmüş bir hurmayı önce ağzına attığı halde, bunun kendisine ait olmadığı hatırına geldiği için yemeden tükürürken, bir diğeri, haklı bir se-

[27] Euseb. H.E. 2, 23.

[28] Başka bir rivayete göre bunlar ona, Peygamber'in, iç savaşlara faal olarak karışmamanın ve müslüman kanı dökeceğine, bir kimsenin kendisini öldürmesinin daha doğru olacağını söylediğini her tarafta yaydığı için kızmışlardır.

bebe dayanmadan öldürmüş olduğu bir domuzun bedelini hristiyan sahibine ödüyordu. Fakat bunlar doğru inanca sahip olmayan bir müslümana karşı müsamahasızdılar. İbn Habbâb'ı bir su kenarına sürükleyip orada koyun gibi boğazladılar; ona refakat eden karısını da aynı şekilde öldürdüler. Buna benzer başka cinayetler de işlediler.

Bu yüzden Kûfe'liler çileden çıktı. Ali, gûya sadece baskı altında tutulduğu için, Kûfe'lileri bu cânîler üzerine, Nehrevân'a sevketti. Sayısı büyük olan ordusunda kumandan olarak Temîm'den Ma'kil b. Kays ve Şebes b. Rib'î (ki bizzat Harûrîler arasında bulunmuştu) ve Ensâr'dan Ebû Eyyûb, Ebû Katâde ve Kays b. Sa'd zikrediliyorlar. Cânîleri teslim etmeleri için Ali'nin yaptığı talebi hâricîler reddettiler; cinayeti hepimiz birden işledik dediler. Bunlar barış müzakeresine girişmek istemiyorlar, sayıca büyük kuvvete karşı yapacakları savaşta ölümü arzluyorlardı: *"Söylenenlere aldırmayın, Allah'ın huzuruna çıkmaya hazırlanın; bu akşam cennette buluşmak üzere!"*. Bununla beraber Ali'ye karşı kılıç çekmeyi yüreklerine sindiremiyen bir kaçı dağlara kaçtı; bir kısmı onun tarafına geçti veya hâricî ordugâhından gizlice kaçarak Kûfe'ye döndü. 9 safer 37 (17 temmuz 658)'de iş savaşa döküldü. Önceleri sayıları 4000 olan hâricîlerden er-Râsibî'nin yanında sadece 2800 kişi kalmıştı. Bunlar halifeleriyle birlikte maktul düştüler; yaralananlar galipler tarafından Kûfe'ye görütürüldüler ve bunlar orada aileleri tarafından ihtimamla tedavi edildiler.

Bu öldürücü bozgun hâricîlerin hiç de sonu olmadı. Bunlar şehitlerinin kanlarından yeniden fışkırdılar. Mağlûbiyetlerinin sonucu sadece, sonraları Merc Râhit savaşı yüzünden Kelb ile Kays arasında olduğu gibi, bunların da cemaatle aralarında açılan uçurumun artık hiç bir zaman kapanmaması oldu. Nehrevân için alınan intikamın en asîl ve muteber kurbanı bizzat halife Ali oldu; çünkü onun kaatili bu işe, Nehre-

vân katliâmında babasını ve kardeşini kaybetmiş olan nışanlısı Katâmî tarafından tahrik ve teşvik edilmişti. Bir Murad'lı, bir Temîm'li kadının intikamını alıyordu. Bu intikam kabilenin değil, *fırka*'nın, partinin, işi idi.

İbnülesîr (*3*, s. 313 vdd.) Nehrevân olayını hemen izleyen bununla ilgili bir kaç hadise zikreder. 200 kişiyle birlikte Deskere'ye gitmiş olan Eşres b. Avf eş-Şeybânî 38 yılı rebîülâhırında maktul düştü. Yanlarındaki 200'ü aşkın savaşçının başında Mâsebezân'da bulunan Teym Ribâb'lı Hilâl b. Ullefe ve kardeşi Mücâlid 38 yılı cemâziyelevvelinde; yanında 180 kişi bulunan Becîle'li Eşheb b. Bişr, Dicle kenarındaki Cercerâya'da maktul düştüler. Bundan sonra Sa'd Temîm'den Ebû Meryem, Kûfe kapılarına kadar yaklaşmaya cüret etti; Ali'nin bir kumandanını mağlûp ettikten sonra bizzat Ali'nin kumandasındaki bir kuvvet tarafından 38 yılı ramazanında imhâ olundu. Bunun adamlarının hemen hepsi *mevâlî*'dendi. Mevâlî daha o zamanlarda hâricîlerin en şecî, en cessurlarından idiler[29].

Ebû Mihnef (Tab. *1*, s. 3380) sadece, mücadeleye hiç katılmayan ve Şehrizûr bölgesinde Deskere yanında Bendenîcîn'e çekilmiş olan, başlarında Ferve b. Nevfel el-Eşcaî'nin bulunduğu 500 atlı hâricînin Nehrevân katliâmından kurtulduğundan haberdardır. Bu guruba, Sıffîn savaşında ölüm derecesinde yaralanmış olan Hanser b. Ubeyde el-Muhâribî de katıldı (s. 3309 vd.). Bunlar Ali'ye ve Kûfe'li kardeşlerine karşı savaşmak istemiyorlardı. Bekkâî'nin Avâne'den aldığı rivayette hikâye ettiği gibi (Tab. *2*, s. 10) bunlar Ali'nin ölümünden sonra bütün enerjileriyle Muâviye'ye karşı çıktılar. Muâviye, Irak'ı eline geçirip Nuhayle'deki karargâhında bulunurken bunlar ona karşı taarruza geçerek ordusunun bir birliğini boz-

[29] Krş. Yakubî, *2*, s. 262.

guna uğrattılar. Bunun üzerine Muâviye Kûfe'lileri, eğer bu küstahların kendisine saldırmalarını önlemiyecek olurlarsa onlarla yaptığı barışı bozmakla tehdit etti. Kûfe'liler Muâviye'nin emrine uydular ve Nehrevân'da maktul düşen kardeşlerinin düşünüşlerinde ne kadar haklı olduklarını iş işten geçtikten sonra idrâk etmiş olan hâricîleri kılıçtan geçirdiler. Bununla beraber Ferve b. Nevfel, daha savaş başlamadan, akrabalarının gayretiyle bu işten sıyrılmış bulunuyordu[30].

Er-Râsibî'nin maktul düşmesinden sonra Kûfe hâricîleri ancak Mugîre b. Şu'be şehirlerine vali olduğunda kendilerine bir halife seçtiler. Bu, kardeşleri Hilâl ve Mücâlid, İbnülesîr'in ifadesine göre, Nehrevân olayından sonraki çarpışmalarda öldürülen Teym Ribâb'lı Müstevrid b. Ullefe idi. Ebû Mihnef bu zat hakkında esas itibariyle, kendisinden ancak rivayet zincirinin bir halkası ile ayrılan iki göz şâhidinin verdiği bilgiyi hikâye eder. Ebû Mihnef bu iki versiyonu, birbirinden ayrı ve birbirine aykırı topluluklardan neşet etmelerine rağmen, birbiri içinde ve birbirini ikmâl eden tek bir rivayet halinde işlemiştir. Şâhitlerden birisi olay esnasında çok genç bir adam olmasına rağmen hiç de küçümsenemiyecek bir rol oynayan ve

[30] *Kâmil,* Nuhayle'de hâricîlerin yaptığı iki çarpışmayı birbirinden ayırıyor: 1) Müstevrid kumandasında Ali'ye karşı (s. 576 vd.; buna mukabil krş. s. 548), 2) Havsere el-Esedî kumandasında Muâviye'ye karşı (s. 548). Müstevrid'in zikri zamanından öncedir; Havsere el-Esedî ise Hanser el-Muhâribî'dir. Birinci Nuhayle'de Ali'ye karşı çarpışanlar, Nehrevân'da Ali'ye karşı savaşmak istemeyenler imiş. Ancak o zaman bunların 1. Nuhayle çarpışmasında da Ali'ye karşı değil, Muâviye'ye karşı çıkmak istemiş olmaları çok daha tabiî olurdu. Gerçekten de Yâkut (*2,* s. 153), *Kâmil,* s. 577'ye göre 1. Nuhayle'ye ait olan beyitleri daha ziyade 2. Nuhayle'ye ait saymaktadır. Bunu da Ali'nin hâricîlerin kesilmiş başlarını küme küme yanına getirtmesi kabul edilemiyeceğine göre, çok haklı olarak düşünmüştür. Bununla beraber, 1. ve 2. Nuhayle arasında gerçekte bir fark yoktur. Eğer Seyyid el-Himyerî (*Kâmil,* s. 577) buradaki mücadeleyi Ali'ye karşı yapılmış addediyorsa, bu savaş gerçekten de şîî'lere, Kûfe'lilere karşı yapılmıştı ve Kûfe'liler de Muâviye'nin emriyle, hiç de pek isteksiz olmayarak, hâricîlere karşı sevkedilmişlerdi.

sonra da *fırka*'yı terkeden Abdullâh b. Ukbe el-Ganevî'dir. Bu zatın şahsiyeti çekicidir ve rivayeti sadece tâlî önemde bir ayaklanmaya dair olmasma mukabil bu en eski hâricîler hakkında açık bir tasvir ortaya atar.

Nehrevân'da yaralanıp da Ali'nin Kûfe'ye dönmelerine müsaade ettiği hâricîler arasında Hayyân b. Zabyân es-Sülemî de bulunmaktaydı. Bir ay sonra bu zat yanında onu bir az aşkın arkadaşıyla Kûfe'den Rey'e gitti. Ancak Ali'nin "Murad'lı kardeşimiz tarafından" öldürüldüğü haberi üzerine bunlar büyük bir sevinç içinde gizlendikleri yerlerden çıkarak, Nehrevân'ın intikamını almak, Allahsız idarecilere karşı terkedilmiş *sünne* namına açıkça ortaya atılmak ve başarıya ulaşmasalar bile hiç olmazsa Allah nezdinde vicdanları ve ruhları için özür dilemiş olmak amaciyle Kûfe'ye geri döndüler. Bu olay henüz Hasan b. Ali hilâfetin başındayken vuku buldu. Muâviye'nin hilâfetinde Mugîre b. Şu'be Kûfe valisi oldu. Mugîre, siyasî bakımdan hoşnutsuzları, bunlar sözden fiile intikal etmedikleri sürece, kendi hallerine bıraktı; *"Allah sizlerin ebediyyen iç huzursuzluk duymanızı kararlaştırmış; sizleri birbirinize düşüren sorunlar hakkında zamanında bir hükme varmak bana değil ona düşer"*. Bu ilkeye uygun olarak o hâricîlere karşı da göz yumdu. Bunlar Nehrevân maktullerinin hatırasını törenlerle tebcîl ettiler; hiç bir şey yapmadan sâkin sâkin oturdukları için kendi kendilerini yerdiler ve *ehlilkıble,* yani doğru inançlı müslümanlara karşı savaşı kutsal görevleri olarak ilân eylediler. Hâricîler Hayyân b. Zabyân'ın evinde muntazam aralıklarla toplantılar yapıyorlardı. Hayyân yanında, iki affa uğramış Nehrevân yaralısı, Nehrevân'da maktul düşen Zeyd b. Husayn'ın kardeşi Tayy'lı Muâz b. Cüveyn ve Temîm'li Müstevrid, hâricîlerin en itibarlı, nüfuzlu kişileriydiler. Bunlardan hiç birisi diğerini kıskanmıyordu. Her biri başkanlığı diğerine lâyık görüyordu. Nihayet bunlardan en yaşlısı olmak

hasebiyle Müstevrid'e bîat edildi. Bu, cemâziyelâhır ayında vuku buldu ve isyana başlamak işareti oldu. 1 şaban 43'de harekete geçilmesine karar verildi[31].

Mugîre'ye gelince o, her hangi bir şekilde bunu haber aldı ve günün birinde Hayyân'ın yanında toplanmış olan yaklaşık yirmi kişilik bir cemaati basarak tutuklattı. Hayyân'ın karısı ancak kılıçları şiltelerin altına saklayacak zaman bulabilmişti. Mugîre, yakalananların, Hayyân'ın yanında sadece Kur'ân okudukları şeklindeki tevilleri kendisini tatmin etmediği için bunları aşağı-yukarı bir yıl kadar hapiste tuttu[32]. Bu olayın uyarmış olduğu Müstevrid, Kûfe'yi terkederek civardaki, hristiyanlarm oturduğu Hîre'ye, Adesî'ler sarayı yanında bulunan bir çiftliğe gitti. Arkadaşları da onu izlediler ve isyana hazırlanarak silâhlandılar. Burada hristiyan menşeli asîl bir Bekr'li olan Haccâr b. Ebcer onları bu vaziyette gördü[33]. Haccâr her ne kadar onları ele vermiyeceğine söz vermiş ve sözünü tutmuş ise de, hâricîler yine de bu çiftliği terkederek Kûfe'ye döndüler. Müstevrid, altı veya yedi refakatçisiyle, kendisine hısım olmakla birlikte hâricî olmayan Abdülkays'lı Süleym b. Mahdûc yanında bir sığınak buldu. Vali işin aslını öğrenememekle beraber bazı söylentiler duymuştu. İlk cuma namazında minbere çıkarak, zor kullanmak istemediğini, ma-

[31] Tab., *2*, s. 21. Eğer harekete geçme tarihi 43 yılına vazedilmiş idiyse, bîat tarihi de, Taberî'ye bakılacak olursa göründüğü gibi, bundan bir yıl önceye değil, hiç şüphesiz aynı yıla düşmekteydi. Çünkü iki hareket, yani bîat ve ayaklanma arasına ondört aylık bir ayrılığın önceden düşünülmüş olması mümkün değildir. Buna mukabil ortaya çıkan bazı engeller sebebiyle harekete geçme tarihinin sonradan ertelenmiş olması mümkündür. Buna göre, daha önceden 42 yılı için kararlaştırılmış olmasına rağmen belki de 43 yılı harekete geçmenin tarihi olmuştur.

[32] Krş. Tab., *2*, s. 36. Burada, diğer fırka arkadaşlarının Allahsız'ların bölgesinden çıkmalarını talep eden ve buna şahsı bakımından imkân bulamadığından yakınan, tutuklu Muâz'ın mısraları mevcuttur.

[33] Tab., *1*, s. 3460. *2*, s. 235. Dîneverî, s. 228.

sum kişileri bir kaç kişinin suçuna karıştırmayı düşünmediğini ve fakat uslu-akıllı kişilerin, adlarını bilmediği akılsızların hareketini önlemelerini talep etmek zorunda olduğunu bildirdi. Bunun üzerine kabile reislerinin her biri akrabalarını çağırarak bunlardan, her hangi bir şey bildikleri takdirde ihbar etmelerini talep ettiler. Bu arada Sa'sa'a b. Sûhân da Abdülkays'lıları yanına çağırdı; onlara, kendilerinin daima Muhammed'in ve Ali'nin sadık adamları olarak kaldıklarını ve bu sebeple hâricîlerin düşmanları olduklarını, bunlar yüzünden devletle ihtilâfa düşmelerine hiç bir sebep bulunmadığını, şu halde hâricîleri himaye etmemelerini söyledi. Orada bulunanların hepsi de onu hararetle tasvîb ettiler. Sadece Süleym b. Mahdûc suskun kaldı. Kendisine sığınmış olan hâricîleri yanından kovmak istemiyor, fakat onlarla beraber felâkete sürüklenmeyi de arzulamıyordu. Müstevrid, kendi isteğiyle yanından ayrılmak kararıyle onu bu müşkil durumdan kurtardı. Adamlarına, bulundukları yerleri küçük birlikler halinde terkederek Sûrâ şehrinde toplanmalarını emretti. Böylece de yapıldı; hâricîler buradan da Sarât'a doğru yollarına devam ettiler. Bunlar topu-topu üçyüz kişiydiler.

Kûfe valisi bunu haber alınca kabile reislerini yanına çağırarak, içlerinden hangisinin âsîler üzerine yürümek istediğini sordu. Hepsi de şiî düşünceli olan kabile reislerinin tümü bu işe canla başla taliptiler. Özellikle Abdülkays'lı Sa'sa'a b. Sûhân kendisini ileri sürdüyse de Mugîre, bu adam sadece içinden değil, herkesin içinde alenen Osman'a sövdüğü ve Ali'yi övdüğü cihetle, onun isteğini kabul etmedi. Âsîlere karşı yürümek üzere Temîm'li Ma'kil b. Kays'ı seçerek onun maiyyetine en azgın şîîler arasından ayrılan 3 000 kişi verdi.

Ebû Mihnef, bir zamanların hâricîsi Abdullah b. Ukbe el-Ganevî'nin ağzından şöyle rivayet ediyor: "Hepimiz Sarât'da

birleştikten sonra, Dicle'yi geçmek üzere Behurasîr[34]'e yollandık. Ancak Medâin valisi Simâk b. Ubeyd el-Absî, sandallardan yapılmış köprüyü yıktırarak nehri geçmemizi engelledi. Bunun üzerine Müstevrid bana, ona hitaben bir mektup dikte etti« *"Bizler hâkimlerin kararlarının adaletsizliğinden, ceza kanunlarının uygulanmamasından ve hazine paralarının hukuka göre değil, istenildiği gibi paylaştırılmasından şikâyetçiyiz; senden, Allah'ın kitabını, Peygamber'in sünnetini, Ebûbekr ve Ömer'in idaresini hareketlerine örnek edinmeni, dine bid'atı sokan ve Kutsal Kitab'ı inkâr etmiş olan Osman ve Ali'yi reddetmeni talep ediyoruz. Bunu yapmıyacak olursan, biz elimizden geleni yaptık diye düşünüp sana savaş açacağız."*. Bu mektubu da bizzat götürüp Simâk'e teslim etmemi istedi. Bu görev hoşuma gitmedi. Müstevrid'in emriyle kendimi hemen Dicle'ye atabilirdim ama, bu gibi işlerde tecrübesizdim ve aynı zamanda Simâk'in beni tutuklamasından ve bu yüzden savaşa katılamamaktan korkuyordum. Ancak Müstevrid bana, elçi sıfatiyle dokunulmazlığım olduğunu söyledi ve ben de böylece sığ bir yerden nehri geçerek mektupla beraber yola koyuldum. Mektubu vereceğim yere geldiğimde üzerime dikilen bakışlar beni şaşırttı; hele on kişi birden beni muayene etmek için üzerime gelince hemen şu sözleri söyliyerek kılıcımı çektim: *"Ben Emîrülmüminin Müstevrid'in elçisiyim!"*. Adamlar beni teskin ederek Simâk'in huzuruna götürdüler; adamları etrafımı sarmış olup kolumu ve kılıcımın kabzasını tutmaktaydılar. Simâk mektubu okudu ve şöyle dedi: *"Şu halîm-selîm Müstevrid'in müslümanlara karşı kılıç çekeceğini ve benim Ali ve Osman'ı reddederek kendisini hükümdar olarak kabul etmemi düşünebileceğini hiç beklemezdim. Ey oğul'. efendine benim tarafımdan, tutumunu ve düşüncesini değiştirerek müslüman cemaatine katıl-*

[34] Medâin (Ktesiphon) karşısında; grekçe: Seleukia. Theophanes, s. 323,18 (nşr. de Boor)'de Guedesir; Ardeşîr yerine Adesir olduğu gibi. Krş. Nöldeke'nin Taberî'si, s. 10, n. 3.

masını ve barış ve aftan hoşlanan Mugîre'den onun için emân alacağını bildir.". Ben o zamanlar bütün ruhum ve kalbimle hâricî olduğum için *"Biz sadece mahşer gününde Allah'dan emân isteriz!."* cevabını verdim. Simâk adamlarına dönerek şöyle dedi: *"Bunlar bu gencin beynini yıkamışlar; Kur'ân ayetleriyle çileden çıkarmışlar; gözyaşı döküp dindarane hassasiyetleriyle kandırmışlar!"* Ben onun sözünü keserek, buraya onunla kavga etmeye ve gevezeliklerini dinlemeye gelmediğimi, efendime bildirmek üzere bana sadece, mektubun içindekileri kabul edip etmeyeceğini bildirmesini söyledim. Simâk, benim gibi henüz yarı çocuk bir kimsenin, yaş bakımımdan babasından da büyük bir kimseye karşı böyle sözler söylemesine hayret ederek beni şu sözlerle serbest bıraktı: *"Oğlum, atlılar sizi sarıp da mızraklarını üstünüze çevirdiklerinde, keşki annemin yanında olsaydım diyeceksin".* Bundan sonra geri dönerek durumu Müstevrid'e bildirdim"[35].

Fivâki Müstevrid, Behurasîr'de Kûfe'lilere karşı koyarak şehidlik mertebesine ulaşmak tavsiyesini, nazarında bu hayat zerre kadar değer taşımadığı cihetle, pek güzel bulmaktaydı; ama yine de izleyicilerini enine boyuna şaşırtmaca yürüyüşlerle yormayı ve parçalamayı tercih etti. Dicle boyunca ilerleyerek Cercerâyâ karşısına geldi. Buradan nehri geçerek Cûhâ bölgesine girip, artık Basra hâkimiyet sahasına ait bulunan[36] Medâr'a ulaştı. Kûfe'liler üç gün sonra Sûrâ ve Kûsâ üzerinden Behurasîr'e geldiklerinde, hâricîleri burada bulamayıp da uzun bir takip hareketine girişmek zorunda olduklarını görünce hayâl sukutuna uğradılar. Reisleri Ma'kil b. Kays, bunları bir yerde durmaya zorlamak üzere Eburrevâg eş-Şâkirî'yi 300 atlıyla hâricîlerin arkasına düşürdü. Eburrevâg bun-

[35] Tab., 2, s. 40.

[36] Buna göre, önemli bir merhale yeri olan Medâr, Cercarâyâ gibi Dicle'nin sol kıyısında bulunuyordu.

lara Medâr yanında yetişti ve her ne kadar bunların taarruzuna karşı duramadıysa da, Ma'kil esas ordu birliğiyle yetişinceye kadar bunlarla yan yana kaldı[37]. Bundan sonra güneş battığı sırada korkunç bir müsademe vuku buldu. Hâricîler, kendilerine üstün kuvvetler tarafından, Medâr'ın evlerine kadar geri atıldılar ve çoğunluğu Rebî'a kabilesine mensup 3000 Basra şiîsinin Şerîk b. A'ver el -Hârisî[38] kumandasında yola çıkmış olduğunu ve bunların çok yakında bulunduğunu haber alınca, daha gece sona ermeden, gizlice, sapa yollardan tekrar Kûfe bölgesine, Cercerâyâ'ya gittiler. Bunlar, Basra'lıların kendilerini buraya kadar takip etmiyeceklerinden emindiler. Basra'lılar da onları hayâl sukutuna uğratmadılar; reisleri bunları Kûfe'lilere yardıma iknâ edemedi. Kendi yurtlarında daha önemli işleri bulunduğuna göre, yabancı çocuklar için kendi öz yavrularını ihmal eden bir anneye benzemek istemiyorlardı. Ma'kil bunun üzerine yeniden Eburrevâg'ı 600 atlı ile hâricîlerin peşine takılmak üzere yola çıkardı. Bu zat daha aynı günün sabahında Cercerâyâ yanında hâricîlere kavuştu. Hâricîler onu süratle geri atmayı başaramadıkları için hemen harekete geçip Dicle üzerinden geri, Sâbât'a gittiler[39] ve orada Nehrülmelik'in Kûfe tarafındaki kıyısında karargâh kurdular. Eburrevâg onları izledi ve öteki kıyıda onlara karşı karargâh kurdu. Bunun üzerine Müstevrid süratle bir karara vardı. Eburrevâg'ı aldatarak, asıl Kûfe ordusu ile arkadan gelmekte olup Behurasîr'in üç fersah aşağısında, Deylemîye'de ordugâhta bulunan Ma'kil'in üzerine yürüdü. Ma'kil beklemediği bir baskına uğradı, ordusu darma dağın oldu. Yanında sadece 300 adamı kalmış olup bunlar diz çökmüş durumda ileri

[37] Ona, Allah'ın bile hakikatten utanmaya gerek görmediği gibi, yenilgiyi kabul ederek savaş sahnesini terketmesi tavsiye olunmuştu. Ama Trimalchio'nun ağzıyla konuşmak gerekirse *nolebat sibi verum confiteri.*

[38] Bu zat müteassıp bir şîî idi, Tab., *1*, s. 3417. *2*, s. 196. 241-49.

[39] Behurasîr gibi Ktesiphon karşısında bulunan şehirlerden biri.

uzattıkları mızraklariyle saldıranlara karşı mezbûhane bir gayretle kendilerini savunmaktaydılar. Hâricîler zaferi kazanmak üzereyken birden Eburrevâg göründü ve onlara arkadan saldırdı. İşin sonu, hayatlarını pahalıya mâletmekle beraber nihayet hâricîlerin hemen hemen tamamının öldürülmesi oldu. Müstevrid, Ma'kil'i arkasından mızraklamış, Ma'kil ise kılıciyle onun kafasını yarmıştı. Artık tanımış olduğumuz Abdullah b. Ukbe, şu Simâk'e gönderilmiş olan elçi, yakaladığı bir at üstünde canını kurtararak Kûfe'ye ulaştı ve savaşın sonucu hakkında ilk haberci oldu. Bu habere mükâfat olarak affolundu. Esasen, eğer kendisine başvurmuş olsalardı, Mugîre diğer bütün hâricîlere de seve seve emân verirdi.

Başlarına yeniden bir halife seçinceye kadar Kûfe hâricîleri uzun yıllar boyunca rahat durdular. Bir halife seçmeleri ise daima cemaate karşı hareketin yeniden ele alınması anlamını taşıyordu. Ebû Mihnef'in rivayeti için istişhad ettiği kimse yine Abdullah b. Ukbe el-Ganevî'dir. Ayaklanma hicrî 58/9 yılında, İbn Ümm Hakem es-Sakafî Kûfe emîri iken vuku buldu ve Müstevrid'in teşebbüsüne o sırada zındanda, kilit altında bulundukları için katılamamış olanlar tarafından gerçekleştirildi. Bunlar şimdiye kadar hareketsiz durdukları için büyük pişmanlık duyuyorlardı: Allah bize, haksızlığı protesto ve kâfirlerle mücadele etmek için kalp ve düşünce verdi. Allah nazarında özrümüzün kabulü ancak şehadette yatar. Hayyân b. Zabyân es-Sülemî halife seçilmişti. Eski arkadaşı Mu'âz b. Cüveyn ona bîat eden ilk kimseydi. Mu'âz, Hulvân'a giderek orada, Kûfe ile Rey[40] arasındaki bütün düşünce arkadaşlarını etraflarına toplamalarını önerdi. Fakat Hayyân buna itiraz etti: *Bunun için size vakit bırakmazlar; biz burada vereceğimiz cihâdda şehid olmak istiyoruz; çünkü sayımız yüzü bile bulmuyor ve her*

[40] Burası, Kûfe'ye tâbi bölgenin sınır şehri idi.

hangi bir şey yapabilmeyi ümit edemeyiz. Kendisine bunun çok anlamsız olduğu ve böyle yapıldığı takdirde düşmanı sadece etine saplanmış olan bir oktan kurtarmış olacakları itiraz makamında ileri sürülmesine rağmen Hayyân fikrinde ısrar etti; diğerleri de ona ters düşmek istemediler. Bununla beraber hâricîler, damlardan kadın ve çocukların atacağı taşlarla parçalanmak tehlikesine maruz bulundukları Kûfe içinde hareket geçmek istemediler; yakında bulunan Bânikîye'ye giderek sırtlarını buradaki evlerin duvarlarına dayadılar. Böylece düşman sadece cephelerine isabet etmekteydi. Burada, arzuladıkları gibi, toptan kılıçtan geçirildiler, Rebîülevvel 59[41].

7. Bu olay Kûfe'li hâricîlerin sonudur. Bunlar ciddî ve inanmış kimselerdi; yahudi *zelot*'larından çok daha asîl ve şehidlik mertebesine sehpalarda değil savaş meydanlarında erişen faal adamlar oldukları cihetle hiç de hristiyan sapık veya azizlerinden daha kötü olmayan kişiler. Onlar hakknda modern kültürün dünyevî bakış noktasından bir hükme varmak âdil olmaz. Kûfe'de bundan sonra şîîlik rakipsiz hâkim oldu; hâricîler burada ölmüş, tükenmişlerdi. Bunlar bundan sonra o nisbette Basra'da harekete geçtiler. Taberî, başlangıçta Basra'lı hâricîleri kısaca geçmektedir; o (*2*, s. 390) hiç hikâye etmemiş olduğu bazı şeylerden daha evvel bahsetmiş gibi işe başlıyor. Taberî, İbnülesîr'den tamamlanabilir, *Kâmil*'in ise burada bir kenarda bırakılması daha doğru olur.

Daha h. 41 yılında Basra'da Temîm'li Sehm b. Gâlib ve Bâhile'li el-Hatîm adlı hâricîler 70 kişi ile ayaklandılar; bunlar ellerine geçen bir müslümanı Dicle köprüsü yanında

[41] İbn Ümm Hakem, Kûfe emîrliğine 58 yılında getirilmiş ve 59 yılında yerinden alınmıştı. Bânikîye faciası onun memuriyetinin son yılına düşüyor. Bu, olayın ancak onun Kûfe'de bulunduğu ikinci hicret yılında olduğu anlamına gelebilir; çünkü onun emîrliği bir tam yıl sürmemişti. Şu halde rebîülevvel 59=ocak 679.

öldürdüler. Basra valisi İbn Âmir bunları teslim olmaya zorladı, fakat onlara *emân* verdi (Tab., *2,* s. 15 vd. ; İbnülesîr, *3,* s. 350 vd.). Ziyâd İbn Ebîh Basra'ya vali olunca Sehm, onun kendisine verilen *emân*'ı tanıyacağına inanmadı; Ehvâz'a giderek orada isyan bayrağını açtı. Yeniden, kendilerinin yahudi olduklarını söyleyen bir çoklarını serbest bırakmasına mukabil, dinini inkâr etmeyen bir müslümanı öldürdü. Nihayet Basra'ya gelmeye cesaret ettiyse de burada taraftarları tarafından terkedildi ve saklanmak zorunda kaldı. Yeniden affolunacağını ümid ediyordu; fakat Ziyâd onu öldürttü ve kapısının önüne astırdı, h. 46. Yine bir tarafa sıvışmış olan Hatîm'i Ziyâd Bahreyn'e sürdü ve fakat kısa süre sonra geceleri evinden dışarı çıkmaması şartiyle onun Basra'ya dönmesine müsaade etti. Hatîm ise bu şarta riayet etmedi ve aldığı talimata uyan kabilesinin reisi Müslim b. Amr el-Bâhilî, meşhur Kuteybe'nin babası, tarafından ihbar edildi ve o da idam olundu (Tab. *2,* s. 83 ; İbnülesîr, *3,* s. 351, 379). Üçüncü ve buna aynen benzeyen bir olay da h. 50 yılında vuku buldu. Ezd'li Karîb (İyâd'lı, *Kâmil,* s. 677, 11) ve Tayy'lı Zehhâf, iki kız kardeş çocuğu, 70 kişilik taraftarları ile geceleyin dışarı çıkarak Dubey'a'lı bir kişiyi öldürdükten sonra dağıldılar. Ancak Karîb bu olaydan canını kurtaramadı. Bu hadiseden sonra Ziyâd (ve onun kumandanı Semure b. Cündeb) hâricîlere karşı sertleşti ve Basra'lıları bunları temizlemekle yükümledi (Tab., *2,* s. 91). Ziyâd bunlardan birlercesini öldürmüş ve zındana atmışmış (Tab., *2,* s. 459). Ama böylesine büyük rakamlara hiç de inanılmamalıdır. Ziyâd'ın hâricîlere karşı uyguladığı her hangi bir zulümden bahsedilemez; o ancak makamının ona yüklediği görevi ve hatta Kur'ân'ın kendisine vazife olarak emrettiğini yerine getirmiştir (*Kâmil,* s. 594). O katillere katil muamelesi uyguluyordu. Bu Basra hâricîleri haydutça ve kancıkça arkadan vuran bir havadaydılar. Kûfe'deki sükûnetin

tam aksi olarak o sırada Basra'da hâkim olan anarşi[42] bunlar için tam biçilmiş kaftandı ve Basra'lı hâricîler polis gücü tarafından diğer barışı bozanlarla aynı kefeye konuluyorlarsa bundan hiç de şaşıracak mevkide değildiler. Daha asîl düşünüşlü fırka arkadaşları bunların yaptıklariyle mutabık değildiler; Ebû Bilâl bu işlere lânet ediyor ve böylece valiye hakvermiş oluyordu.

Ziyâd değil, onun 55 yılında Basra valisi olan oğlu Ubeydullah Basra hâricîlerinin esas takipçisidir. Ubeydullah önceleri onlara yumuşak davranmış ve hapisten salıvermişti[43]. Ama bu hareketinden beklediğini elde edemeyince başka telden çalmaya başladı. Cidâr adında bir adamın kumandasındaki bir grubu eline geçirdi ve bunları birbiriyle döğüştürdü. Karşısındakinin işini bitiren serbest kalacaktı. İnanç kardeşlerinden birisini öldürmek suretiyle hürriyetini kazananlar arasında Abdkays'lı Tavvâf da bulunuyordu. Bu adama ve aynı durumda bulunanlara, hareket tarzlarından ötürü ağır serzeniş ve hakaretlerde bulunuldu ve bunlar da suçlarının kefaretini eyleme bağlı pişmanlık gösterileri ile ödemeye çalıştılar. Öldürdüklerinin akrabalarına önce para, daha sonra da kendi kanlarını teklif ettiler. Bu teşebbüsler neticesiz kaldı. Bunun üzerine Kur'ân'm 16. suresinin 111. âyetine uygun olarak suçlarının bahasını yeni ve mazeret kabul etmez gayretlerle ödemeye ve Ubeydullah'a karşı mücadeleye karar verdiler. Bunlar, hepsi de Abdülkays'dan, 70 kişiydiler. İhbar edildikleri için zamanından önce ayaklanmak zorunda kaldılar ve h. 58 yılı şevvâlinin birinci, Şeker bayramının ilk günü, yani 27 temmuz 678'de valinin Buhara'lı muhafızları tarafından kılıçtan geçirildiler (İbnülesîr, *3,* s. 427).

[42] Tab., *2,* s. 73 vdd. 88.

[43] *Kâmil,* s. 594. Ancak yanlış olarak *Ahkward Anonimi,* s. 79,6. *Kâmil,* s. 610, 1.

Bundan sonra Ubeydullah önleyici tedbirlerle hâricîlere karşı sert bir tutum takip etti. Kendisine tehlikeli görünenleri, sadece şüphe üzerine, zındana attırdı ki, babası bunu yapmamıştı (*Kâmil,* s. 594). Basra hâricîleri arasında en büyük nüfuz ve itibara sahip olan, daha önce adı geçen Temîm'li Ebû Bilâl Mirdâs b. Udeyye idi. Bu zat kadınların mücadeleye katılmasını hoş görmüyor[44] ve *isti'râd*'ı, yani her önlerine çıkan ve hâricî olmayan müslümanın öldürülmesini, suç addediyordu. Ubeydullah şimdi bu adamı da diğerleriyle birlikte zındana attırdı. Ancak Ebû Bilâl, zındancıbaşının izniyle geceleri ailesini ziyaret ediyordu. Gecenin birinde dostlarından birisi, tutuklu bulunan hâricîlerin ertesi günü idam edileceğini haber almış ve onun evine uğrayarak, Ebû Bilâl'in evde olduğunun farkında olmadan, bu haberi evdekilere bildirmişti. Ebû Bilâl buna rağmen, zındancıya verdiği sözü tutarak sabah erkenden hapisaneye geri döndü. Zındancıbaşı onun bu hareketinden duygulandı ve efendisi olan Ubeydullah'a hadiseyi anlatarak, diğer hâricîlerin idam edilmesine rağmen, Ebû Bilâl'in serbest bırakılmasını sağladı. Bu meşhur hikâyeyi Ömer b. Şebbe (Tab. *2,* s. 186 vd.) böylece anlatmaktadır. Hikâye bu şekliyle valiyi şerefli bir zaviyeden göstereceği için sonradan tadil edilmiştir.

Ebû Bilâl'in kardeşi, şu yirmi yıl önce Sıffîn savaşı sırasında *tahkîm* parolasını ilk önce yükseltmiş olduğu iddia olunan Urve b. Udeyye, bu işlerden böylece yakasını sıyıramadı. Bu

[44] Kadınların hâricîlik bakımından taassupları bir çok yerde belirtilir. Özellikle Katarî kumandasında mücadele eden Ümm Hakîm ünlüdür. Bu kadın savaşta şehadeti arıyordu: *"Başımı artık yıkamak ve boyamak istemiyorum; beni bu külfetten kurtaracak kimse yok mu?"* (*Egânî, 6,* s. 6 vd.). İbn Ziyâd rivayete göre kadınların şehid düşmek hususundaki taassuplarını, bunların cesetlerini çırıl çıplak soydurmak suretiyle önlemeye çalışmıştı (*Kâmil,* s. 582). Bu çare, Plutarkhos'un bildirdiği gibi, daha pek çok yüzyıllar önce, Miletos kızlarının intihar manyaklığını önlemek üzere kullanılmıştı.

zat, Ubeydullah'ın da halk arasına karıştığı bir at yarışını, onun yanına sokularak, işlediği beş büyük günahı onun yüzüne vurmak için bir fırsat addetmişti. Vali onun bu davranışını bir ayaklanmanın başlangıcı zannedip korku içinde meydanı terketmişti. Urve'ye gelince, o da sözlerinin uyandırdığı etkiden ürkerek saklanmıştı. Ancak yakalandı ve kızıyla birlikte zâlimane bir şekilde idam olundu. O dudaklarında şu sözlerle ölmüştü: *"Sen bana dünyayı haram ettin, ben de sana âhireti!"*[45]. Buna benzer bir âkıbet hâricî bir kadının, Bescâ'nın da başına geldi[46]. Bu kadın Ubeydullah ve onun zâlimliği üzerine tahrik edici sözler söylemişti. Ubeydullah'ın, hakkında kötü niyetleri olduğu kendisine haber verilmişti. Fakat o, başkalarını müşkil duruma düşürmemek için, saklanmadı; yakalandı ve Basra pazar yerinde ölünceye kadar işkenceye tâbi tutuldu[47].

Bu kadının bizzat şahit olduğu idamı Ebû Bilâl üzerinde, kardeşinin öldürülmesinden daha büyük bir tesir yaptı. Bardak taşmıştı ve o artık böyle bir olaya şâhit olamıyacağını, buna tahammül edemiyeceğini hissetmişti. 60 yılında, artık bu rejim altında Basra'da yaşayamıyacağı inancı içinde, 40 taraftarıyla Ehvâz'a gitti. Kimseye bir kötülük etmemiş, vergi gelirlerinden de ancak aylık olarak kendisinin ve adamlarının hakkı olan mikdarı almıştı. Kendisini sadece saldıranlara karşı ve gerçekten şaşılacak bir başarıyla müdafaa ediyordu. Râmhürmüz ile Arcân arasındaki Asak yanında kırk adamiyle 2000 kişiden müteşekkil bir askerî birliği bozguna uğrattı; bu sayılar daha o zamana ait mısralarda verilmiştir[48]. Ancak 61

[45] Tab., *2*, s. 185 vd. Bazı hâricîler hakkında bir kitap kaleme almış olan Vehb b. Cerîr'e göre (*Egânî*, *1*, s. 11,28.)

[46] İbn el-Esîr'de böyle (*3*, s. 428 vd.). *Kâmil*, s. 584'de: Belcâ.

[47] Buna benzer bir hikâye: *Kâmil*, s. 602,15-604,7.

[48] Asak'daki devlet kuvvetlerinin kumandanı Vehb b. Cerîr'e göre (Tab., *2*, s. 187) Temîm'li İbn Hısn, Ebû Mihnef (Tab., *2*, s. 390)'e göre ise Kilâb'lı Eslem b.

yılında Temîm'li Abbâd b. Ahdar kumandasında bulunan daha büyük bir ordu birliğine boyun eğmek zorunda kaldı; adamlarından hiç birisi kurtulmaya çalışmadı. Galip kumandan Basra'ya dönüp müstahkem vali konağına girmek üzereyken karşısına dört kişi çıkıp ona şöyle dediler: *"Bir kardeşimiz öldürüldü; emîre şikâyette bulunduk, fakat o bizi kovdu. Şimdi ne yapalım?"*. Abbâd şu cevabı verdi: *"Siz de katili bizzat öldürün, Allah'ın lâneti onun üzerine olsun!"*. Bunun üzerine bu adamlar *tahkîm*'i haykırarak onun üzerine atıldılar ve atının terkisinde oturmakta olan küçük oğluyla birlikte Abbâd'ı öldürdüler. Bunlar başlarında Abîde b. Hilâl'in bulunduğu hâricîler idiler[49].

8. Sonraları adından çok söz ettirecek olan bu Abîde'nin savaş na'rası şuydu: *"Ben Ebû Bilâl'in dinindenim!"* (*Kâmil*, s. 679, 12). Ebû Bilâl, ılımlılığını benimsememelerine rağmen, Basra hâricîlerinin gerçek *velî*'si haline geldi. Onun öldürülmesi Basra hâricîlerinin kızgınlığını doruk noktasına yükseltti. Bununla beraber bunlar, Ubeydullah b. Ziyâd'ın makamını sağlamca muhafaza ettiği sürece Basra'da hiç bir şey yapamadılar. İşler ancak halife Yezîd I.'in ölümüyle başlayan huzursuz devrede değişti. Ebû Mihnef (Tab., *2*, s. 513-520) bu olaylar hakkında aşağıdaki bilgiyi vermektedir: Ubeydullah Basra'da sükûneti sağlamasını iyi biliyordu[50]. onun takibatından kurtulmak için hâricîler, Ebû Bilâl olayından sonra, Basra'dan Mekke'ye göçtüler ve İbnüzzübeyr'e, Suriye'lile-

Zür'a idi; *Kâmil*, s. 587. 604 ve Dîneverî'ye göre de böyle. Krş. İbn el-Esîr, *3*, s. 429,19.

[49] Tab., *2*, s. 187, 390. İbn el-Esîr, *3*, s. 428 vdd. *Kâmil*, s. 585 vdd. İbn Ziyâd şöyle söylemiş (*Kâmil*, s. 604,2): *"Onlardan birisini öldürdüğümde, benim bununla görevlendirdiğim kimseyi arkadan vuruyorlar"*. Önemli Basra hâricîlerinin adları *Kâmil*'de ve İbn el-Esîr, *3*, s. 428'deki beyitlerde geçer.

[50] O, hâricîleri hapiste bulunduruyor ve bu suretle Basra'lıların kendisine minnettar kaldıklarını düşünüyordu (Tab., *2*, s. 433).

re karşı yardım ettiler. Fakat Yezîd I.'in ölümünden ve Suriye'lilerin çekilip gitmesinden sonra İbnüzzübeyr ile hâricîler arasındaki siyasî görüş farklılığı iyice belirdi[51] ve hâricîler Mekke'yi terkettiler. Bekr'li olan Ebû Tâlût, Ebû Füdeyk ve İbn Esved, Yemâme'ye giderek bu bölgenin hâkimiyetini ellerine geçirdiler; Temîm'li Nâfi b. Ezrak[52], Abdullah b. Saffâr, Abdullah b. İbâd, Hanzala b. Beyhas ve Mâhûz ailesinden Abdullah, Ubeydullah ve Zübeyr[53] Basra'ya gittiler. Ubeydullah b. Ziyâd'ın kaçması ve Basra'daki kabile kavgaları hâricîlere nefes aldırdı ve hapiste bulunanlar zındanlarından kaçtılar. Nâfi b. Ezrak 300 kişilik bir çetenin başına geçerek adamlarıyla Ehvâz'a gitti[54]. Basra'lılar emîrleri olarak kabul ettikleri Kureyş'li Babba'nın emrinde yeniden birleştikten sonra hâlâ şehirlerinde bulunmakta olan hâricîlere karşı müştereken harekete geçtiler ve bunların kaçarak İbn Ezrak'a katılmalarına sebep oldular. İbn Saffâr ve İbn İbâd ile birlikte sadece pek az kişi geride kaldı. Bunlar İbn Ezrak'dan, onun, gerçek bir müslümanın putperestlerin yanında kalamıyacağı, bunların cemaatinden kesin olarak ayrılmak mecburiyetinde bulunduğu ilkesini özellikle vurgulaması yüzünden ayrılmaktaydılar. Ancak İbn Saffâr ile İbn İbâd da birbirleriyle tam bir anlaş-

[51] Krş. *Kâmil,* s. 604,18-608,12.

[52] İbn Ezrak gerçekte Temîm'li değildi (Hanzala'lı. Tab., *2,* s. 517), Hanîfe'li Bekr'lerdendi (*Kâmil,* s. 541,16. 604,12. *Ahlward Anonimi,* s. 78,1). Abîde b. Hilâl de Bekr'liydi ama bu Yeşkür Bekr'iydi.

[53] Tab., *2,* s. 573'de yanlış olarak Züheyr şeklinde adlandırılır. Abdullah ve Ubeydullah, Beşîr b. Mâhûz'un, Zübeyr ise Ali b. Mâhûz'un oğullarıydılar. Bu aile hakkında bk. *Ahlward Anonimi,* s. 80. *Kâmil,* s. 609. Ailenin reisi *Kâmil* (s. 609)'e göre, *Ahlward Anonimi*'nde (s. 149,4) de geçen Hassân b. Behdec imiş. Fakat bu zat, Hanîfe Bekr'lilerinden ve önce Necde'nin kumandasında savaşıp sonra da Fârs'da serseriyâne dolaşan ve burada Ömer b. Ma'mer'in başına işler açan Abdurrahman b. Behdec'in kardeşiydi (*Anonim,* s. 137,16. 148 vdd.).

[54] *Ahlward Anonimi,* s. 79,15'e göre bu 64 yılı şevval ayı sonunda (694 haziran ortası) oldu.

ma halinde değildiler. En çok taraftara sahip olan İbn Ezrak'tı. İbn Ezrak, Basra köprüsü yakınlarına kadar sokuldu; vali Babba ona karşı Kureyş'li Müslim b. Ubeys'si gönderdi.

Brünnow (s. 38)'un izlediği diğer otoritelere göre hâricîler bizzat Ubeydullah b. Ziyâd tarafından ve Basra'lılara yaranmak maksadiyle zındandan salıverilmiş ve bunlar Basra'daki kabile mücadelelerinde Ezd kabilesine karşı Temîm'lilerle işbirliği yapmış imişler. Bu iddia ile Basra'lıların hâricîlere karşı tutumları üzerine çok yanlış bir ışık serpilmiş olurdu. Basra'lılar hâricîlere yürekten düşmandılar ve Temîm kabilesi de, Brünnow'un iddiasına rağmen, bu hususta bir istisna teşkil etmemekteydi. Temîm'lilere Ezd'e karşı hâricîler değil, aslında Esâvire (Temîm kabilesine bağlı olan İranlılar) yardım etmiştir ve eğer hapistekilerin zındandan kaçtıklarını beyan eden Ebû Mihnef rivayeti çok daha doğruya yakın olmasaydı, Ubeydullah hâricî tutukluları serbest bırakmakla Basra'lıların hoşuna gidecek bir iş değil, onlara tam bir kötülük yapmış olurdu[55].

Ebû Mihnef'in amacı, hâricîlerin bölünmesini hikâyedir. Zikrettiği adlar (Mâhûz'un üç torununun adları dışında) fırka veya mezhep kurucularının isimleridir: İbn Ezrak'dan Ezrakî'ler (*Ezârika*), İbn Saffâr'dan Sufrî'ler (*Sufrîye*), İbn İbâd'dan İbâdî'ler (*İbâdîye*) ve İbn Beyhas'dan Beyhasî'ler (*Beyhasîye*) zuhur etmişlerdir (Tab., *2*, s. 1897, 210). Bununla beraber bu bölünmenin doğuşunun hikâyesi, diğer râvîler tarafından da bildirilmediği gibi, onun tarafından da açıklanmamaktadır (Meselâ *Kâmil*, s. 604, 7-12). Bu dört hâricî mezhebi, gerektiği anlarda, hemen aynı zamanda, tam oluşmuş şekilde ortaya çıkıverir. Muahhar mezhep tarihçile-

[55] Tab., *2*, s. 433,20. 441,1. 442,5. 517,20. Gerçekte Ubeydullah kaçarken değil, Basra valiliğine geldiği sırada tutukluları serbest bırakmış görünmektedir (*Kâmil*, s. 594).

rince bunlara teolojik ekoller gözü ile bakılmaktadır. Gerek Ebû Mihnef ve gerekse Medâinî'de (*Kâmil* ve *Ahlwardt Anonimi*'nde) diğerlerinin İbn Ezrak'a karşı müştereken zıd bir tutumda bulundukları tebarüz ediyor; öyle ki, İbn Ezrak'ın aşırı davranışları ve belki de ona karşı duyulan kıskançlık bu farklılık ve zıdlıkların çıkış noktasını teşkil etmektedir. Nâfi b. Ezrak, 64 yılından önce hareketin başına geçmiş bulunmamasına ve daha 65 yılında maktul düşmesine rağmen, bu zamanda bunlar arasında en büyük nüfuz ve etkiye sahip olmuş görünüyor. *Kâmil* (s. 604 vd.)'e göre o, şimdiye kadar muhafaza ettiği sükûnetten Ebû Vâzi' er-Râsibî vasıtasiyle harekete geçirilmiş ve dili yerine kılıcını kullanmaya itilmiştir. İşin nasıl bitirileceğini ona göstermek için Ebû Vâzi' bir demirciden bir kılıç satın almış, önce, hâricîler hakkında kötü sözler sarfettiği için, silâhı aldığı demirciyi öldürmüş ve sonra dört tarafa kaçmaya çalışan ahali arasından kendisine kılıcıyla kanlı bir yol açarak nihayet ulaştığı Benû Yeşkür mahallesinde öldürülmüş ve Yeşkür'lülerin hiddetine rağmen orada gömülmüştü[56]. Yeşkür'lülerin onun mahallelerinde defnedilmesini istememelerinin sebebi, onun mezarının mezhepdaşları tarafından ziyaretgâh haline getirilmesinden korkmalarıydı. Bu güzel örnek İbn Ezrak'ı *Ḳā'id*'likten *Hâric*'liğe veya *Şâri*'liğe itti. Bu andan itibaren Nâfi b. Ezrak'ın baş ilkesini, kâfirlerin ortasında, ne olursa olsun, oturup kalmamak, bunun yerine bir *dârülhicre*'ye muhaceret ederek bu kâfirlere karşı savaşta canını Allah'a feda eylemek teşkil etti. Basra'da kalmış olanlar işte bu yüzden ondan ayrılmıştılar. Filvâki bunlar da günün birinde harekete geçmek istiyorlardı, ama bu günün biri zamansız değil, maslahata uygun olmalıydı. Aradaki fark şu halde sadece bir zemin ve zamana uymak meselesiydi. Bu da yeni bir mesele değildi; çünkü hemen hemen her zaman faaliyet dışı

[56] Cinayet manisine (*isti'râd*) güzel bir örnek.

kalan bir grup içinden, eyleme geçen bir azınlık grubu zuhur etmekteydi. Koru sinesinde sıcak tutan külün içinden zaman zaman alevler fışkırıyordu. Ancak şimdi alev ön plâna çıkmıştı. Bununla diğer benzer farklılıklar da birbirine bağlıydı; her noktada İbn Ezrak aşırı bir tutum takınmaktaydı. O, Basra hâricîlerinin eski uygulamaları olan, fakat Ebû Bilâl tarafından hoşgörülmeyen *isti'râd*'ı meşrû addediyordu. Cemaatle ilişkiyi kesmeyi aile ve miras hukuku sahasına da teşmil etmekteydi; *muhacire*'yi, yani fırkaya yeni girmek isteyenleri gayet sert bir imtihana tâbi tutuyor ve *takîye,* yani korku belâsından, samimî inançla vuku bulmayan iltihakları geçerli saymıyordu[57]. Diğer hâricîler bu noktalarda da daha ılımlıydılar. Ezrakî'lerle diğerleri arasındaki esas fark ise daima, bu sonuncuların kendilerini zaman zaman sükûnet içinde tutmaları ve hiç aralık vermeden kâfir cemaatine karşı açık savaş içinde bulunmamaları olmuştur. Faaliyete geçtiklerinde ise bunlar Ezrakî'lerden hiç de daha hoşgörülü olmamışlardır.

İbn Ezrak ile ihtilâf halinde zuhur eden mezhepler sonradan Basra'dan çıkarak bütün islâm ülkelerinde mevcut bulunan hâricîler arasında yayıldılar. Ancak, kısa süren hayatı ve mahallî kalması yüzünden hesaba katılmayan, bunlardan ayrı başka bir hâricî mezhebi daha mevcut olmuştur: Basra'ya tâbi Arabistan bölgelerinden Yemâme'de zuhur eden Necedât hâricîleri. Bunlar Bekr'lilerden, özelikle de Yemâme'de oturan inatçı Hanîfe köylülerinden müteşekkildiler. Adlarını Necde b. Âmir el-Hanefî'den almışlardı. Hâricîlerin Mekke'de İbnüzzübeyr'e yardım etmelerini sağlayan, başkası değil, bu zat idi (Tab., *2,* s. 401 vd., 425, 14). Mekke kuşatmasının kaldırılmasından sonra Necde, Yemâme'ye geri dönenlere katıl-

[57] İbn Ezrak'ın bu ilkeleri *Ahlward Anonimi*'nde anlatılan hikâyede Necde'ninkilerle karşılaştırılır. *Takîye* (bakîye değil)'nin önemi *Ahlward Anonimi,* s. 142,4'deki kayıtla tezahür ediyor.

mamış, kabiledaşı İbn Ezrak ile birlikte 64 yılında Basra'ya gitmişti. Ancak onun fikirlerine katılmadığı ve muhtemelen de onun gölgesinde kaldığını gördüğü için kısa sürede ondan ayrıldı. Tekrar Yemâme'ye döndü. Onun buradaki faaliyeti hakkında, umumiyetle Medâinî'ye ulaşan, birbirine uygun iki rivayete malik bulunuyoruz[58]. Bunlardan daha tafsilâtlı olanı *Ahlwardt Anonimi*'nde (s. 122 vdd.), kısa olanı ise İbnülesîr (*4,* s. 165 vdd.)'dedir.

Yemâme hâricîleri, kendisinden daha iyisini buluncaya kadar olduğunu açıkça belirterek, Ebû Tâlût'u kendilerine emîr seçmişlerdi. Bu zat 65 yılında (*Anonim,* s. 127), Muâviye tarafından Yemâme'de işgal edilmiş ve içinde dörtbin kölenin çalıştığı büyük Hadârim çiftliğine yerleşti. Fakat Ebû Tâlût bir yıl sonra Necde karşısında emîrlikten geri çekildi ve Necde'ye 66 yılında (İbnülesîr, *4,* s. 166) halife sıfatiyle bîat olundu[59]. Necde, ganimet olarak taksim edilmiş olan Hadârim kölelerinin yeniden hep birlikte, fırka hesabına, çiftliği işletmelerini sağladı. Cebele yanında, Mekke'deki İbnüzzübeyr'e gönderilen bir Basra kervanını ele geçirdi (*Anonim,* s. 127). Zülmecâz yanında Âmir b. Sa'sa'a kabilesine baskın yaparak, buradaki pazardan ganimet olarak almış oldukları buğday ve hurma stoklarını kanlı bir savaştan sonra ellerinden aldı; bazı mısralar bu olay ile bu baskının umumî efkârda uyandırdığı intibaı aksettirmektedirler (*Anonim,* s. 128 - 31). Necde bu baskınlarla yavaş yavaş, bir zamanlar Medine'de Peygamber'in yapmış olduğu gibi, Arabistan topraklarını, her şeyden önce de kuzey doğu ve güney batıdaki verimli sahil şeritlerini ele geçirmeye, yani kendisine haraç vermek hususunda zorlamaya başladı.

[58] *Anonim,* s. 139, 5, 6'yı İbn el-Esîr, *3,* s. 168, 18 vd. ile krş.

[59] Rivayete nazaran o bu sırada henüz 36 yaşındaymış (İbn el-Esîr, 3, s. 166,6), ama oğlu Mutarrah o sırada yetişkin yaştaydı (ayn. yer). Krş. Yâkut, *2,* s. 450 vd.

İbnüzzebeyr idaresinin zaafı onun işine yaramaktaydı. Abdülmelik ona yüz vermekte ve kendisinin tarafını tutuğu takdirde onu Yemâme eyaletinde tasdik etmeyi vaadetmekteydi (*Anonim,* s. 143). Ancak Necde bu vaadlere kanmadı ve elinin eriştiğini gerçekleştirmeye çalıştı. Yemâme'yi bir âmiline bırakarak 67 yılında (*Anonim,* s. 131) bizzat Bahreyn üzerine yürüdü[60]; Ezd'lileri kendi tarafına çekerek Katîf yanında Abdülkays kabilesini bozguna uğrattı ve bu şehre kuvvetle yerleşti. Onu bu şehirden çıkarmak üzere daha aynı yıl içinde[61], o sırada babası adına Basra'yı idare eden Hamza b. Abdullah İbnüzzübeyr, 14.000 Basra'lıyı Abdullah b. Umeyr el-Leysî kumandasında Katîf'e yolladı. Ancak Necde bunları baskına uğratarak darma dağın ve ordugâhlarını zapt ve talan etti. Farazdak dokunaklı mısralarla kaçakları hicvetmektedir (*Anonim,* s. 134). Bundan sonra Necde'nin emriyle Atiyye b. Esved el-Hanefî, Ummân'ı itaat altına aldıysa da oranın eski hânedanı, Benû Culandâ, bölgeyi onun elinden geri aldı. Necde ile arası bozulan Atiyye, Ummân körfezini geçerek Kirmân'da yerleşti, fakat Mühelleb'in önünden Sicistan'a, oradan da Sind bölgesine kaçmak zorunda kaldı ve Kandebîl'de öldürüldü[62]. Bu arada ise Necde hâkimiyet sahasını kuzey Bahreyn bölgesinde genişletmiş ve Temîm kabilesini kendisine vergi vermeye zorlamıştı. Bundan sonra Yemâme'den Arabistan'ın batı yakasına atladı; 68 yılında bizzat başşehir San'a ile birlikte Yemen'in bir kısmını, kumandanı Ebû Füdeyk vasıta-

[60] O, daha önceleri buraya bir sefer yapmayı tasarlamıştı (*Anonim,* s. 128).

[61] 67 yılında. Doğru olarak Taberî'de (*2,* s. 752,3) ve *Anonim* (s. 133,8)'de böyle. Bunun ancak 69 yılında Mus'ab'ın Basra valiliği sırasında vuku bulduğu hususundaki rivayet (*Anonim,* s. 133,5. İbn el-Esîr, *3,* s. 166,23) olaylar zincirinin kronolojisine uymamaktadır. Bu karıştırma kolay izah edilebilir; ayrıca arap yazısında yedi ve dokuz sayılarının birbirinden zor ayrılabildiğini de belirtelim.

[62] Bunun ne zaman vuku bulduğu açıkça belli değildir. Ayrıca krş. yukarıda not 53'de İbn Behdec.

sıyle de bunun komşusu olan Hadramût'u itaat altına aldı. Yılın sonunda Necde 860 kişilik ordusuyla kurban bayramını kutlamak üzere Mekke'ye geldi. Bu yıl içinde dört ayrı fırka ayrı ayrı bayraklar altında ve barış içinde yan yana hac törenini icra etti[63]. Abdullah b. Ömer'in kendisine karşı savunmak için hazırlık yaptığını duyunca Medine'ye taarruz etmek fikrinden vazgeçdi; çünkü Necde, Abdullah'ın babası halife Ömer'i, bütün diğer hâricîler gibi, tebcîl etmekteydi. Bu Medine'ye taarruz fikrinden vazgeçmesi mukabilinde Necde, rivayete göre, Ömer'in oğlundan dinî hukuk bakımından birçok soru hakkında yazı ile açıklama rica etmiş imiş; Abdullah b. Ömer'e bu sorular pek ayrıntılı geldiği için o cevabı İbn Abbas'a havale etmiş ve İbn Abbas da, müslümanların kanını sel gibi akıtmaktan çekinmeyen bir adamın, önemsiz meselelerde günaha girmekten böylesine korku ve tereddüt duymasına hayret etmişti. Bundan sonra Necde'ye yine, devlet idaresi temsilcilerinin kendisine kendi istekleriyle itaat arzettikleri Tâif'de ve biraz daha güneyde Tabâle'de rastlamaktayız. Necde bu bölgede idarî tedbirler alarak kendi memurlarını tayin etti[64]. Daha sonra Bahreyn'e geri döndü. Kutsal Mekke ve Medine şehirlerine karşı silâh zoru kullanmak istemeyen Necde, İbn Abbas, Peygamber'in örnek edinilmesi gereken tutumunu ispat vesikası olarak kullanıp bu işin doğru olmadığını bildirinceye kadar, bu şehirlerin Bahreyn ve Yemâme'den ithalât yapmasını yasaklamaktan çekinmedi. Necde artık hâkimiyetini bütün Arabistan'a yaymak yolunda ve havasındaydı. İbnüzzübeyr'in buralarda pek bir diyeceği yoktu. İşte bu an-

[63] 68 yılı. Tab., *2*, s. 782,3. *Anonim*, s. 137,6. İbn el-Esîr, *3*, s. 168,2. Rivayet budur. Buna mukabil 69 veya 70 yılı yanlış düzeltmedir.

[64] Bunun 69 yılında vuku bulmuş olması gerekir. Bundan itibaren Necde'nin 72 yılındaki ölümüne kadar yıl sayısı bulunmamaktadır. Onun Yemen'deki memurları arasında, *Anonim*, s. 140'daki beyitlerde Hurâk de denilen Hârûk temayüz etmişti.

da Necde'nin hâkimiyeti iç anlaşmazlıklar yüzünden gevşedi ve çöktü. Hâricîler uzun süre kendilerine bir adamın hükmetmesine tahammül edemezlerdi. Bunlar tabiatiyle, kendi iddialarına göre dinî sebeplerle muhalefete geçmişlerdi. Necde bazı askerî birliklere diğerlerine nazaran daha fazla maaş vermişti. Bu sebepledir ki, daha önce yukarıda bahis konusu olan Atiyye b. Esved onunla ihtilâfa düşmüş ve Necde'yi gizlice Abdülmelik'le anlaşmış olmakla itham etmişti. Necde, halife Osman'ın torunlarından birisinin kızını, esir alınan kadınları tehdit eden âkıbetten korumuştu ki, bu da insanî düşüncelerle ve gûya hatta İbnüzzübeyr'in bir tehdidinden duyduğu korku sebebiyle ilâhî hukuku rencîde eden bir hareketti (*Anonim*, s. 138, 6; İbnülesîr, *4*, s. 168- 13). O işe yarayan bir adamı içki içtiği halde cemaatden kovmamakla başka büyük bir suç daha işlemişti. Zaman ilerledikçe suçlamaların sayısı ve homurtular artıyordu. Necde tövbe ederek bundan sonra daha iyi davranmayı vaadetti; ama muârızları durmadan yeni suçlamalar bulmaktaydılar. Nihayet onun karşısına yeni bir emîr diktiler. Önce Sabit adında hurma taciri bir *mevlâ* seçildi; fakat çok geçmeden, başlarında ne de olsa bir Arabın bulunması gerektiğini düşünerek *mevlâ*'yı, kendilerine uygun bir reis bulmakla görevlendirdiler[65]. Sabit, Ebû Füdeyk'i ileri sürdü ve bu zata bîat olundu. Necde, Hacer köylerinden birinde, ve burada ihbar olununca, ana tarafından akrabaları olan Temîm'liler yanında saklandı. Maksadı Abdülmelik'in yanına (Kûfe'ye ?) gitmekti. Fakat düşmanları ondan önce davrandılar. Necde yakalanarak öldürüldü; kaçması için kendisine teklif olunan yarış atını istihfaf etmişti. Bu olay Taberî (*2*, s. 829)'ye göre 72 yılında vuku bulmuştu. Aynı yılın sonlarında Ebû Füdeyk, Emevî valisinin kardeşinin kumandasında

[65] Bunların da Grek-Roma veya modern anlamda yapılan halk seçimi düşüncesinden ne kadar uzak oldukları hayret uyandırıcıdır.

bulunan Basra'lıları rezîlâne bir bozguna uğrattı (Tab., *2*, s. 829, 861, 10); fakat 73 yılında Basra ve Kûfe'nin birleşik bir ordusuna mağlûp olarak maktul düştü. Ordusu Muşakkar'da kuşatılıp teslime zorlandı; rivayete göre 6 000 kişi kılıçtan geçirildi (Tab., *2*, s. 852 vd). Bu olay Yemâme ve Bahreyn'de Necedât devletinin sonu oldu[66].

9. Şimdi 65 yılına ve adlarını bir Hanîfe'liden almakla beraber, arap asıllı mensupları umumiyetle Temîm'lilerden teşekkül eden Ehvâz Ezrakî'lerine dönüyoruz. Yukarıda Ebû Mihnef'in rivayetini, İbn Ezrak'ın Basra üzerine yürümesi ve Basra valisi Babba'nın onun karşısına Abdşems'li Müslim b. Ubeys b. Küreyz'i göndermesine kadar nakletmiştik. Ebû Mihnef'e göre (Tab., *2*, s. 581 vdd.) Müslim, İbn Ezrak'ı, meşhur sınır ve çarpışmalar nehri olan Düceyl kenarındaki Dûlâb'a kadar geri sürdü. Burada gerek Müslim ve gerekse İbn Ezrak maktul düştüler. Acaba İbn Ezrak çok çabuk böyle bir âkıbete uğramış olmasından dolayı mı yoksa bu çabuk ölümüne rağmen mi böylesine kalıcı bir etkiye sahip olmuştur? Müslim ve İbn Ezrak'ın yerine geçen yeni emîrler de, Basra'dan Haccâc b. Bâb el-Himyerî, hâricîlerden Abdullah b. Mâhûz da maktul düştüler. Bundan sonra Basra'lıların kumandasını Temîm'li Rebî'a el-Eczem, hâricîlerin emîrliğini de Ubeydullah b. Mâhûz üstlendiler. Savaşın kritik anında Ezrakî'ler takviye aldılar ve bu onlara zaferi sağladı. Rebî'a öldürüldü, birlikleri nehrin öte yakasına kaçtılar ve bu arada bir çoğu da suda boğuldu. Bununla beraber ordunun sancağını alan Temîm'li Hârise b. Bedr ric'atı korudu ve yanında kalıp dayanan şecî' bir avuç kuvvetle diğer kıyıda kaldı. Ebû Mihnef'in bu rivayetine karşı *Ahlwardt Anonimi, Kitab el-Egânî* (*6*, s. 3 vdd.) ve *Kâmil* (s. 6161 vdd.)'de bulunan birbirine pa-

[66] Ayrıca krş. İbn el-Esîr, *5*, s. 88 vd.

ralel üç rivayet mevcuttur. Bunların ana kaynağı olan Medâinî, en saf şekliyle *Anonim*'de bulunuyor. Medâinî, emîrlerin adları ve kumandayı ellerine alış sıralarında Ebû Mihnef'dan bir az ayrılmaktaysa da, umumiyetle onun verdiği bilgiye uymakta ve fakat onu daha büyük bir açıklıkla ikmâl etmektedir. Medâinî'ye göre savaş, İbn Ezrak'ın maktul düşmesinden yirmi gün sonraya kadar tam bir ay devam etmiştir. Basra'lıların sayısı başlangıçta 10 000 olmakla beraber bunlardan bazıları ordudan kaçmışlardı. Ezrakî'ler 600 kişiydiler; Yemâme'den ulaşan takviye kuvveti 40 veya 200 kişiydi. Savaş 65 yılı cemaziyelâhırında (aralık-ocak 684/5), Sillabrâ savaşından onaltı ay önce cereyan etmişti. *Kâmil* ve *Egânî*'de Medâinî'nin rivayeti, Brünnow'un tahminine göre İbn Hidâş'a ircâ edilmesi gereken anekdotlar ilâvesiyle haylı genişletilmiştir.

Babba bu darbeden sonra makamından çekilmek zorunda kaldı. Yerini yine Kureyş'li ve fakat bu sefer becerekli bir kişi olan Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer aldı. Ebû Mihnef bu zatı tamamiyle yok farzetmekte ve yaklaşık bir yıllık bir süreyi atlayarak Babba'yı hemen el-Kubâ' tarafından istihlâf ettirmektedir (Tab., 2, s. 582, 19). Bu yüzden de Ebû Mihnef, Ömer b. Ubeydullah zamanında Ezrakî'lere karşı yapılan bir savaşı da zikretmiyor. Zaten o, Basra olayları bakımından, Kûfe'dekilere nisbetle hiç de o kadar iyi bir otorite değildir. Medâinî'ye göre (*Anonim*, s. 97 vdd.; *Kâmil*, s. 623 vdd.) Ömer b. Ubeydullah makamına yerleştikten pek az sonra Ezrakî'lere karşı Basra'dan yeni bir ordu gönderdi; ancak bu kuvvetin başına, Nehr Tîrâ yanında Temîm'li savaşçılariyle mukavemete devam edip hâricîlerin Düceyl'i geçmelerini önlemeye çalışan Hârise b. Bedr'i geçireceğine, kumandayı kendi kardeşi Osman'a verdi. Osman ağır bir bozguna uğrayıp maktul düştü ve yine Hârise ricatı korumak ve eski mevkiinde nöbeti muhafaza etmek üzere ortaya atılmak zorunda kaldı.

Medâinî'nin haklı olduğu, Temîm'li bir şairin mısraları ile (*Anonim,* s. 99) kesin olarak teyid olunmaktadır. Ayrıca anaşehri korumak için yeni bir Basra ordusunun derhal Ezrakî'ler üzerine gönderilmiş olması da anlaşılabilir bir keyfiyettir. Ancak her iki savaş da aynı 65 yılında ve her ikisi de Düceyl nehri kenarında cereyan ettiği[67] ve yine her ikisinde de Hârise aynı rolü oynadığı cihetle bunların sadece tek bir savaş addedilmiş olmasına hayret etmemek gerekir. Ebû Mihnef gibi Vehb b. Cerîr de (*Anonim,* s. 84; Tab., *2,* s. 580 vd. Krş. s. 465 vd.) Düceyl kenarında 65 yılında Ezrakî'lere karşı yapılan sadece bir tek savaştan haberdardır, ama o, Ebû Mihnef'in aksine, bunun Babba zamanında değil, Ömer b. Ubeydullah zamanında vuku bulduğunu bildirmektedir. Vehb b. Cerîr, Basra'lıların kumandanı olarak üç isim, Osman, Müslim b. Ubeys veya Hârise b. Bedr arasında muhayyer bırakıyor!

Yeni bozgunu Basra'ya yeni bir tayin izledi. Taberî (*2.* s. 601)'ye göre 65 yılı ramazanında, *Anonim* (s. 99)'e göre ise ancak 66 yılı (başlarında) Kubâ' vali oldu. Bu sadece bir Kureyş'liydi, başka özelliği yoktu. Bozguna uğramış ordunun bir kısmiyle yeniden Nehr Tîrâ'da tutunmuş olan Hârise b. Bedr onun gözünde sanki hiç mevcut değildi. Savaşçıları Hârise'yi terkedebilir ve hiç bir ceza görmeden Basra'ya geri dönebilirlerdi. Böylece bu kahraman ve asîl Temîm'li[68] nihayet Ezrakî'lere kurban edilmiş oldu. Ezrakî'lerin önünden kaçarken Düceyl'de boğuldu; çünkü kendisini kurtarmak için binmiş olduğu kayık, sarp ve yüksek kıyıdan tam teçhizatlı bir asker daha içine atlayınca, alabora olmuştu. Onun ölümü düşmanlara Basra'nın yolunu açtı.

[67] Ancak Dûlâb adı sadece ilk savaşa aittir. İkinci savaşın yapıldığı yer olarak *Kâmil,* s. 671,9'da Daris verilmektedir.

[68] Onun hakkında krş. *Egânî, 21,* s. 20 vdd.

Ebû Mihnef'in bu olaydan da haberi yoktur; o, Hârise'yi daha sonraları hâlâ yaşayanlar arasında zikretmektedir[69]. Ebû Mihnef, Dûlâb felâketinden sonra hemen, Mühelleb'in başkumandanlığa getirilmesi ile onun Sillabrâ zaferini hikâye etmektedir. İki olay arasında mevcut olan onaltı aylık bir devre Ebû Mihnef rivayetinde buruşup gitmiştir. Medâinî'nin *Anonim* ve *Kâmil*'deki rivayeti temel olarak alınır ve bununla Taberî (*2*, s. 590 vd.)'deki haberler birbirine bağlanırsa o zaman, Mühelleb'in tayinini gerektiren ve Sillabrâ savaşiyle sonuna ulaşan olaylar hakkında aşağıda verilen tasvire ulaşılır.

Ezrakî'lerin emîri Ubeydullah b. Mâhûz, karargâhını, daha önce Hârise b. Bedr'in nöbet tuttuğu Nehr Tîrâ'ya nakletti. Hârise'nin ölümünden üç ay sonra Ubeydullah b. Mâhûz'un atlıları Furât'da, yani Dicle'nin Basra şehrinin karşısına düşen kıyısında, göründüler. Bunlar nehrin büyük kolunun üzerinde bulunan, kayıklardan yapılma köprüyü yeniden onararak, şehirden sadece suyun küçük kolu ile ayrılmış bulunan nehir ağzındaki adacığa kadar ilerlediler. Her ne kadar buradan kısa bir süre içinde geri atıldılarsa da, yukarıda bahsedilen köprü yeniden yıkıldıktan sonra nehrin öteki kıyısında tutundular[70]. Bu kötü durum içinde, Basra'lıların ısrarı üzerine Mühelleb'e savaş güçlerinin kumandası verildi. Bunu kabul etmesi için onun ileri sürdüğü şartlar kabul olundu. Mühelleb, Ezrakî'leri Dicle'den sürüp attı, fakat onları takip etmiyerek önce kırk gün müddetle Dicle ötesi bölgenin vergi-

[69] Tab., *2*, s. 585. Aynı eser s. 580,17. 585,6. ve *Anonim*, s. 100, 12'deki mısra türlü türlü ve arzuya göre yerleştirilmiştir.

[70] Furât, meşhur Fırat (Euphrates) değil (Brünnow, s. 72), Dicle'nin sol kıyısında Basra'nın karşısına düşen ve *Mesene*'ye dahil olan arazidir. Nehrin ortasında bir ada bulunmakta olup köprü bunun üzerinden geçmekteydi. Büyük kol büyük köprü ve küçük kol küçük köprü adını taşımakta olup köprü zaman zaman yıkıldığında da aynı adı taşımaktaydılar. Krş. Tab., *2*, s. 690 vd. *Kâmil*, s. 626 vdd.

lerini tahsil etti. Çünkü, ileri sürdüğü şartlarda düşmanlardan temizleyeceği eyaletlerin bir çok yıllar için vergilerini kendisinin toplamasını belirtmiş ve bunu kabul ettirmişti. Paraya kavuşunca savaşçılar da onun yanına sel gibi aktılar. Bundan sonra Mühelleb doğuya doğru ilerleyerek Ezrakî'leri adım adım geri atmaya başladı; bu arada bayağı etkili mağlûbiyetlere de uğradı. Kardeşi Mu'âvik hâricîlerin eline düşerek haça gerildi. Düceyl'in bu tarafında Sûlâf yanında vuku bulan kanlı bir çatışma da sonuçsuz kaldı[71], ama düşmanlar bu çarpışmadan sonra nehrin öte kayısına geri çekilmeyi daha uygun buldular.

Mühelleb onları takip etti ve (Sillâ ve) Sillabrâ yanında Düceyl'in doğusunda, 66 yılı şevvalinde (mayıs 686) Ezrakî'ler üzerinde kesin bir zafer kazındı. Olayın vukuu, burada rivayetine yeniden başlayan Ebû Mihnef tarafından, bir ayrıntıdaki göze batıcı uygunluğa rağmen, diğerlerinden başka bir şekilde tasvir edilmiştir. Ancak bu tasvir terazideki zafer kefesinin bir süre sallantıda kaldığını göstermektedir. Devlet birliklerinden bir kısmı kaçarak soluğu ancak Basra'da alabilmişti. Bizzat Mühelleb ile kabiledaşları olan Ummân Ezd'lileri günün ve ordunun şerefini kurtardılar; bunlar, bu zamana kadar Ezrakî'lere karşı yapılan mücadelede en büyük paya sahip bulunan rakîpleri Temîm'lilerle kahramanlık yarışması yapmışlardı. Erzakî'ler iyice ezilmişlerdi; o zamana kadar beş veya altı ateş yığını etrafına ancak sığan hâricîler, şimdi bir küme ateş etrafına sığabilecek kadar erimişlerdi. Bizzat Ubeydullah b. Mâhûz maktuller arasında bulunuyordu. Ezrakî'lere, başlangıçta belki de yalnızca kendilerini baskı altında tutan ve boyunduruk altında bulunduranları defetmek amacıyla katı-

[71] Temîm'in şimdiki reisi Harîş b. Hilâl idi. *Kâmil* ve *Anonim*'in fihristleriyle krş. Ona daha önce Horasan'da rastlamaktayız (Medâinî, Tab., *2*, s. 595 vdd.).

lan, ancak sonradan mutaassıplar mutaassıbı kesilen pek çok gayrı Arap, yerli halk iltihak etmişti; bunlar dokuz başlı ejderha gibi durmadan büyüyor, sayıca çoğalıyorlardı (*Kâmil*, s. 680). Ancak Ezrakî'ler, düşmanlarının kendilerini adlandırdıkları gibi sadece bir sefiller sürüsü değildi; kabul ve itiraf edildiği gibi düşmanlarından çok daha iyi silâhlanmışlardı. Özellikle hepsi de mükemmel atlara sahipti. Bu sebeple tabîatiyle düşmanları için de atlı kuvvet en önemli hususta; bir keresinde yem azlığı sebebiyle vuku bulmuş olduğu gibi (Tab., *2*, s. 828), atlarını kaybedecek olurlarsa yapacak hiç bir şeyleri kalmaz ve evlerine dönebilirlerdi. Mühelleb'in, tahtadan yapılmış özengiler çok çabuk kırıldıkları ve o zaman da atlılar güçlü bir hamle yapabilmek için dayanaktan yoksun kaldıkları için, orduda demir özengiler kullanılmasını icad ettiği rivayet olunur (*Kâmil*, s. 675).

Bundan sonrası için, kolaylık bakımından, Ebû Mihnef'in Taberî'de bulunan rivayetini temel olarak alıp buna sadece bir kaç uygun ilâveler yapacağım ve bu ilâveleri de belirteceğim. Yedikleri ağır darbeden sonra Ezrakî'ler Ehvâz'ı boşaltarak daha doğuya, dağlara çekildiler. Bunlar şimdi, selefleri Abdullah ve Ubeydullah b. Mâhûz'un halefi ve kuzeni olan Zübeyr b. Mâhûz'un kumandasında bulunuyorlardı. Mühelleb ile, özellikle Fârs - Ehvâz sınırında, bir kaç defa daha çatıştılar[72]. Ancak 66 yılı sonunda veya 67 başında Mus'ab b. Zübeyr Basra valisi olup da Muhtar'a karşı mücadeleyi ele alınca, Mühelleb'in bu mücadeleye kumandan olarak katılmasını sağladı. Muhtar'ın işi bitince (14 ramazan 67 = 3 Nisan 687), Mus'ab, Mühelleb'i Fârs'a geri yollamadı[73] ve onu Irak sınırını Suriye'lilere karşı korumak göreviyle Musul'a gönder-

[72] *Anonim*, s. 110. *Kâmil*, s. 641. Buna benzer bir olayda güneş tutulmuştu (*Kâmil*, s. 641,8); bu her halde 686 yılı yazında vuku bulmuş olmalıdır.

[73] Yanlış olarak İbn el-Esîr, *4*, s. 232.

di. Aynı zamanda Mühelleb'e o zamana kadar Fârs'da vekâlet eden (*Anonim*, s. 111; *Kâmil*, s. 643) oğlu Mugîre bu mevkiinden alındı ve yerine her halde 67 yılında veya 68 senesi başında Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer tayin edildi. İbn Ma'mer, Zübeyr b. Mâhûz kumandasındaki Ezrakî'leri Sâbûr (ve Istahr) yanında mağlûb etti. Bunun üzerine hâricîler Isfahan ve Kirman[74] bölgelerine geri çekildilerse de bir müddet sonra beklenilmedik bir anda yeniden harekete geçtiler ve Fârs ve Ehvâz içinden Basra'ya doğru ilerlediler. Ömer b. Ubeydullah bunların kendisine rağmen Basra istikametine sızmalarından dehşete düşerek onları izledi; Basra'dan da bizzat Mus'ab hâricîlere karşı harekete geçti. Bunun üzerine Ezrakî'ler Kûfe bölgesine, Medâin'e geçtiler. Medâin emîri dehşet içinde kaçtı. Bunun üzerine Ezrakî'ler bölgede müslümanlara karşı, kadın çocuk ayırd etmeden korkunç saldırılarda bulundular. Bunlarla mücadelede, bu bölgede bir memuriyete sahip bulunan Ebû Bekr b. Mihnef maktul düştü[75]. Mus'ab'ın Basra'ya geri dönmesinden beri Kûfe'de Kubâ' vali bulunuyordu. Kubâ' Ezrakî'lere karşı süratle harekete geçmedi. Her ne kadar İbn Eşter (İbrahim b. Mâlik el-Eşter) kendisinin bunlar üzerine gönderilmesini teklif etmişse de, diğer kabile reislerinin kıskançlıklariyle karşılaşmıştı. Kubâ' nihayet bu korkunç adamlara karşı harekete geçince Ezrakî'ler hiç mücadele etmeden geriye, Basra bölgesine çekildiler. Kubâ' bunları orada rahat bıraktı. Bunun üzerine hâricîler Medya dağları arasından geçerek Rey şehrini baskına uğrattılar[76] ve Isfahan'ı

[74] Kirman, görünüşe göre, bütünüyle onların hükmü altındaydı; buradan ortaya çıkıyor ve oraya geri dönüyorlardı.

[75] Belki de Ebû Mihnef'in bir akrabası. Çünkü Ezd'li Sürâka'nın beyitlerine göre (Tab., *2*, s. 757 vd.) o Ezd'in bir *seyyid*'i idi ve bizzat Ebû Mihnef, Kûfe Ezd'lerinin *seyyid* ailesine mesuptu.

[76] Bunların, Ebû Mihnef rivayetinde zikredilmeyen, Rey şehrine karşı yaptıkları seferin Isfahan'ın kuşatılmasından önce mi, yoksa bu kuşatma esnasında mı

kuşattılar. Ancak Kûfe Temîm'lilerinden Attâb b. Verkâ' şehri inatla aylar boyu savundu. Cüretkârane bir huruç hareketiyle bunların karargâhını ele geçirerek hâricîleri çekilmeye zorladı. Emîrleri Zübeyr b. Mâhûz maktul düşmüştü. Hâricîler onun yerine yeniden bir Temîm'liyi, cessur ve kabiliyetli bir kişi olup aynı zamanda şair olarak da tanınan Katarî b. Fücâ'a'yı geçirdiler[77]. Bu zat, bir az nefes alıp yeniden güçlenmeleri için onları Kirman'a geri götürdü. Hâricîler dinlenip yeniden güçlendikten sonra Katarî harekete geçti ve İsfahan bölgesinden Ehvâz'a girerek Düceyl üzerinden Sûlâf'a kadar ilerledi. Basra'lılar korkuya düştüler; Mus'ab her zamanki gibi yine Suriye'lilere karşı savaşta bulunduğu cihetle, şehirleri büyük tehlike içine düşmüştü. Mus'ab'a yazarak, Mühelleb'in gelmesi gerektiğini bildirdiler[78]. Mus'ab da Mühelleb'i, İbn Eşter'i onun yerine tayin ettikten sonra, gerçekten Basra'ya geri gönderdi. Mühelleb Basra'da yeni bir ordu kurdu; bununla Ezrakî'lerin üzerine yürüyerek, Mus'ab Meskîn savaşında Abdülmelik'e yenilip maktul düşünceye kadar sekiz ay müddetle Sûlâf yanında hâricîlerle çarpışmalar yapıp durdu. Mus'ab'ın uğradığı kesin felâketin haberi düşmanlarına Mühelleb'den önce ulaşmıştı. Hâricîler Basra'lıların siyasî bakımdan ne kadar tutarsız olduklarına ışık düşürmek hususunda, aldıkları bu haberden yararlandılar. Onlara *"Mus'ab hak-*

yapıldığı hususu *Anonim*, s. 118 ve *Kâmil*, s. 647 vdd.'den açıkça anlaşılamamaktadır. İbn el-Esîr (*4*, s. 236)'e göre bunların şehir ahalisi tarafından çağırıldıkları veya hiç olmazsa devlete karşı hareketlerinde halk tarafından desteklendikleri anlaşılıyor.

[77] Hâricîlerin baş şâiri, Tanrı'ya çok bağlı, *Kur'ân* ve hadîs sahasında bilgili bir kimse olan İmrân b. Hittân idi (*Egânî*, *16*, s. 152 vdd.). Şu halde bunlar bütün dindarlıklarına rağmen şiire hiç de düşman değillerdi ve eskiden kalma, aslında cehâlet devrine ait üslûp içinde yazmaktaydılar.

[78] Mus'ab'ın Basra'daki nâibi olarak Tab., *2*, s. 764,18'de, başka zaman ona Kûfe'de vekâlet etmekte olan Kubâ' verilmektedir. Bundan şüphe duymak gerekir, ama acaba haklı mı?

kındaki düşünceniz nedir?" diye sordular. Cevap şu oldu: *"O, doğru yolda önden giden imâm, bizim dünya ve âhirette başkanımızdır ve biz hayatta ve ölümde onun taraftarıyız"*. Hâricîler: *"Abdülmelik hakkında ne düşünüyorsunuz?"*, Basra'lılar: *"Ona lânet ediyoruz; onunla dünya ve âhirette hiç bir müşterek tarafımız yok. Onun hayatta ve ölümde düşmanlarıyız ve onun kanını sizlerinkinden daha severek dökeriz"*. Hâricîler: *"Ama Mus'ab Abdülmelik tarafından öldürüldü ve sizler, bugün lânetleyip reddettiğiniz galibi yarın imâmınız olarak tanıyacaksınız"*[79]. Ezrakî'ler düşmanlarını iyi tanımaktaydılar. Mus'ab'ın mahvolduğu haberi kesinleşince Mühelleb, birliklerinden Abdülmelik adına bîat aldı (Tab., *2*, s. 753 vdd.; 821 vd.).

Bu olaylar 66 yılı sonundan (686 yazı) 72 yılı başına kadar uzun bir süreyi dolduruyorlar; çünkü Mus'ab 72 Cumâdâ'sında (691 sonbaharı) maktul düşmüştür. Ebû Mihnef ancak pek az tarih veriyor. Muhtar'ın 14 ramazan 67 (3 nisan 687)'de sukutundan sonra Mus'ab bütün bir yıl Kûfe'de kaldı; bu müddet esnasında Basra'da idareyi bir süre bir başkası (yeğeni Hamza b. Abdullah b. Zübeyr) yürüttü (Tab., *2*, s. 752, 13, 14). Şu halde Mus'ab 68 ramazanında, bundan bir az önce veya bir az sonra, Basra'ya döndü. Ezrakî'lerin Kûfe bölgesine baskınları şu halde ancak 68 yılı sonuna vazedilebilir ve bunlar her halde 69 yılından önce Isfahan'a gelmiş olmayacaklardır. Bu bölgede hâricîler uzun müddet kaldılar; bölgenin başşehri Isfahan'ı bir kaç ay (*Kâmil*, s. 649'a göre yedi ay) kuşattılar. Buna göre Katarî 69 yılı sonundan önce ha-

[79] Bu hikâye kendisine inanılmasını güçleştirecek kadar güzel olmakla beraber, pek de imkânsız değildir. *Egânî*, *6*, s. 6. 7. 39'dan açıkça belli olduğu gibi, silâhların dinlendiği zamanlarda fırkalar kavgalarını dilleriyle sürdürmekteydiler. Burada, Mühelleb'in ordugâhında, Cerîr'in mi, yoksa Farazdak'ın mı daha iyi şiir söylediği üzerinde patlak veren bir münazaanın, hüküm vermesi için bir hâricîye, Abîde b. Hilâl'e, havale edildiği ve onun da Cerîr'i tercih ettiği anlatılmaktadır.

life olmuş değildir; belki de daha da sonra halifeliğe seçilmiştir. Onun bunu izleyen yılı, birliğini yeniden teşkilâtlandırmak üzere Kirman'da istirahatle geçirdiği ve yaklaşık olarak 71 yılı başında, yeniden güçlenmiş durumda, Ehvâz'da ortaya çıktığı kabul olunabilir. Mühelleb'in hazırlıkları ve onun Sûlâf yanında sekiz ayı bulan mücadelesi de böylece 71 yılı ile bunu izleyen yılın başını doldurmuş olmalıdır. Çoğu zaman olduğu gibi üzerinde düşünmeden Taberî, bütün bu olayları 68 yılı içinde toplamış ve sonunda birden 72 yılma sıçramıştır; Dolabın 69 ve 70 yılına ait gözleri Taberî'de umumiyetle boş kalıyor. Edinilen tecrübe, sadece bu noktada değil, Abdülmelik ile Mus'ab arasındaki mücadele devresinin kronolojisi bakımından da ne kadar güçlük içinde kalındığını göstermektedir.

Anonim ve *Kâmil*de buna paralel olan rivayet, her zamanki gibi, Ebû Mihnef rivayetinden daha tafsilâtlıdır. Bu hikâye üç noktada farklılık arzediyor: 1) Zübeyr b. Mâhûz Basra'yı tehdit edip sonra da Medâin'e doğru hareket ettiğinde ona önce, o sırada Basra valisi bulunan Hamza b. Abdullah b. Zübeyr ve sonra bir defa daha, Kûfe'den eski makamına, yani Basra valiliğine dönmüş bulunan Mus'ab karşı çıkmıştır. Bu rivayete göre Zübeyr b. Mâhûz, arkasından Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer tarafından tehdit edildiği halde, Basra valiliği el değiştirinceye kadar, şaşılacak kadar uzun bir süre bulunduğu yerde kalmış oluyor. 2) Mühelleb daha sonra Katarî'nin buna benzer hareketi sırasında değil, daha Zübeyr b. Mâhûz'un Kirman'dan Ehvâz'a yürüyüşü sırasında Musul'dan Basra'ya geri gönderilmiştir. Fakat o faaliyete ancak 71 yılında geçmiştir. Bundan başka onun Musul'daki halefi, İbn Eşter, 68 yılı sonlarında hâlâ Kûfe'de bulunmaktaydı. 3) 71 yılındaki savaş sahnesi Sûlâf yanında değil, Râmhürmüz civarında, Düceyl'in öte tarafında değişik mahallerdeydi. Burada Ebû Mihnef her

halde, hele o Mühelleb'in 66 yılında Sûlâf yanındaki mücadelelerinden haberdar olmadığı cihetle, kolaylıkla olayları birbirine karıştırmış olmalıdır.

Irak'ın Abdülmelik'in hâkimiyetine geçmesi, durumu, hâricîlerle ilgili olduğu nisbette, düzeltmedi. O, Irak'a, kendilerini göstermek gayretiyle Mühelleb'i bir kenara iten, Ümeyye'li valiler tayin etti. Basra'ya Esîd'in torununun oğlu Halid (Halid b. Abdullah b. Halid b. Esîd) vali oldu. Halid, Ezrakî'lere karşı mücadelenin başkumandasını bizzat eline aldıysa da, ordusunu Nehr Tîrâ yanında öylesine tehlikeli bir duruma soktu ki, Mühelleb'in uyanıklığı sayesinde kurtulabilmiş olmayı büyük bir sevinç kaynağı olarak kabul etmek zorunda kaldı. Bundan sonra hâricîler Kirman'a geri çekildiler; Halid de ordusunu ve savaşın bundan sonraki devamını, Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer'in yerine Fârs âmilliğine tayin etmiş olduğu kendi kardeşi Abdülaziz'e emanet etti ve Basra'ya döndü. Abdülaziz, Dârâbcird yanında ağır bir bozguna uğradı; kendi canını kurtarabildiyse de, ordusunun büyük kısmını kaybettiği gibi, güzel karısını da düşmanların eline bıraktı. Hâricîler tarafından öldürülmek, bu hanım için mutluluk sayılmalıydı. Aynı sırada Halid'in bir diğer kardeşi, Ümeyye de Bahreyn'de, Necedât hâricîleri, her halde Katarî'yle anlaşmış durumda harekâtta bulunan Ebû Füdeyk tarafından mağlûp edildi. Muzaffer Ezrakî'ler kaçmakta olan Basra'lıları izleyerek Arbuk köprüsünü geçip bütün Ehvâz bölgesini zaptettiler ve Basra'nın karşısında bulunan Furât Meysân'a kadar ilerlediler (*Kâmil,* s. 663, 9). Durum (h. 73/74) şimdi 65 yılındaki Dûlâb savaşından sonraki durumun aynı idi. Bir avuç adamıyla düşmanları durduramamış ve kaçakları Basra'ya kadar takip etmiş olan Mühelleb, bu ukalâ ve büyüklük taslayan Ümeyye'li prenslerin davet ettiği felâkete sevinebilirdi; artık kendi saatinin gelmiş olduğunu biliyordu.

Kâmil (s. 654 vdd.)'deki rivayet budur. Ebû Mihnef (Tab., *2*, s. 821 vdd.) olayları ters sıradan, önce Abdülaziz'in felâketli seferini, ancak bundan sonra Halid'in, her ne kadar kötü bir sonuç yaratmışsa da, Ezrakî'lerin Ehvâz'ı katederek Basra karşısındaki Dicle sahiline ulaşmalarına sebep olmayan, nisbeten daha mutluca seferini anlatmaktadır. Ancak Ezrakî hâricîlerin bu yüzden Ehvâz yoluyla Basra karşısına gelebilmiş oldukları, Ka'b el-Aşkarî'nin Taberî (*2*, s. 1010 vd.)'deki aynı zamana düşen mısralariyle teyid edilmektedir: Basra'lılar en büyük bir tehlike içindeydiler; Mühelleb nihayet başkumandan tayin edilip Ezrakî'leri Râmhürmüz'e geri atıncaya kadar köprüyü geçmeye cesaret edemiyorlardı. Bununla aynı zamanda *Kâmil*'in tasvir ve rivayetinin burada Ebû Mihnef'inkine tercih edilmesi gerektiği ispat edilmiş oluyor.

Bundan sonrası için Ebû Mihnef (Tab., *2*, s. 855 vdd., 873 vdd., 1003 vdd.) ve *Kâmil* (s. 661 vdd.)'in rivayetleri, bunları hülâsa şeklinde vermeyi ve birbiriyle tamamlamayı haklı gösterecek kadar birbiriyle uygunluk içindedir. Abdülmelik, Halid İbn Esîd'i azlederek Basra'yı da Kûfe'de vali bulunan kardeşi Bişr b. Mervan'a tevcih etti. Her şeyden önce de Mühelleb'i, Ezrakî'lere karşı mücadelede başkumandanlığa getirdi; Mühelleb bu görevinde validen bağımsız olarak hareket edebilecekti ve kendisine Basra'dan kuvvet toplamak hakkı verilmişti. Bişr de onun emrine ayrıca Kûfe'den bir ordu verecekti. Bişr, doğrudan doğruya halife tarafından kumandanlığa tayin edildiği ve kendisinin emrinde bulunmadığı için Mühelleb'e kızgın olduğundan, Kûfe'den gönderdiği kuvvetin başında bulunan Ezd'li Abdurrahman b. Mihnef[80]'e, Mühelleb'in emirlerine aykırı hareket ederek onu başarısızlığa sürüklemesini tenbih etti. Bereket versin İbn Mihnef vazifesinin ne olduğunu iyi bilmekteydi. Ezrakî'ler şimdi Düceyl'den dağlık

[80] Râvî Ebû Mihnef'in bir akrabası.

bölgeye sürüldüler; Basra'lılar ve Kûfe'liler Râmhürmüz yanında müstahkem bir karargâha yerleştiler. Bunlar on günden beri burada bulunuyorlardı ki, Bişr'in Basra'da ölmüş bulunduğu haberi ulaştı. Bu haberden faydalanarak Kûfe'lilerden çoğu ve aynı zamanda bir çok Basra'lı ordugâhı terkedip yurtlarına döndüler; yanlarında ancak pek az adam kalan reislerinin sözünü dinlememişlerdi. Siyasî bir olayın bu tür bir etkisi Irak savaşçılarının disiplinsizlikleri üzerine iyi bir ışık serpmektedir. Şaşılacak bir şey olarak düşmanlar, anlaşıldığına göre, bu durumdan yararlanmadılar; şu halde Mühelleb hendek ve istihkâm arkasında da olsa, bunlara karşı direnebilecek kadar kuvvete sahip bulunuyordu. Gerek kendisinin kabilesi ve gerekse ordunun çoğunluğunu teşkil etmekte olan Ezd'liler onun yanında kalmış olmalıdırlar.

Daha sonra Bişr'in ölümü Mühelleb için büyük bir kazanç olarak belirdi. Çünkü bunun yerine 75 yılı başında Haccâc geldi ve Mühelleb de muhtaç olduğu güvenilir desteği onda buldu. Yeni valinin yaptığı ilk iş, Kûfe ve Basra'lı ordu kaçaklarını tehdit yoluyla Râmhürmüz'e geri döndürmek oldu. Haccâc bizzat ordugâha geldi ve bu fırsatta Basra Abdülkays'lılarının bir isyanını 75 yılı şabanı başında kanlı bir kararlılıkla bastırdı. 75 yılı şaban ayı sonunda (aralık 694) Mühelleb taarruza geçebilecek durumdaydı. Ezrakî'ler onun önünden Fârs'a kaçtılar; Mühelleb onları Ercân ve Seredân üzerinden Sâbûr bölgesindeki Kâzerûn'a kadar takip etti. Orada Basra'lılarla birlikte, mutadı olduğu üzere, tahkim edilmiş bir ordugâha yerleşti. Kûfe'liler daha az ihtiyatlı olmalarının cezasını çektiler. Ezrakî'lerin, Mühelleb'in başarı ile püskürttüğü bir gece baskınında Kûfe'lilerin büyük çoğunluğu imha edildi; en yaşlı ve itibarlı yetmiş *kurrâ*'ları ile kendi kumandanları Abdurrahman b. Mihnef maktul düştüler (salı-çarşamba 20 ramazan 75 = 12 ocak 695). Bunların yerini dol-

durmak üzere Haccâc, Attâb b. Verkâ'ı Isfahan'ın Kûfe'li garnizonunun başında Kâzerûn'a yolladı (76 yılı). Ancak sekiz ay sonra, 77 yılı başında onu, Irak'da kendisine daha büyük gerek duyulduğu (Şebîb'e karşı) ve Attâb, Mühelleb ile, orduda Temîm ile Ezd arasında kabile kavgası doğurmak istidadı gösteren tehlikeli bir anlaşmazlığa düşmüş bulunduğu cihetle, geri çağırdı. Mücadeleler Sâbûr ve Istahr civarında bir yılı aşkın bir süre devam etti. Nihayet Ezrakî'ler Fârs'ı boşalttılar ve uzun zamandan beri ellerinde bulunan Kirman eyaletine çekildiler. Hâricîler önce Sîracân'a gittiler ve buradan kovulunca da Cîrâft şehrine kuvvetle yerleştiler. Mühelleb bunları oraya kadar da takip etti. Mühelleb, Ezrakî'ler Fârs'dan çekip gittikten sonra onları tamamiyle ortadan kaldırıncaya kadar daha onsekiz ay mücadele etmek zorunda kaldı. Haccâc, onun, kumandayı elinde muhafaza etmek ve bunu istismar edebilmek için savaşı kasden uzattığından şüphelenmekteydi. Barışa kavuştuktan sonra, birliklerinin iaşe ve teçhizatına kullanabilmesi için ayırdığı küçük bir kısmı dışında, Fârs eyaletinin idare ve vergi toplama yetkilerini geri almak suretiyle Mühelleb üzerinde baskı yaptı. Durmadan, onu daha süratli harekete davet eden elçiler göndermekteydi. Her şeye rağmen Mühelleb soğuk kanlılığını kaybetmedi. O, bu düşmana karşı saldırmak değil, beklemek taraftarıydı. İçlerinde hastalık, açlık veya içkavgalar çıkmasını umuyordu[81]. İç anlaşmazlıklar gerçekten de hâricîler arasında patlak verdi. Ezrakî'ler Katarî'ye karşı, Necedât'ın Necde'ye yaptığının aynısını yaptılar. Her hareketine dikkat ediyor, kaidelere aykırı hareketlerine karşı ihtarda bulunuyor ve bunlarda ısrar ettiği, memurlarını himayesine

[81] Mühelleb gerçekte, buradaki ifadenin gösterdiği kadar âtıl kalmadı; Ka'b el-Aşkarî'nin beyitlerinde (Tab., 2, s. 1011-14) ne *Kâmil*'de ne de Ebû Mihnef'de bulunmayan, sayısı hiç de az olmayan, az veya çok meşhur olmuş savaştan bahsolunmaktadır. Mühelleb'ın bütün dikkati, düşmanların hiç bir noktada kuşatmayı yarmamaları ve birdenbire Basra önünde görünmemelerine müteveccihti.

aldığı, cinayet *dogması (isti'râd)* sorunlarını kendilerinin düşüncesine uygun şekilde cevaplandırmadığı ve daha doğrusu kendi arzularına derhal uymadığı zaman hemen isyankârlaşıyorlardı. İşin temelinde genel bir zıddiyyet yatmaktaydı. Ordudaki Araplar genellikle Katarî'yi tutmaktaydı. *Mevâlî* muhalefete geçti ve kendi içlerinden birisini, Abdrabbih (el-Kebîr)'i ona karşı mukabil halife ilân etti. Bunlar 8000, hepsi de *Kur'ân*'ı iyi bilen kimse olup çoğunluğu teşkil ediyorlardı; Amr el-Kanâ emrindeki bir kaç Arap da onlara katılmıştı. İki fırka arasında, yaklaşık bir ay süren kanlı çatışmalar vuku buldu. Mühelleb işe karışmasının düşman kardeşleri birleştirmek hususunda en etkili rolü oynayacağından endişe ettiği için, olayları sükûnetle izlemekteydi. Katarî ve Abîde b. Hilâl kumandasındaki Araplar mağlûp olup şehirden atıldılar ve bir müddet sonra Taberistan yolunu tuttular. Mühelleb'in karşısında şimdi sadece Abdrabbih emrindeki *mevâlî* kalmıştı. Bunlar nihayet Mühelleb'e mağlûp olup tamamiyle imha edildiler. Böylece Mühelleb kendisine verilen vazifeyi ikmâl etmiş oluyordu; lâyık olduğu itibarla karşılanarak Basra'ya döndü ve kendisine mükâfat olarak Horasan valiliği verildi (77 yılı).

Mühelleb'in Haccâc emrinde Ezrakî'lere karşı 75 yılı ortalarından sonra başlayan savaşı Ka'b el-Aşkarî'ye göre (Tab., 2, s. 1014, 1) bütünüyle üç yıl, yani yaklaşık 78 yılı ortalarına kadar sürmüştü. Ebû Mihnef'in kronolojisi, Taberî'de (2, s. 1003) 77 yılı başında Attâb'ın geri alınmasından sonra[82] Mühelleb'in yaklaşık bir yıl daha Fârs'da ve birbuçuk yıl da Kirman'da mücadele ettiğini söylediğine göre, karışık bir hal almaktadır: Bu verilere göre 79 yılı sonuna ulaşmak gerekecekti. Attâb'ın geri çağırılmasından sonra sözleri yanıltıcıdır; doğrusu Attâb'ın Kâzerûn'a va-

[82] *Kâmil*, s. 677,15. Tab., 2, s. 944.

rışından sonra olmalıydı. Her halde bu sözler Ebû Mihnef'e değil, böylece uzunca bir fâsıladan sonra s. 878'de bıraktığı yumağın ipini tekrar yakalamak isteyen Taberî'ye ait olmalıdır; ilâve, zaten Tab., *2*, s. 880'de tamamiyle aynı mânâya gelen kısımda mevcut değildir. *Kâmil* (s. 676, 18; 677, 15 vdd.)'deki verilerden de Attâb'ın ancak Fârs seferinin sona ermesini müteakip geri çağırıldığı istihraç olunmaktadır ve bu da esasen maslahata yegâne uygun olan şekildir. Böyle olunca her şey oldukça yoluna giriyor: 75 yılı ortasından sonra Ehvâz savaşı başlıyor ve 77 yılı başlangıcına kadar bir yıldan fazla sürüyor ve 78 yılı ortalarına doğru da yaklaşık olarak birbuçuk yıl devam eden Kirman savaşları sona eriyor.

Katarî ve Abîde b. Hilâl kumandasında Kirman'dan Taberistan'a giden arap asıllı Ezrakî'ler hakkında sadece Ebû Mihnef (Tab., *2*, s. 1018 vdd.) birbirini tutan haberler vermektedir. Bunlara karşı 77 yılı sonlarında Şebîb işini bitirmiş olan Süfyân b. Ebred el-Kelbî, Suriye'li askerleriyle birlikte gönderildi. Taberistan'da bulunan Kûfe'li garnizon (İshak b. Eş'as kumandasında) ve Rey'deki Kûfe'liler (Cafer b. Abdurrahman b. Mihnef kumandasında) ona yardım ettiler. Taberistan'ın yüksek vâdilerinden birinde Katarî kıstırıldı; adamları dört tarafa dağıldı; bizzat Katarî atı üstünden derin bir uçuruma yuvarlandı. Orada onu yerlilerden birisi gördü; taşla kalça kemiğini kırdı, daha sonra da bir kaç Kûfe'liye durumu bildirdi. Bu Kûfe'liler Katarî'yi öldürdüler. Ondan babasının intikamını almak durumunda bulunan Ebülcehm onun kafasını kesti ve bu kelle ile halifeye gönderildi. Abdülmelik mükâfat olarak bunun çocuklarına maaş bağladı. Süfyân b. el-Ebred bundan sonra Abîde b. Hilâl'e döndü ve onu maiyyetiyle beraber yerleşmiş olduğu Kumis yakınındaki bir kalede kuşattı. Abîde teslim olmak teklifini reddetti. Onun mütevekkilâne, fakat kesin kararlı kuğu (ölüm) şarkısı zamanımıza

intikal etmiştir. Kuşatılanlar aç kaldılar ve yaptıkları son bir huruç hareketinde son neferlerine kadar öldürüldüler. Kaderleri onları Cîrâft'daki eski fırka arkadaşlarıyla hemen hemen aynı zamanda, 78 yılında yakalamıştı. Böylece Ezrakî'lerin dünyada kökleri kazınmıştı. Bunlar bir mezhep olarak hayatlarını devam ettiremiyecek kadar aksiyon adamlarıydılar. Ancak şiir ve rivayetlerle, yıllar boyunca doğu müslüman dünyasını korku içinde tuttukları, hatıralarda sürüp gitti. Bunların bazı yeni araştırmalarda bir takım lâfı güzâf ile geçiştirilmeleri yerinde değildir. Bunlar en azından, onları mağlûp etmek suretiyle nam kazanmış olan Mühelleb'in savaş sanatı kadar kendi içlerinde bölünmeleri yüzünden mahvolmuşlardır. Araplar ile *mevâlî* anlaşamıyorlardı; tabîat prensipten daha güçlü çıkmıştı.

10. Basra'nın Ezrakî'ler tarafından tehdit edildiği aynı sıralarda Kûfe de, Musul civarında zuhur eden başka hâricîler tarafından tehlikeye düşürülmüş bulunuyordu. Bunların rivayetçisi olarak hemen hemen sadece, çok tafsilâtlı bilgi veren ve Kûfe'yi ilgilendiren her husus hakkında en emin kaynak olan Ebû Mihnef (Tab., *2*, s. 881-989) mevcuttur.

Çok uzun zamandan beri tohumlarını Kûfe'den alan ve bu şehirle bağlantı halinde bulunan hâricîlerin reisi dindar Salih b. Müserrih, Nusaybin ile Mardin arasında bulunan Dara'da yaşamaktaydı (Tab., *2*, s. 881, 977). Bu zat Temîm'li olmakla beraber bu bölgede, Dicle'nin her iki kıyısında Rebî'a Arapları, özellikle de, çok uzak olmayan bir geçmişte Fırat'ın sağ sahilinde, Kûfe çölünde bulunan eski yerleşme mahallerinden buraya hicret etmiş olan Bekr kabile gurubundan Benû Şeybân kabilesi oturmaktaydı[83]. Salih bunlar ara-

[83] Şeybân'lı Şebîb'in annesi Musul civarında Satidama (Kan içici) dağının yamacında ikamet etmekteydi. Hiç şüphesiz, Şebîb'in ölmüş bulunan babası da ora-

sında taraftarlara sahipti; onlara *Kur'ân* okuyor, şerîate uygun davranmalarını sağlıyor ve onlara Allah hakkı için kızmayı, hükümdarların insanlara karşı işledikleri cinayetlerin intikamını almayı ve sahte imâmlarla bunların Allah'sız sürülerini ortadan kaldırmayı vaazediyordu[84].

Ancak eyleme geçmek için acelesi yoktu. Rivayete göre yirmi yıl boyunca propaganda yapmış, taraftar toplamıştı. Ancak sıkıştığı için nihayet bir avuç adamını ortaya attı[85]. 1 safer 76 çarşamba (21 mayıs 695 cuma) günü 110 ile 120 arasında taraftarı onun yanına geldi. İlk işleri, kendilerine at tedarik etmek için Dara'daki devlet harasını yağmalamak oldu; çünkü ata sahip olmadan küçük sayılariyle her hangi bir şey yapmalarına imkân yoktu. Dara, Nusaybin ve Sincar ahalisi bunların önünden içkalelere kaçtılar. Bundan sonra hâricîler, vali Muhammed b. Mervan'ın üzerlerine gönderdiği 1000 Kays'lıyı Davgân pazarında, namaz esnasında baskına uğratarak darma dağın ettiler[86]. Ancak ikinci bir Kays'lı ordusu önünde bunlar Dicle'nin sol kıyısında, Âmid yanında küçük bir çarpışmayı müteakip Muhammed b. Mervan'ın eyaletini terkederek Kûfe bölgesine girdiler.

Bunun üzerine Haccâc bunlarla meşgul olmak zorunda kaldı; karşılarına 3000 Kûfe'li savaşçı gönderdi. İki eyaletin sı-

---

da oturmuştu. Ancak aile buraya Kûfe çölündeki Lasâf suyu kenarından (ve Kûfe üzerinden: Tab., *2*, s. 977) hicret etmişti (*Hamâse*, s. 15); akrabalardan bir kısmı Lasâf kenarında kalmış olup sık sık Şebîb'in ebeveyni tarafından burada ziyaret ediliyorlardı (Tab., *2*, s. 915. 978). Şeybân'lıların bu yer değiştirmeleri muhtemelen kendi istekleriyle vuku bulmamış, Muâviye'nin emriyle gerçekleşmişti.

[84] Bu vaazların yazılmış olduğu bir mecmua mevcut olup bunun parçaları zamanımıza intikal etmiştir (Tab., *2*, s. 881 vd.).

[85] Şeybân'lılardan Fadâle b. Seyyâr ondan daha önce ayaklanmış, fakat maktul düşmüştü (Tab., *2*, s. 893).

[86] Kays'lar güney Elcezire'de oturuyorlardı; bölge vâlisi bunların içinde, Harran'da hüküm sürmekteydi (Tab., *2*, s. 887,9. 889,2. 1327, 3, 5.).

nırında, Müdebbec köyü yanında 17 cemaziyelevvel 76 (Perşembe, 3 eylül 695) tarihinde iş savaşa döküldü. Savaş hâricîler için kötü sonuçlu oldu; reisleri Salih b. Müserrih maktul düştü. Hâricîler ona çok hürmetkârdılar ve samimî olarak mâtemini tuttular. Ancak Salih'in ölümü onlar için büyük bir kayıp olmamıştı; çünkü şimdi işin ehli bir adam başlarına geçti: Zühl b. Şeybân kabilesinin asîl Mürre b. Hemmâm ailesinden Şebîb b. Yezid b. Nuaym. Bu zat geri kalmış olan 70 veya 90 kişinin kumandasını üzerine alarak bunlarla savaşa savaşa, Kûfe'lilere karşı emniyette bulunduğu, Musul vilâyetine bağlı sınır bölgesine gitti[87]. Burada faaliyetsiz kalmadı; hâricîlere düşman Şeybân ve Aneze'li bazı kabiledaşlarından intikam aldı. Bu civarda oturmakta olan annesini de yanına aldıktan sonra 160 adamiyle, yeniden Kûfe'ye tâbi, Dicle ile dağlar arasındaki Medâin bölgesinde ve ilk hâricî maktullerinin kemikleriyle kutsallaşmış klâsik hâricî yurdu, Cûhâ[88] yöresindeki Nehrevân'da göründü. Bu civarda, savaşanlar için karargâh ve üs olarak işe yarayan, çok sayıda hristiyan manastırı bulunmaktaydı. Bu arada Şebîb'in dayanacağı sağlam bir üssü yoktu. Bulunduğu yeri durmadan değiştiriyordu. Biri Hânikîn, diğeri Nehrevân yanında olmak üzere birbiri arkasına iki orduyu yenmek suretiyle Müdebbec yenilgisinin acısını çıkarmak imkânını buldu. Böylece Medâin garnizonunda bulunan Kûfe'lileri öylesine korkuttu ki, bunlar topluca ana şehirlerine, Kûfe'ye kaçtılar.

Haccâc bunun üzerine Kinde'li Cezl kumandasında 4000 kişilik kuvvetli bir orduyu Kûfe'den Medâin'e yolladı. Cezl, Mühelleb'in usulünü taklid etti; düşmanın Cûhâ bölgesinde

[87] Bu bölgenin adı Câl idi (Tab., 2, s. 893, 7. 894, 16. 895, 5.) Satidama dağı buradaymış gibi görünüyor. Krş. *Hoffmann'ın Hülâsaları,* n. 1488. Ebû Mihnef'in Şebîb hakkındaki rivayeti bir çok coğrafî malzeme ihtiva eder.

[88] Anbâr ve el-Ustân da Medâin'e dahil idiler (Tab., 2, s. 980, 11. 929, 12).

takibi sırasında çok ihtiyatlı davrandı; onu hiç gözünden kaçırmıyor, sağa sola sapışlarında izini bırakmıyor ve geceleri daima müstahkem yerlerde ordugâh kuruyordu. Haccâc sabrını tüketip nihayet, derhal hücuma geçmesi emriyle, onun yerine Hemdân'lı Saîd b. Mücâlid'i tayin edinceye kadar Cezl iki ay bu şekilde harekette devam etti. Şebîb, Berâzürrûz yolunda Katîtîye[89]'de bulunur, kendisi ve adamları için yiyecek içecek ısmarlarken mahallî reis titreyerek onun yanına girip, her taraftan sarılmış olduğu haberini verdi. Şebîb sükûnetle yemeğini tamamladı. Bundan sonra atına binip kendisini saranları yardı. Sa'îd atlılarının başında peşine düşünce de geri dönüp onu bir darbede atından düşürdü. Takipçiler ürküp kaçtılar ve Cezl'in emrinde, geride kalmış bulunan yayaları da birlikte sürüklediler. Cezl bu olayda ağır surette yaralandı; Haccâc kendi hekimini onu tedavi etmek üzere Medâin'e yolladı[90].

Şebîb bundan sonra cüret ve cesaretini arttırdı. Bağdad üzerinden çaprazlamasına Kûfe üzerine yürüyüp, yolunu kesmek isteyen bir orduyu atlattıktan sonra Fırat'ı geçti; çöl içindeki Haffân ve Lasâf'a giderek, orada oturan ve kendisinin yaptıklarını, kabilelerini mahva sürükleyen hareketler olarak kötülemekte olan bedevî akrabalarına karşı duyduğu hiddeti teskin etti ve bundan sonra çöl içinde kaybolup gitti. Haccâc, işlerin düzeldiğini sandığından Basra'ya gitmişti ki, Şebîb'in yeniden Kûfe üzerine gelmekte olduğu haberini aldı; büyük bir süratle Kûfe'ye geri döndü. Onun şehre vardığı aynı günün akşamında Şebîb 200 atlı ile Kûfe önünde göründü. Geceleyin Şebîb kartvizitini takdim etti. Kûfe pazarına gelerek

[89] Nehrevân'dan uzakta değildi, Tab., *2*, s. 908, 2. 909, 2. Nehrevân aslında çok dallı budaklı bir kanal ve bir de bunun kenarında bulunan bir yerin adıdır.

[90] Buna bir variyant: Tab., *2*, s. 911, 18 - 915, 1. S. 915, 1'de, s. 911, 18'de göze çarpan olayların kopukluğu yeniden giderilip ipin ucu tekrar tutuluyor.

müstahkem valilik sarayının kapısına gürzü ile, izi uzun süre kaybolmayan, müthiş bir darbe indirdi[91]. Ertesi sabah yine kaybolup gitmişti. Zâide b. Kudâme oldukça büyük bir kuvvetle arkasından gönderildi ise de onu bulamadı: Şebîb istikamet değiştirmişti. Birdenbire yeniden, Kûfe'nin başka bir tarafında, Kadisiye'de ortaya çıktı. Acele olarak üzerine gönderilen bir kuvvet Şebîb'in saldırısına dayanamadı; Irak'ın başşehri, Kûfe, artık onun önünde açık bulunuyordu. Fakat Şebîb, buradan 24 fersah uzakta, Rûzbâr'da karargâh kurmuş bulunan Zâide b. Kudâme'yi baskına uğratmayı tercih etti. Baskın başarılı oldu; Zâide öldürüldüğü gibi ordusu da kısmen dağıldı. Ancak Şebîb, adamlarının şiddetli ısrarlarına rağmen şimdi de Kûfe'ye girmeyi reddetti. Niffer, Sarât ve Bağdad üzerinden Dicle nin öteki kıyısında bulunan Hânîcâr'a gitti.

Haccâc, tahammül etmek durumunda kaldığı alay ve istihzalara ilâveten zarara da uğramıştı: Geniş bir bölge idaresinden, yani kendisine vergi ödemekten çekilip alınmıştı; hazineleri yağmalanmıştı. Yeniden güçlü bir Kûfe ordusunu Cûhâ'ya gönderdi ve bu orduyu meşhur Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as el-Kindî'nin kumandasına tevdi etti. Bu zat selefi ve aynı zamanda kabiledaşı Cezl'den gerekli bilgileri edindikten sonra savaş plânını Cezl'in tavsiyelerine uygun olarak hazırladı. Ağır ağır Şebîb'i Medâin bölgesinden çıkardı ve resmen yetki aldıktan sonra da onu, sınır ırmağı Havlâyâ'yı geçerek, Haccâc'ın idarî bölgesine dahil bulunmayan Dâkûkâ

[91] Şebîb'in, Kûfe'ye girmek suretiyle, karısı Gazâle'nin, oradaki mescitte namaz kılmak için içtiği andını yerine getirmesini mümkün kıldığı hikâyesi Ebû Mihnef rivayetinde yoktur. Ebû Mihnef'e göre Şebîb, gece vakti hâlâ camiden çıkmamış olan bir kaç kişiyi öldürmek için mescide girmiştir. Gazâle'nin andının yerine getirilmesi hikâyesi Mes'ûdî (*5*, s. 321) ve *Egânî* (*16*, s. 155)'de bulunmakta olup, Gazâle'nin "And içen kadın" olarak adlandırıldığı bir beyit (Mes'ûdî, *5*, s. 411) ile teyid edilmiş görünmektedir. Bununla beraber aşağıda not 95 ile krş. Tab., *2*, s. 767 gariptir.

ve Şehrizûr bölgesine kadar takip etti. Şebîb zikzak yürüyüşlerle onu yolsuz dağlık mıntıkada yormaya çalışmaktaydı ama, bir türlü onu baskına uğratmak imkânını bulamıyordu. Haccâc yine sabırsızlandı ve ihtiyatlı İbn Eş'as'ın yerine aceleci bir kimse olan Osman b. Katan el-Hârisî'yi tayin etti[92]. Osman b. Katan boğayı boynuzlarından yakaladıysa da bu iş ona pahalıya mâloldu. 10 zilhicce 76 perşembe (20 mart 696 salı) günü Havlâyâ ırmağı yakınında Bette şehri yanında bozguna uğratılarak öldürüldü. Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as bozulan ordunun kalıntısını Deyr Ebî Meryem'e ve buradan da Kûfe'ye geri götürdü.

Şebîb 76 yılının kış yarısında (695/6) oldukça büyük başarılar elde etmişti. Gerek kendisine ve gerekse adamlarına gerkli dinlenmeyi sağlamak için 77 yılı başında (nisan 696) Mâh Behrâzân[93] dağlarında yaylağa çıktı. Orada geçirdiği üç ay içinde taraftarları büyük ölçüde arttı. Para veya kan borcu sebebiyle takip olunan bir çok kimse ona iltihak etmişti. Sıcaklar geçmeye başlayınca - şu halde daha temmuz veya ağustos aylarında değil - Şebîb Medâin bölgesine indi. Burada Haccâc'ın emriyle, Mugîre b. Şube'nin babasına pek benzemeyen bir oğlu, Mutarrif, idare başında bulunmaktaydı. Güçlü hâricî fikirlerine sahip bulunan bu zat, her ne kadar Şebîb'in emrine girmek istemiyorsa da ona düşmanca karşı çıkmayı da arzulamadığından Medâin şehrini boşaltarak Cibâl dağlarına çekildi ve orada da mahvolup gitti. Medâin ile Şebîb çok önemli bir üs kazanmış oluyordu, ama o buna pek ehemmiyet vermemiş görünmektedir.

[92] Ünlü Husayn Zülgussa'nın oğlu, Tab., 2, s. 982, 3. Kûfe'li kumandanlar çoğunlukla en itibarlı kimselerdi.

[93] Tab., 2, s. 941. Bu yerin nerede bulunduğunu bilmiyorum. Tab., 2, s. 982'de buna aykırı olarak, Şebîb'in Satidama dağından inerek Medâin'e geldiği kayıtlıdır.

Düşmanın kendisini rahat bıraktığı zamandan Haccâc, daha öncekilerin on katı büyüklükte bir ordu kurmak hususunda yararlanmıştı. Kûfe *divan*'ına kayıtlı bütün savaşçılar, aralarında bundan altmış yıl önce Kadisiye'de savaşmış ihtiyarlar da dahil olmak üzere, genç, yaşlı herkes bu orduya katılmak zorundaydı. Başka bölgelere gönderilmiş bulunan, özellikle Ezrakîlere karşı Basra'lılara yardım eden Kûfe'li birlikler de geri çağırıldı. Ezrakîlere karşı savaşmış olan birliğin başındaki Attâb b. Verka' bütün ordunun başkumandanlığına getirildi. Medâin hâricîlerin eline düştükten, şu halde 77 (696) yılının yaz aylarından sonra bu büyük kitle harekete geçti. Bunlar, Dicle'nin güney batısında, Bağdad'a pek uzak olmayan Sarât[94] yanındaki Sûk Hakeme'ye kadar ilerlediler. Şebîb burada onlara 600 kişilik birliğiyle taarruz etti. İşlerini bitirmek onun için çocuk oyuncağı kabilindendi; çünkü bunlar ordu değil sadece bir sürü idiler. Eski savaş şarkılarını unutmuş olmak ve kendilerini heyecana getirecek vâizlere sahip bulunmamak her halde günahlarının en büyüğü değildi. Mücadele etmeyi yalnız kumandanlarına ve subaylarına bıraktılar; bunlar, aralarında Attâb b. Verka' da bulunduğu halde maktul düşünce de kaçıp gittiler.

Şebîb artık Kûfe'yi sadece ürkütmekle yetinmeyip, buraya ciddî olarak saldırabilirdi. Daha küçük diğer bir orduyu da temizledikten sonra hiç bir engele çarpmadan Fırat'ı geçti ve Kûfe önündeki Sabaha'da ordugâhını kurdu. Burada bir mescit yaptırdı ki, bu davranışından onun buradaki ikamet süresinin öyle pek kısa olmadığı anlaşılmaktadır[95]. Eğer Haccâc sa-

[94] Sarât da, Nehrevân gibi, hem bir kanal, hem de bir yer adıdır.

[95] Yoksa bu mescidi, sadece Gazâle andını yerine getirebilsin diye mi inşa etmişti? Mescit uzun zaman varlığını korudu ve onun adını taşıdı. Şebîb, karısının öldürülmesinden sonra, onun Haccâc'a götürülmek istenen başını zorla katillerin elinden aldırıp bu mescide gömmüştü.

dece Kûfe'lilerle yetinmek zorunda kalmış olsaydı, hali her halde kötü olurdu. Daha şecî' ve daha güvenilir olmalarına rağmen, silâhlandırdığı uşakları ve azatlı köleleri (*mevâlî*) de onu her halde kurtaramazlardı. Ancak o, ne olur ne olmaz düşüncesiyle halifeden Suriye'li savaşçılar göndermesini rica etmişti ve bunlar şimdi, tam zamanında, Kelb'li Süfyân b. Ebred kumandasında 4000 kişilik bir kuvvet halinde yetişmiş bulunuyorlardı. Suriye'liler Sabaha'ya, hâricîler üzerine yürüyerek, yüksekçe bir yerde, bir sedir üstünde oturup kendilerini seyreden Haccâc'ın gözleri önünde savaşa başladılar ve hâricîleri adım adım geri sürdüler. Daha önceki savaşta maktul düşmüş olan Attâb'ın, bir kaç Kûfe'li[96]nin başına geçen oğlu tarafından gerçekleştirilen ve Şebîb'in karısı Gazâle'nin ölümüyle sonuçlanan bir baskın nihayet kesin sonucu getirdi. O ana kadar kılıç elde yaya olarak savaşan hâricîler atlarına atlıyarak Fırat köprüsü üzerinden kaçtılar. Savaş meydanını en son terkeden Şebîb oldu; atını ağır ağır geriye sürüyor ve derin düşüncelere dalmış bir halde başını sallayıp duruyordu. Kendisini adım adım izleyen Suriye'lilere dikkati çekilince, hiç bir şeyi umursamaz bir tavırla geriye dönüp bakmış ve yine düşüncelerine dalarak başını sallamaya devam etmişti. Haccâc ise onu takip edenleri geri çağırdı: *"Cehennemin ateşinde yanması için onu Allah'a bırakın!"*. Bu savaşın 77 yılının ortasından önce vuku bulmuş olması pek muhtemel değildir; daha tam bir tarihleme verilmemiştir.

Şebîb, Anbâr yanında bir çatışmaya daha girdikten sonra atlılarından geri kalanlarla - çünkü bunlardan bir çoğu onu

[96] Tab., *2*, s. 961. 967. Bundan, Suriye'liler yanında yine de Kûfe'lilerin savaşa katıldıkları, Tab., *2*, s. 955'de verilen bilgiye muhalif olarak, anlaşılmaktadır. Taberî'nin, rivayetini Ebû Mihnef'in rivayetine variyant olarak kaydettiği Ömer b. Şebbe (Tab., *2*, s. 962, 5 - 968, 17) sadece Kûfe'lilerden bahseder; o, belki de kasıtlı olarak, Suriye'lileri meskût geçmiştir.

terketmişlerdi - Cûhâ'ya çekildi. Fakat burada da kalamadı. O sıralarda Ezrakî'lerin henüz imha edilememiş bulunduğu Kirmân'a gitmeyi kararlaştırdı. Ehvâz'da Düceyl'in öte kıyısına geçmiş bulunuyordu ki, Süfyân b. Ebred kumandasındaki Suriye'liler arkasından yetiştiler. Şebîb derhal nehri gerisin geriye geçerek onların üzerine yürüdü[97]. Suriye'liler onun korkunç saldırısına dayandılar ve Şebîb de bunu izleyen gece içinde nehrin öte kıyısına geçmeyi maslahata daha uygun buldu. Ancak adamlarının arkasından köprüyü geçerken atı birdenbire ürküp şahlandı ve köprüde tutunamıyarak suya düştü. Şebîb ağır zırhları içinde çaresiz kalmıştı; dudaklarında şu sözlerle boğulup gitti: "*Herşeyden aziz olan ve her şeyi bilen (Allah')ın taktiri bu imiş!*" (*Zâlike takdîrülazîzilalîm*). Olay muhtemelen daha 77 yılında, senenin sonlarında vuku bulmuştu. Kahramanın muazzam cüssesi Suriye'lileri hayrete düşürdü. Annesi hâlâ hayattaydı. Bu kadın savaşta esir düşmüş bir Bizanslıydı. Oğlunun ölümü hakkında o zamana kadar kendisine ulaşan haberlere hiç inanmamıştı. Onun *boğulmuş* olduğunu duyunca inandı. Çünkü Şebîb'in doğumundan önce görmüş olduğu bir rüyaya göre, ondan çıkan yangını ancak su söndürebilirdi[98]. Şebîb'in Düceyl dalgalarında boğulup gitmesi bu rüyayı doğruluyordu ve bu rüya da sonraki insanların hafızasında yerleşip kaldı[99].

Şebîb'in sadece düşmanlarının sayıca çokluğuna değil, aynı zamanda dostlarının kıskançlığına ve hâince kavgalarına yenilmiş olduğuna işaret eden izler vardır. Ömer b. Şebbe

[97] Ebû Mihnef'e göre o Kirman'a varmış ve orada kısa bir süre dinlenmişti.

[98] Rüya, Şebîb adının *yanmak* anlamına gelen homonim bir kökten yanlış olarak iştikak ettirilmesine dayanmaktadır. Yakubî, *2*, s. 328'e göre Şebîb'in annesinin adı Cehîze idi.

[99] Theophanes de (Hilkat yılı 6185) bu hususta bir şeyler işitmişti: Şebîb, Horasan'da ortaya atılmıştı ve az kalsın Haccâc'ın suda boğulmasına sebep olacaktı. Az kalsın!

(Tab., 2, s. 967)'ye göre, Sabaha savaşının tam kritik ânında Dabbe'li Maskale b. Mühelhil atının dizginlerine yapışarak ona "Salih b. Müserrih hakkında ne dersin, ne düşünürsün ?" sualini yöneltmişti. Şebîb böyle bir anda kendisinden hesap sorulmasını yadırgamakla birlikte düşüncesini saklamamış ve bu suretle Maskale ile çok sayıdaki taraftarının kendisinden ayrılmalarına ve savaşa devam etmemelerine sebep olmuştu. Bu sebeple zafer Haccâc için kolaylaştırılmış oluyordu.

Ebû Mihnef'in kendi ana rivayetine bizzat eklediği bir pasaja göre (Tab., 2, s. 975 vd.) Düceyl felâketinde de bir ihanet rol oynamıştı: Şebîb, bizzat kendi arkadaşları köprüyü tutan halatları kestikleri için köprüyü sağ-salim geçememişti[100]. Bu iddia, atının, önünde bir kısrak bulunduğu için şahlandığını bildiren, masalı andıran rivayete nazaran gerçekten de daha inanılabilir gibidir. Onun kumanda ettiği bir avuç dolusu insan arasında da, kendisine hiç de canla-başla bağlı bulunmayan kimseler her halde mevcuttu. Böyle canla-başla bir kimseye bağlılık, bayrakları olarak sadece Allah'ı kabul eden kimselere yakışmazdı ki. Bunlar onu, kendilerine farzolan, diğer inançlılara karşı izlenen kanlı ciddiyette, akrabaları lehine bazı intisnalar yapmakla itham ediyor ve fırsat buldukça, özellikle bu akrabaları öldürüyorlardı. *Takîye*'yi kabul etmesini, hâricîlerin *Lâ hükme illâllâh* parolasını dilleriyle ikrar eden savaş esirlerini serbest bırakmasını ve hatta bunları kurtarmak için bu ikrarı, onları teşvik ederek söyletmesini (Tab., 2, s. 967 vd.) affetmiyorlardı. Ilımlı tutumunun aynı zamanda bir akıllılık olması ve Kûfe'lilerin mezbûhane bir ölüm-kalım savaşına itilmemelerini sağlaması da onları ilgilendirmiyordu. Fakat her şeyden önce onun kişilik bakımından üstünlüğü, canlı,

[100] Yakubî, 2, s. 328'e göre halatları Suriye'liler kesmişlerdi; ama o zaman bunların galip gelmiş olmaları gerekirdi. Yakubî aslında Ebû Mihnef ile hiç mukayese edilemez.

hayat dolu otoriteyi fırkanın ölmüş kurucusu ile yere vurmaya çalışan Dabbe'li Maskale gibi kıskançların kinini harekete geçiriyordu.

Cüsse, vücud kuvveti ve bunun yanında cesaret bakımından da Şebîb arkadaşlarının çok üstündeydi. Bununla beraber sadece bir cüretkâr, bir delibaş değildi. Simson'un *Philister*'leri ve bunların zındancısını kendileriyle alay ederek ürküttüğü gibi, onun hakkında da rivayet edilen cüretkârane oyunlar Şebîb'in sadece bir yanını aydınlatmaktadır. O aynı zamanda her şeyi ölçüp biçen ve ihtiyatlı bir kişiydi. Emrinde sadece küçük bir ordu vardı ve bunun çekirdeğini Şeybân'lı kabiledaşları teşkil ediyordu. *Mevâlî*'den söz edilmiyor. Bir avuç atlısı ile yetinmek zorundaydı. Bunların iyi silâhlanmasına, iyi iaşesi ile iyi istirahat edebilmelerine gayret ederdi. Devlet kasalarında istediği kadar, yeterince para bulmaktaydı. Birliğinin sayıca azlığını, ustaca seçilmiş bir zeminde inanılmaz bir hareketlilikle telâfi ediyordu. Kendisini ele geçirmek istediklerinde düşmanlarının önünden kaçıyor ve sonra da en az ihtimâl verdikleri bir anda onları baskına uğratıyordu. Düşmanlarının harekâtından mutad olarak haberdardı; çünkü ülkenin yerli hristiyan halkıyla çok iyi ilişkiler içindeydi. Bunlar onun şahsında, kendilerini baskı altında tutanlara karşı bir müttefik görmekteydiler ve her ne kadar açıkça onun tarafına geçmeye cesaret edemiyorlardıysa da ona her halde, ellerine bir imkân geçtiğinde, faydalı hizmetlerde bulunmuş olmalıdırlar[101]. Şu halde o, gerilla savaşının sağladığı yardımcı faktörlerden ya-

[101] Şebîb, Havlâyâ'da Bette kilisesinde Kûfe'lilerin karşısında bulunduğu sırada hristiyan ahali onun yanına gelip şöyle demişlerdi: Sen, biz ezilmişlere acıyorsun, herkesi dinliyor ve şikâyetlerini göz önüne alıyorsun; ama, bu Kûfe'liler hiç mazeret kabul etmeyen zâlim kişilerdir. Eğer senin, bizim kilisemizi karargâh olarak kullandığını haber alacak olurlarsa, sen gittikten sonra bizi öldürürler. Şu halde lûtfen karargâhını şehrimizin yanında başka bir yere naklet! Şebîb onların bu ricalarını kabul etmişti.

rarlanmayı esaslı olarak bilmekteydi. Bütün bunlara rağmen kendisini tamamen işine vermiş değildi. Her ne kadar kelimelere döküp izhar etmemiş ise de onda alışılmamış, zekice ve etrafını alaya alan bir şeyler vardı. Samarraca vergi hasılatından eline düşen o güzelim altınları katırının sırtından kanalın sularına döktüğünde, etrafında kim bilir nasıl şaşkınlıktan fal taşı gibi açılmış gözler vardı! Tehlikenin en büyük anında, hiç bir şeyi umursamadığı intibaını uyandırabiliyordu. Uğradığı ilk bozgundan sonra, etrafında olup bitenlerle hiç ilgilenmeden kendi düşünceleri içine gömülmüştü: Acaba bu arada, içten-dıştan hiç ayrılmaz bağlarla bağlı bulunduğu karısının kaybını mı düşünüyordu? Belki de kaybettiği savaştan çok onu bu düşünce meşgul etmekteydi. Giriştiği işe bütün ruhunu, bütün benliğini vermiş değildi. Bunu yapamıyacak kadar insancıldı. Fırkanın müteassıpları bunu hiç şüphesiz hissetmekteydiler. Başkalarına (ve bu arada Ebû Mihnef'e) onu sempatik gösteren hususiyetleri bu fırka müteassıplarının kinini tahrik ediyordu. Onun, gücünü böyle bir cemaat için israf etmeye mecbur kalmış olması üzülünecek bir şeydir. Bütün bu şartlar içinde onun âkıbeti bir bakıma teselli edicidir. Alev alev yanan göktaşı semada patlamıştı.

11. Şebîb'in ölümünden sonra çetesinin artık hiç bir önemi kalmamıştı. Fakat hâricîler Musul civarındaki Şeybân kabilesi ve diğer Bekr'liler içinde varlıklarını sürdürdüler ve zaman zaman da eylemler yaptılar. Ama bunların velî tanıdıkları kimse Şebîb değil, onun selefi Salih b. Müserrih'di; bunun bir araya toplanmış vaazlarıyla coşuyorlar, mezarını ziyaret edip bu ziyaret (hac) sırasında saçlarını tıraş ediyorlardı[102]. Salih, Ezrakî'ler kadar katı ve gaddar olmayan Sufrî'lerden sayılmaktadır (Tab., *2*, s. 880, 18). Bununla beraber bunlarda

[102] İbn Kuteybe, s. 209. Hâricîler zaten genellikle *"şehadet kültü"* icra ederlerdi (Tab., *2*, s. 900).

dinî inançlarına riayet bakımından hâkim görünen ılımlılık, sadece bunların sünnî müslümanların cemaatinde ikamet ettikleri süreye münhasır kalıyor ve ayaklanıp kılıca davrandıklarında yerini hemen hoşgörüsüzlüğe terkediyordu. Buna göre Sufrî'ler ile Ezrakî'ler arasındaki fark pek bir şey ifade etmiyordu. Şebîb'in emrinde savaşan Sufrî'lerin tasvir edilişlerine bakılacak olursa, bunlar önemli her noktada hâricîlerin umumî hatlarını taşımaktaydılar. Daha sonraları Dicle'nin bu civarlarında, zaman zaman birbirleriyle korkunç çatışmalar yapan bir çok hâricî mezhepleri mevcut olmuştur[103]. Bunlardan bazıları beyaz, bir kısmı da siyah sancak veya sarıklara sahiptiler (Tab., 2, s. 1624. 1898).

Daha sonraki Emevîler devri için haklarında bilgimiz bulunan hemen hemen bütün hâricî ayaklanmaları Musul'da ve Bekr'liler arasından çıkmıştır. Halife Yezid II. zamanında Şeybân ve Yeşkür kabilelerine mensup atlılarıyla Şevzeb (Bistâm, 1378, 17) isyan etti. Bunun esas harekât sahası Cûhâ yöresiydi. Bu zat Kûfe'lileri ve Harran Kays'lılarını mağlûp etmekle beraber nihayet Suriye'lilere boyun eğdi. Halife Hişam devrinde Behlûl b. Bişr[104], Musul'da Irak valisi Halid el-Kasrî'ye karşı ayaklanarak, onun üzerine gönderdiği birlikleri iki defa bozguna uğratmış ve fakat nihayet aynı şekilde, Musul yanında, Küheyl savaşında mağlûp olmuştur. Hemen aynı sıralarda, meşhur Şebîb'in oğullarından birisi, Sahârî, Cabbul[105] Bekr'lilerinden otuz kişi ile Halid'in bir çiftliğine baskın

[103] Tab., 2, s. 1897 vd. Sufrî'ler yanında (*ayn. esr.*, s. 1900,5. 1901,10) Beyhasî'ler vardı (s. 1898,20).

[104] Asker olarak Küsâre adı ile ünlüydü (Tab., 2, s. 1625,15), *Dîvân*'dan günlük 1/4 *dirhem* tahsisatı vardı. Sirke satın almak istemiş, yerine kendisine şarap verilmişti; satıcı bu yanlışlığı düzeltmemiş, şikâyet ettiği pazar kontrol memuru da bu alışverişe müdahale etmemişti. Kızgınlığının sebebi buydu ve çetesini kurar kurmaz da önce bu memuru öldürmüştü.

[105] Cabbul, Dicle yolundaki antik Cambul'dur (Delitzsch, *Paradies*, s. 240 vd.). Bu yerin adı, meselâ Zenc isyanlarında çok geçer.

yapmışsa da başarılı olamamış, Düceyl üzerinden kaçmışsa da Menâzir'de öldürülmüştür. Bu üç olayın râvisi Ebû Ubeyde'dir (Tab., *2*, s. 1348 vd., 1375 vdd., 1622 vdd., 1633 vd.).

Emevî devleti çökmeye başladığında hâricî hareketi tamamiyle ayrı bir üslûba büründü; genel ihtilâl seline katıldı. Eski devre ile mevcut olan fark sayılarda göze çarpar. Diğer devrelerde hâricî ordularının karakteristiğini teşkil eden küçük birlikler kabararak muazzam kitlelere dönüşürler. Halife Velid II.'in öldürülmesinden sonra Elcezire'de Şeybân'lı Saîd b. Behdel isyan edip önce, aynı şekilde Rebîa kabileler grubuna mensup bir rakîbini ortadan kaldırdıktan sonra Kûfe üzerine yürüdü. Ancak yolda vebadan öldü ve yerine Dahhâk b. Kays eş-Şeybânî geçti (Tab., *2*, s. 1900, 4). Bunun bayrağı altında binlerce kişi bulunmaktaydı; Şehrizûr Sufrî'leri[106]de ona katılmakla beraber namazlarını kendi imâmlarının arkasında kılmaktaydılar. Orduda erkek kıyafetinde savaşlara kahramanca katılan bir çok kadın da vardı. Kûfe ve Hîre'de dört aydan beri, halife Ömer II.'in oğullarından birisi olan eski vali ile, halife Mervan tarafından tayin edilen yeni vali, İbn Hareşî, birbirleriyle didişmekteydiler. Bunlar şimdi her ne kadar hâricîlere karşı birleştilerse de, bunlar tarafından 127 yılı recebinde (nisan 745) bozguna uğratıldılar ve Kûfe'yi boşaltmak zorunda kaldılar. İbn Hareşî Suriye'ye geri döndü; İbn Ömer nüstahkem Vâsıt şehrine kaçtı. 127 yılı şaban ayında (mayıs 745) Dahhâk b. Kays onu izleyerek Vâsıt şehrini kuşattı. Hâricîlere karşı savaşta her ne kadar Kelb'li Mansûr b. Cumhûr temayüz ettiyse de, bunların tarafına geçerek hâricîlerin din imtihanını, islâmı yeniden kabul ederek Allah'ın kelâmına itaat etmeyi vaadetmek suretiyle başaran ilk kişi de o oldu.

[106] Bunlar o sıralarda Ermînîye ve Azerbaycan'ı zapteden ve Mervân'a karşı başarıyla ellerinde tutmuş olan hâricîlerdir. Belâzurî (s. 290) böyle der; Taberî ve İbn el-Esîr'de bundan bahis yoktur. Krş. Weil, *Geschichte der Chalifen*, *1*, s. 690.

Bir süre tereddütten sonra 127 şevval ayında (745 ağustos başı) İbn Ömer de deliğinden çıkarak Dahhâk b. Kays'e bîat etti. Hüküm süren Kureyş ailesinin bir mensubu, Bekr b. Vâil'den bir hâricînin arkasında namaz kılmaktaydı! ve o bu bakımdan tek kişi kalmadı; göreceğimiz gibi başka bir Ümeyye'li de pek az sonra onun verdiği örneğe uydu. Taberî (*2*, s. 1913)'de kayıtlı bir mısrâın, devrin bu değişikliği karşısında ifade ettiği şaşkınlık anlaşılabilir bir keyfiyettir. Üstelik İbn Ömer, hâricînin Vâsıt'da valisi olarak kalıp onun devletinin doğu yarısını idare etmeyi de küçüklük saymamıştı. Bizzat Dahhâk, Kûfe'ye döndü ve devletinin batı yarısını buradan idare etmek istedi. Ancak olaylar onu Musul'a çağırmaktaydılar; daha 127 yılı zilkadesinde Musul'a gitmek üzere Kûfe'yi terketti. Hiç olmazsa, Dahhâk'in 127 yılındaki zuhuru haberini genellikle medyun olduğumuz Ebû Ubeyde böyle söylemektedir (Tab., *2*, s. 1900 vdd.; 1905 vdd.; 1913 vdd.) Ancak Dahhâk'in Kûfe'den hareketi için verilen 127 zilkadesi tarihlemesi (Tab., *2*, s. 1914, 16) şüphe uyandırmaktadır. Bu tarihleme, Mervan'ın 127 zilkadesinde Hıms ve Suriye işlerini yoluna koyup Dahhâk'e karşı hareket için elinin serbest kaldığı hakkındaki diğer bir haberle sıkı sıkıya bağlıdır ve bu sonuncu tarihleme yanlış olup hemen hemen gerçekten bir yıl farklı ve öncedir. Tab., *2*, s. 1938, 19'a göre Dahhâk, yurduna, harekete geçtiği aynı yıl içinde değil, yirmi aylık bir ayrılıktan sonra dönmüştür.

Bundan sonraki olaylar için Tab., *2*, s. 1939 vdd.'de verilen Abdülvehhâb (Ebû Hâşim'den) en önemli râvidir. Musul ahalisi Dahhâk'i Kûfe'den geri çağırdı; Dahhâk geldi ve devletin memurlarını kaçırdı. Çok yüksek ücret ödediği için herkes onun yanına koşuyordu; ordusu rivayete göre 120.000 kişiye yükselmişti[107]. Müteveffa halife Hişam'ın durup dinlenmek

[107] Sayı tabîatiyle popüler tahmine dayanmaktadır; ancak Theophanes'e göre (Hilkat yılı 6237) Dahhâk *meta pleistis dünameos* idi.

bilmeyen çetebaşı oğlu Süleyman da 4000 kişilik kuvvetiyle ona katılmıştı. Mervan henüz Suriye'de bizzat Hıms'ı muhasara etmekle meşgul bulunduğu için, Elcezire'nin merkez şehri Harran'da bıraktığı oğlu Abdullah'ı, Dahhâk'in (Musul'dan) daha batıya ilerlemesine engel olmakla görevlendirmişti. Abdullah, Nusaybin'e kadar yürüdü; fakat başarısız bir çarpışmayı müteakip burada durmak ve şehrin surları gerisine çekilmek zorunda kaldı. Dahhâk onu burada kuşattı. Dahhâk'in ayrı bir birlikle Rakka yanındaki Fırat geçidini ele geçirmek girişimi sonuçsuz kaldı. Bu arada Mervan nihayet Hıms'ı teslime zorlamış ve bizzat Rakka üzerinden Dahhâk'in üzerine yürümüştü. Ordular Kefertûsâ yanında karşılaştı. Şahsına hiç önem vermeden kendini her tehlikeye arzetmeyi itiyad edinmiş olan Dahhâk bir ön çarpışmada maktul düştü. Onun halefi Hayberî, kısa bir duraklamadan sonra saldırıyı tekrarlayıp düşmanın karargâhına kadar girmeyi başardıysa da burada yakalandı ve karargâhta bulunan köleler tarafından lobutlarla öldürüldü. Bu olay 128 yılında, muhtemelen yılın sonlarına doğru vuku bulmuştu. Ebû Mihnef (Tab., *2*, s. 1913 vd., 1938, 1940) olayları hülâsa ederken, Theophanes (Hilkat yılı 6236 vd.) Abdülvehhâb'ın tasvirine genellikle uygun beyanda bulunuyor. Ona göre Dahhâk 127 yılında Irak'da ayaklandı; Mervan önce oğlunu ona karşı gönderdi. Kendisi dört aylık bir kuşatmayı müteakip Hıms'ı zaptettikten sonra bizzat Elcezire'ye giderek âsiyi öldürdü.

Hâricîler hâlâ 40.000 kişilik bir kuvvet halindeydiler ve şimdi Yeşkür'lü Şeybân b. Abdülaziz (Ebû Dulef)'i kendilerine halife seçmişlerdi. Süleyman'ın tavsiyesiyle bu adam onları geriye, Dicle'nin doğu kıyısına, Musul şehri karşısına sevketti; bunlar şehri hâkimiyetleri altında tutmakta olup buraya sandallardan yapılma bir köprüyle bağlantı kurmuşlardı. Mervan, bunların karşısında Dicle'nin sağ kıyısında ordugâh kurmuştu.

Kesin bir başarı kazanamadan yılın (129 yılının) uzun aylarını burada geçirdi. Ancak kendisinin ordu kumandanı olan İbn Hübeyre, Kûfe'yi hâricî hâkimiyetinden kurtardıktan sonra[108], onun kendisine yardım için bir ordu göndermesini sağladı. Hâricîler bu orduyu püskürtemedikleri için, iki ateş arasında kalmamak üzere, yine Süleyman'ın tavsiyesine uyarak Musul yanındaki mevzilerini boşalttılar ve Hulvân üzerinden Ehvâz ve Fârs'a gidip burada Ca'ferî İbn Muâviye'ye ihtihak ettiler (Tab., *2*, s. 1977). Düşmanları tarafından buraya kadar takip edilen hâricîler nihayet dağılıp gitttiler. Süleyman, taraftarlarıyla birlikte deniz yolundan Sind'e gitti. Şeybân'a gelince, Arabistan'ın doğu sahillerine gitti ve sonunda, eski İslâm öncesi Benû Culandâ hanedanı mensuplarından birisi olan Ummân emîri ile giriştiği mücadelede, 134 yılında maktul düştü[109].

12. Bu büyük ayaklanma hareketi, mevcut böyle özellikle uygun şartlar içinde, hâricîleri diğer her hangi bir ayaklanmalarına nisbetle iktidara daha çok yaklaştırmıştı. Ancak bu sefer onlar, kim bize karşı değilse bizdendir ilkesine uymak suretiyle kendilerine yabancı olan unsurların içlerine girmesine veya kendileriyle ittifakına müsaade etmişlerdi. Bu davranış politika olarak geçerliydi ama, hâricîliğe uymuyordu. Politika kaidelerine uymak bakımından önemsiz ve fakat çok daha hâricîlere yakışan bir hareket ise Arabistan'da bir az daha sonra, Emevîlerin son zamanında vuku buldu. Taberî'de bu hareket üze-

[108] Ebû Mihnef'e göre (Tab., *2*, s. 1946) ancak 129 yılı ramazanında. Bu ise her halde çok geç olmalıdır.

[109] Tab., *3*, s. 78'de böyle; krş. Tab., *2*, s. 1945 (Abdülvehhâb), s. 1949 (Ebû Ubeyde), s. 1979 (Medâinî). Ebû Mihnef (Tab., *2*, s. 1948), Şeybân b. Abdülaziz'in daha 130 yılında ve Sicistan'da maktul düştüğünü söylemektedir. Ebû Mihnef belki de onu, aynı sıralarda Horasan'da bir rol oynayan ve filvâki, her ne kadar Sicistan'da değilse de, Serahs'da 130 yılında maktul düşmüş bulunan harûrî Şeybân b. Seleme ile karıştırmıştır.

rinde, tercihli olarak, aslında daha önce bilinmeyen özel bir râvi, Hârûn b. Musa, söz sahibidir. Bu zat ayrıca *Egânî, 20,* s. 96 vdd.'de de yer almakta, ancak bunun yanında Medâinî çok daha ayrıntılı bir rivayet getirmektedir[110].

Basra İbâdî'leri tohumlarını güney Arabistan'da serpmişlerdi[111]: Benû Şeytân'a mensup Kinde'li Abdullah b. Yahya, Basra İbâdî'leriyle temasta bulunmaktaydı. Bu zat hüküm süren haksızlığa daha fazla tahammül edilmemesi düşüncesindeydi. Ayaklanması için Basra'dan teşvik ve tahrik edildi ve Basra'daki partililerden bir kaç önemli şahsiyet, aralarında Belc b. Uyeyne el-Esedî[112] ve Ebû Hamza Muhtar b. Evs el-Ezdî, onun yanına geldiler. Ebû Hamza, Abdullah'ın sağ kolu haline geldi; aslında da Abdullah'a gerçekten üstündü. 129 yılı başlarında Abdullah'a halife sıfatiyle bîat edildi. *Tâ-*

[110] Hârûn'un nisbesi Tab., *2,* s. 1942,14. 1981,12. *Egânî,* 98,29'da her seferinde muhtelif şekilde yazılmıştır. *Egânî,* 98,29 - 100,23=Tab., *2,* s. 1942 vd. 1981 vdd. 2006 vd. ve *Egânî* 103,21-105,2=Tab., *2,* s. 2008-2011 ona aittirler. Onun olayın sonuna dair rivayetini sadece Taberî (*2* s. 2012 vd.) vermektedir. *Egânî*'de bu haberden sadece bazı variyantlar, başka bir münasebetle verilen habere sokulmuştur. Hârûn'un tercihen kaydettiği hâricî vaazlarına ise *Egânî* (s. 105-108)'de Taberî'dekinden çok daha geniş yer verilmiştir. Şu halde, *Egânî* müellifi, s. 98,29. 103,21'den edinilen intibâa göre, Hârûn hakkındaki bilgisini Taberî'den almış olamaz. Bu, zaten başka sebeplerden de mümkün değildir. *Egânî* müellifi Taberî'nin sık sık koparıp sonradan yine düğümlediği olaylar yumağını kesintisiz ve Taberî'nin kullandığı yamalardan sıyrılarak sağlam şekilde vermektedir. Onun sesi bazen daha dolgun ve, özellikle *Egânî,* s. 99,19 vd. ile Tab., *2,* s. 1982,10 arasında yapılan bir mukayesenin gösterdiği gibi, daha tizdir. Taberî'nin Leyden baskısında mevcut bir çok hata *Egânî*'ye bakılarak düzeltilebilir, bir çok boşluklar doldurulabilirdi.- *Egânî,* 97,1-98,2; 100,24-103,20; 108,8-114,15'deki haberler Medâinî menşelidir. Son kısmın hikâyesine, söylediğimiz gibi, Hârûn'un bazı variyantları eklenmiştir (s. 106. 110). Vâkıdî'nin iki kısa rivayeti Tab., *2,* s. 2008. 2012'dedir.

[111] Bunlar denenmiş bir usul olarak Mekke'ye yapılan haccdan kendi ilkelerini yaymak hususunda faydalanmaktaydılar (Tab., *2,* s. 1942). Daha 107 yılında Abbâd el-Ru'aynî Yemen'de bir hâricî isyanı çıkarmıştı (Tab., *2,* s. 1487).

[112] O, Taberî (*2,* s. 2020,10)'de böyle adlanır; *patronim*'i (baba adından iştikak eden ad) *Egânî,* 97,14'de başkadır. *Nisbe* de burada yanlış verilmiştir.

libülhakk ünvanını taşımaktaydı. Muârızları, belki de onu Deccâl olarak karakterize etmek amacı ile, kendisini *Tekgöz* olarak adlandırıyorlardı (*Egânî, 24,* s. 108). Abdullah, Hadramût'da iktidarı eline geçirdi ve Yemen'e atlıyarak ve buradaki valiyi[113] yenerek 129 yılının ikinci yarısında bölgenin başşehri San'a'ya girdi (*Egânî,* 97, 21. 98, 24). Abdullah burada kendi idaresini kurdu, fakat rejim değişikliği sırasında eski memurları himaye etti; genellikle ılımlı davranarak, göründüğüne göre, Yemen'lilerin kalbini kazandı. Hâricîlik ile mevcut genel islâm arasında aslında hiç bir fark bulunmadığını tebarüz ettiriyordu. O sadece *Kur'ân*'ın cezaya tâbi tuttuğu ve fakat şimdi çok yaygınlaşmış bulunan günahlara karşı hoşgörüsüzdü. Diğer bölgelerde bulunan hâricîlerden bir çoğu ona katıldı. 129 yılı sonunda, hac tarihi yaklaşınca, Ebû Hamza'nın yüksek kumandasında Mekke'ye bir ordu gönderdi. Bunlar yaklaşık 1.000 kişi olup siyah ve kırmızı sarıklar taşımaktaydılar[114]. Kurban bayramı töreninin resmî başkanı olan Medine valisi Ümeyye'li Abdülvahîd b. Süleyman b. Abdülmelik onlara karşı gelmedi, aksine bunlarla tören süresince devam edecek bir ateşkes anlaşması yaptıktan sonra Medine'ye geri döndü. Ancak buradan, Ümeyye ailesine mensup Abdülaziz b. Abdullah b. Amr b. Osman[115] kumandasında bunlara karşı bir ordu gönderdi. Rivayete göre bunlar kılık-kıyafetleri savaşçı-

[113] Haccâc vasıtasiyle yükselen ve yarım yüzyıldan beri Yemen'de hüküm süren Ebû Akîl ailesinden.

[114] *Egânî,* 99,8. 112,31. Vâkıdî (Tab., *2,* s. 2008) sayıyı sadece dörtyüz olarak veriyor.

[115] Hârûn (*Egânî,* 100,6) ve Vâkıdî (Tab., *2,* s. 2009,2)'ye göre adı budur. Medâinî (*Egânî,* 100,25) onu Abdülaziz b. Ömer b. Abdülaziz olarak adlandırıyor; ancak bundan hemen sonra (101,14) Medâinî bizzat, onun halife Osman'ın neslinden geldiğini söylemektedir. Şu halde, müstensih hatası değilse, kendisi hataya düşmüş olmaktadır. Medâinî muhtemelen, Abdülvahîd'i Mekke ve Abdülaziz'i Medine vâlisi yapmakla da haksızlık etmektedir.

dan başka her şeye benzeyen sekizbin kişiden müteşekkil bir kitleydi. Bunların arasında muhteşem elbiseler giymiş bir çok Kureyş'li vardı; bunlar olayı bir gezinti addetmekteydiler; özellikle Medine'de hâlâ çok sayıda mevcut bulunan Emevî ailesi mensupları, bir sefiller sürüsü olarak tasavvur ettikleri hâricîlerin aleyhinde attıkları nutuklarda mangalda kül bırakmıyorlardı. Ebû Hamza Medine'lilere karşı yürüyerek 9 safer 130 perşembe günü[116] Kudeyd yanında onlara kavuştu. İyilikle onlara, aslında emevî hâkimiyetine karşı kendileriyle işbirliği yapmaları gerektiğini anlatmaya çalıştı ve ancak bunlar saldırıya geçip adamlarından birisini bir ok isabetiyle yaraladıktan sonra, bunların kanını dökmeye hak kazandığını kabul etti. Onları kaçmaya zorlamakla beraber takip edilmelerini yasakladı. Sadece, Allah'sız rejimin asıl temsilcileri olan Kureyş'lilere aman verilmedi. Bunların, aralarında reisleri Abdülaziz'inki de bulunan cesetleri savaş meydanını örttü; esir düşenlerden, menşelerini inkâr etmeye tenezzül etmeyenler idam olundu. Kudeyd etrafında koparılan yaygara bunun içindir; ancak bir taraftan da kestaneleri başkası hesabına ateşten çıkaran sersemlerin de kanlarının dökülmesine müsaade olunmuştu. Artık Ebû Hamza'ya Medine yolu açıktı; o da 13 safer (23 Ekim 747) de, vali Abdülvahîd'in boşalttığı Medine'ye hiç kılıç sallamadan girdi[117].

[116] 19 ikim 747 perşembe. Rivayetler 7 ve 9 safer (*Egânî*, 101,16. Tab., *2*, s. 2009,1) arasında sallanıyor. Perşembe 9 safere kesinlik kazandırmaktadır ki, bu rakam genellikle 7 rakamı ile karıştırılıyor.

[117] Tarih, Tab., *2* s. 2012,4'de. Medâinî daima Belc'i önden sevkediyor. O, (*Egânî*,102,14) Ebû Hamza'nın Kudeyd savaşından sonra Mekke'ye döndüğü havasını yaratmakta ve fakat hemen sonra (108,6 vdd.) onu bizzat Medine'de göstermektedir. Belc'in yanında, meselâ Kinde hânedanından Ebrehe b. Sabbâh ve Hârisî sülâlesinden İbn Husayn gibi bir çok kimse de Ebû Hamza'nın subayları arasında sayılmaktadır. Bundan da Yemen'deki haricî isyanına, umumiyetle ifade edildiği gibi, sadece ayak takımının değil, asîl Yemen'lilerin de katılmış oldukları görülmektedir.

Ebû Hamza Medine'de yaklaşık üç ay kaldı. Silâhdan da anlamasına rağmen bu zat aileden bir âlim ve vâizdi. Peygamber'in minberinde verdiği vaazlardan her halde bir mecmua teşkil edilmiş olmalıdır[118]. Hârûn bu nutukların bazısından ve kısmen de oldukça geniş pasajları rivayeti içine almıştır. Ebû Hamza, çarpıcı misallerle, şimdiki rejimin, Peygamber ve ilk iki halifenin örneklerine ne kadar aykırı düştüğünü tavsir eder. Ebû Hamza, Medine'lilerin bütün geçmişlerine göre Emevî'lere karşı düşmanlıkta hâricîlerle aynı fikirde olmaları lâzım geldiği ve fakat bunların mâzilerinin gerektirdiği tabiî sonuca uymayarak haksız rejimi çökertmeye yardım etmedikleri düşüncesindeydi. Onları, bütün dünyanın kendisine düşman olmasına rağmen sadece genç ve kimsenin tanımadığı bazı kimseler tarafından tutulan Peygamber'i sevinçle ve istekle benimseyen babalarına zıd tutumda gösteriyordu: Şimdi Medine'liler tarafından hâricîlere karşı ileri sürülen şüpheler, o zamanlar Mekke'liler tarafından Muhammed'e karşı izhar edilmişti. Bu tür sözler pek isteksiz dinleniyor değildi, ama Ebû Hamza, İslâmı sadece devlete karşı savaşa davetle kalmıyor, dinin tek tek herkese yönelttiği ahlâkî talepleri de vurguluyordu: "*Allah'ın uygulanamıyacak emirler verdiğini iddia edenler Allah'ın ve bizim düşmanımızdır*". O özellikle fuhuş ve sarhoşluğa karşı çıkmaktaydı. Seksen ayrı olayda, şahısların kimliğine ve nüfuzuna hiç önem vermeden içki içenlere şer'î dayak cezasını uygulatmış olması dolayısiyle halife Ömer I.'e hayrandı. Bu hususta ise Medine'liler daha az anlayışlıydılar; şehirleri bütün islâmiyet dünyasının en sefîh köşesi sayılmaktaydı. Ebû

[118] Bu, nahivci İbn Fadâle tarafından tertip olunmuştu (*Egânî*, 105,27). Gramerciler Ziyâd ve Haccâc'ın hutbeleriyle de meşgul olmuşlardır. Sâlih b. Müserrih'in bir vaazlar mecmuası daha önce zikredilmişti. Sadece hâricîler değil, şî'îler de bu cins yazınla uğraşırlardı. Bunlar reislerinin aynı kalıba çekilmiş hitabelerini ezberler ve sonradan yazarlardı (Tab., 2, s. 500,1. 508,13). Sonradan filologlar bunların üzerine giderek tashih etmiş, süslemişlerdir.

Hamza'nın âdil olduğunu ve iyilikle idare ettiğini kabul eylemekle beraber, çoğunluklariyle ona karşı soğuk ve menfî davranıyorlardı. Bununla beraber aralarından bir kaçı yine de onun tarafından kazanıldı; bunlar arasında sadece doğuştan İranlı, dindar ve *kaarî'* ve gramerci Abdülaziz Bişkest gibi çulsuzlar değil, halife Ömer'in torununun oğlu ve Ömer'in yine çok itibarlı oğlu Abdullah'ın torunu Ebû Bekr b. Muhammed gibi kimseler de vardı (Tab., *2,* s. 2012, 9).

Bu ayaklanmanın tenkili için de Suriye'lilere başvurmak icap etti. Yaklaşık 130 yılı cemâziyelevveli başlarında bunlardan çoğu Kays'lı dörtbin kadarı Sa'd b. Hevâzin kabilesi mensuplarından Abdülmelik b. Atiyye kumandasında Medine üzerine yürüdü[119]. Bir zamanlar Yezîd I. devrinde olduğu gibi, bunlar da önlerinde bulunan kutsal mahallere tecavüz olayından doğabilecek vicdan azabını münasip bir tazminatla ödettiler. Rivayete göre her birine yüzer altın dinar, bir arab atı ve eşyalarını taşımak için bir katır verilmişti. Ebû Hamza kumandasındaki hâriciler bunları Vâdilkurâ'da beklemekteydiler. Bunlar 130 yılı cemâziyelevvelinin 15'inde (21 Ocak 748) mağlûp edildiler ve büyük çoğunlukları öldürüldü. Otuz adamiyle Ebû Hamza kurtularak Mekke'ye kaçtı[120]. İbn Atiyye Medine'ye geldiğinde, burada her şeyi halledilmiş buldu; orada (el-Mufaddal kumandasında) bırakılmış olan hâricîleri Medine'liler, savaşın sonucu hakkında ulaşan haberler üzerine, savaşı izleyen pazartesi günü kendiliklerinden bertaraf etmişler ve bu arada zavallı masum Bişkest'i de öldürmüşlerdi (*Egânî,* 109, 10). Mekke'de Ebû Hamza bir kere daha mukavemete

[119] Sonrası için ayrıca krş. *Egânî, 11,* s. 83 vdd. Burada (83,23) Abdülmelik'in tam adı verilmektedir. Atiyye onun ceddi idi.

[120] Ben burada Hârûn ve Medâinî'nin birbirinden ayrılan rivayetlerini uzlaştırmaya gayret ettim. Medâinî, Vâdi'l-Kurâ'da maktul düşmüş olan Belc'i burada da önplâna almaktadır.

yeltendi. Fakat ahali içindeki hâinlerden korunmak için gerekli ciddi önlemler uygulamak istemediği için direnişi boşuna oldu. İbn Atiyye yeniden galip geldi; esir edilen düşmanları idam ettirdi ve bunların maktul düşen reislerini, aralarında Ebû Hamza dahil olmak üzere, çarmıha gerdirdi. Tâif'de uzunca bir müddet ikametten sonra İbn Atiyye bu sefer bizzat hâricî halifesi Tâlibülhakk'ın üzerine yürüyerek onu mağlûp ve katletti ve kısa bir kuşatmayı müteakip onun merkez şehri San'a'yı zaptederek Hadramût'u da itaate zorladı[121]. İbn Atiyye 130 yılı sonlarında, halife kendisini emîri nasbettiği cihetle, az bir refakatle Mekke'ye geri dönmek istedi. Ancak bu yolculuk esnasında, kendisini haydut sanan Cumâna'nın oğlu iki Murad'lı tarafından baskına uğratılarak öldürüldü.

Makalemizin sonunda, burada, bu sefer de bütün dinî temizlik ve ciddiyetlerine mukabil sünnî müslümanları ellerinden geldiği kadar boğazlamak yerine onları kazanmak isteyen bir tür ılımlı ve dejenere hâricîleri (İbâdî'leri) tanımış oluyoruz. Bunların tenkilini Emevî devletinin sukutu izledi.

[121] Adları verilmek suretiyle, öldürülen İbâdî hâricî reisleri hakkında söylenmiş uzun bir mersîye *Egânî, 20,* s. 111 vd.'de verilmiştir. Ayrıca Ebû Hamza'nın savaşta ölümden kurtulan karısı Meryem (109,27 vd.) ve bahtsız Bişkest ile alay eden beyitler (110,20). Ebû Sahr'ın zafer gınâları (108,20 vdd. 111,5 vdd.) Hüzeyl divanında yoktur.

II.

Şîîler

1. Osman'ın öldürülmesiyle islâm, Ali ve Muâviye'nin etrafında iki *fırka* (parti)'ya bölündü. Arapçada partiye *şîa* denir; Şu halde *Ali şîa'*sının karşısında bir *Muâviye şîa'*sı bulunuyordu. Fakat Muâviye devletin bütününe hâkim olduğunda, yani böylece yalnız bir partinin başı olmaktan çıktığında *şîa* adı artık sadece Ali'nin taraftarları için kullanıldı ve bu tesmiyeye hâricîlere karşı olmak anlamı da karıştı. Ali, Peygamber'in yeğeni ve damadı, torunlarının babası olduğu için iktidara getirilmiş değildi; dar bir aile çevresinin, sanki özel mülkü imiş gibi, hâkimiyeti tevarüs hakkı Araplarda ve hele hele islâmiyette geçerli değildi. Ali, daha ziyade, şimdiye kadar halifelerin her zaman içinden çıktığı, Peygamber'e olduğu gibi kendisine de bir tür devlet danışma konseyi görevinde bulunan ve bir anlamda, en yüksek mevkideki değişmeler sırasında teokratik idarenin devamını sağlayan, Peygamber'in en eski sahabeleri içinde, bu işe en liyakatli kimse olarak göründüğü için iktidara getirilmişti. Şu halde Ali, Osman'ın hilâfeti esnasında bütün büyük makamları elde etmiş bulunan, islâm öncesinin putperest geleneklerine sahip asîl bir Kureyş ailesi, Emevîler'in gerçek olarak ellerinde tuttukları kudret tarafından ağır bir tehdit altında tutulan, islâmî devrenin bu liyakata dayanan asalet tabakasının ve bu tabakanın alışılmış olan teokrasiye hâkimiyet hakkının temsilcisi idi. Ancak bu ruhânî aristokrasisinin geri kalan ve onu o zamana kadar ileriye sürmüş olan bir iki üyesi, Ali devletin başına geçer geçmez hemen onun aleyhine döndü. Bunlar Osman'ın öldürülmesi suçunu Ali'ye yükleyerek bu cinayetin meyveleri-

ne kondular: Mücadele gerçek anlamiyle iktidarın bütün iddiacıları tarafından sürdürüldü ve hak ve hukuk da şu veya bu taraf için, kitleleri avlamak ve bunlara bir parola sağlamak hususunda bir bahaneden ibaret kaldı. Fakat Ali, Osman'a karşı yapılan ihtilâldeki gurup başkanlarının en önemli dayanağını teşkil eden Irak'lıları yanında tutmaya muvaffak oldu. Devlet merkezini Kûfe'ye naklederek, dönek rakîpleriyle kanlı bir çekişmeden sonra da olsa, Basra'yı da kendi tarafına kazandı.

Muâviye'nin arkasında, uzun zamandan beri idare etmekte bulunduğu Suriye duruyordu. Onunla Ali arasındaki mücadele bir Suriye - Irak savaşına dönüştü. Bu savaş Ali'nin ölümüyle Irak'lıların aleyhine sonuçlandı; ama bunlar, Muâviye'nin kurduğu devlet içindeki birliğe ancak zorla ve görünüşte katıldılar. Ali bundan sonra onların Suriye boyunduruğuna karşı muhalefetlerinin bayrağı oldu. Irak'lılar, Dimaşk değil de Kûfe'nin islâmın menkezi olduğu ve devletin merkez hazinesine sahip bulunduğu kısa devreyi idealleri olarak hatıralarında muhafaza ettiler. Böylece *şîa* Irak'ta yerleşti. Orada önceleri *şîa* bir parti değildi; bütün eyaletin siyasî düşüncesinin ifadesiydi. Hemen hemen bütün Irak doğumlular, özellikle Kûfe'liler, ve fakat tek tek değil de başlarında reisleri bulunduğu halde kabileler bu anlamda az veya çok şîî idiler[1]. Bunda sadece derece farkları göze çarpmaktaydı. Ali bunlar için yurtlarının kaybedilmiş ihtişamı, yitirilmiş büyüklüğü anlamına gelmekteydi. Yaşadığı devrede sahip olmadığı, şahsına ve ailesine karşı duyulan büyük hürmet ve itibar işte bu düşünceden doğmuştur. Ancak onun adına bağlı gerçek bir kült, karanlık bir tarikatin kucağında, çok daha önce faaliyet göstermekteydi.

[1] Bu husus meselâ yukarıda s. 27 vdd.'de verilmiş olan Müstevrid hakkındaki hikâyeden de anlaşılmaktadır.

*Şîa'*nın tarihi bakımından, başlıca Kûfe'de cereyan ettiği süre için, Ebû Mihnef en önemli otoritedir. Taberî hemen hemen bütünüyle onun çok tafsilâtlı olan rivayetlerine dayanır: Muâviye Irak'ı itaat altına aldıktan sonra Sakîf kabilesinden Mugîre b. Şu'be'yi Kûfe'ye vali tayin etti. Hareketlerinde tamamiyle serbest bırakmakla beraber ondan, her cuma namazında minberden Ali'ye lânet etmesini ve adlarını bildirdiği, Ali'ye özellikle bağlı olan bir kaç kişinin bu lânet okuma sırasında mescitte bulunmalarını sağlamasını talep etti. Mugîre'ye adlarını verdiği bu kimseler arasında gerek Sıffîn'de ve gerekse diğer olaylarda Ali'nin yanında temayüz etmiş, Kinde kabilesinden (bunların reisi olmamasına rağmen) muteber ve nüfuzlu bir kişi, Hücr b. Adî de bulunmaktaydı. Bu zat her cuma günü mescitte, Ali'ye edilen lânetin geri teperek bu lâneti okuyanlara çarpmasını haykırmak suretiyle, bu davranışı protesto etmekteydi. Mugîre her ne kadar onu devlete karşı direnmemesi için uyarmakta idiyse de, yine de kendisine zarar verecek bir şey yapmıyordu. Valiliğinin sonlarına doğru, yine malûm lânet metni okunduğunda, cüreti artmış bulunan Hücr ona şöyle bağırdı: *Sen ihtiyarlıktan hali bitik birisin, üstüne oturduğun maaşlarımızı öde, yeter!*". Bu sözler herkes tarafından alkışlandı. Mugîre minberden inerek evine gitti. Sakîf'li adamları ona bu yumuşak davranışı sebebiyle serzenişte bulundular, fakat Mugîre şöyle dedi: *"Bu ihtiyarlık yaşımda müslüman kanı dökerek Muâviye'nin dünyasını kurtarmak için kendi âhiretimi feda etmeye hiç hevesim yok; ayrıca, ben zaten Hücr'ü öldürmüş oldum; çünkü o benim halefime de aynı şekilde davranacak ve böylece kellesini bıçağı uzatmış olacak!"*

Gerçekten de Hücr, Mugîre'nin halefinde yanlış adrese baş vurdu. Bu halef Basra valisi Ziyad b. Ebîh idi ve memuriyetine ilâveten 51 yılında Kûfe'ye de vali tayin olundu. Ziyad'ın Kûfe'deki ilk davranışı hakkında bize Ebû Mihnef'den

bir rivayet intikal etmemiştir. Medâinî'ye göre o, maiyyetinde pek az adamla gelerek minbere çıkmış ve Kûfe'de sükûnet ve düzenlilikle karşılaşıp, Basra'da olduğu gibi önce bunu tesis etmeye mecbur kalmamış olmasından dolayı memnuniyetini izhar etmişti. Mescitte bulunanlarsa onun bu övgüsüne, kendisini taşlayarak teşekkür etmişlerdi. Bunun üzerine Ziyad mescidin kapılarını tutturmuş ve kendisine taş atmadığını yeminle temin etmeyen hiç bir kimseyi dışarı çıkartmamıştı. Böyle bir yemin etmiyecek kadar gururlu davranan birkaç kişinin elleri kesildi. Hikâye güzel olduğu için anlatılıp durmuştur ama, doğru olmak faziletine sahip değil gibi görünüyor. Hiç olmazsa Avâne (Tab., *2*, s. 114) olayı tamamiyle başka şekilde hikâye etmektedir. Ona göre, Ziyad'ın Kûfe mescidinde minbere ilk çıkışı esnasında her hangi bir olay vuku bulmamıştır; o, hutbesinin sonunda Ali'ye lânet ve Osman'a rahmet okuduğunda itiraz sesi yükselmemiştir. Ziyad sükûnet içinde asıl yerine, Basra'ya, geri dönmüş ve Kureyş'li Amr b. Hureys'i daimî nâibi olarak Kûfe'de bırakmıştır. İşte ancak bu adama karşı, başlarında Hücr b. Adî olduğu halde, Mugîre'nin ılımlı davranışından yüz bulan şîîler küstahlaşarak onu namaz esnasında taşa tutmuşlardır. Ziyad bunun üzerine süratle Basra'dan gelerek, muhteşem elbiseler içinde Kûfe mescidinin minberine çıkmış, orada bulunanlara durumun nezaketini anlatarak Hücr'ü tehdit etmiştir. Hücr bu esnada bizzat mescidde olup taraftarları ile hemen oradan uzaklaşmıştır[2].

Hikâyenin bu noktasında, Taberî'de sözü yeniden Ebû Mihnef alır: Ziyad daha mescidden çıkmadan gereken önlemleri aldı. Önce orada hazır bulunan Kûfe eşrafına çattı: *"Sizler*

[2] Buna nazaran Hücr'ün darbesi Ziyad'ın Kûfe valiliğine başladığı yıla, yani hicrî 51 yılına düşer. Buna mukabil Medâinî (Tab., *2*, s. 162)'ye ve Elias Nisibenus'a göre olay ancak Ziyad'ın ölüm yılında, yani h. 53 yılında olmuştu.

benim yanımdasınız ama, kardeş, oğul ve akrabalarınız Hücr'ün yanındalar; eğer masûm olduğunuzu fiillerinizle isbat etmezseniz Suriye'lileri sizin üzerinize getiririm." Bu sözler etkisini gösterdi; Eşrafdan her biri akrabalarını evlerine göndermekte birbiriyle yarıştı. Câmiin yanındaki pazar meydanında, Hücr'ün yanında toplanmış olan kalabalık dağıldı. Ziyad bu hareketi bizzat gözlerken inzibat kuvvetleri de bu dağılışa yardımcı oldular. Hücr bizzat, yanında kılıcı bulunan ve bununla takipçilerinden birisini yaralayan, fakat öldürmeyen tek kişi, Kinde'li Ebû Amarrata tarafından kurtarıldı; selâmetle bir aile topluluğunun ikamet yerine ulaştı ve burada da etrafına bir grup insan toplandı. Sayısı az olan inzibat erleri bu işi başaramıyacak gibi görününce, Ziyad bütün Kûfe milisini harekete geçirdi; fakat Mudar'lıları mescit önündeki meydanda, kendi yanında tuttu. Yemen'lilerle Mudar arasında, bu nâzik durumda, bir anlaşmazlık çıkmasını önlemek ve aynı zamanda, kendi kabile ve düşünce arkadaşlarına karşı -çünkü bunların hepsi de yürekten şîî idiler- böyle polislik görevi yapmak suretiyle küçük düşürmek üzere Hücr'e karşı sadece, onun da mensup olduğu Yemen'lileri gönderdi[3]. Bununla beraber Kinde kabi-

[3] Gariptir ki, Rebî'a'dan hiç bahsedilmiyor. Mudar'lılar arasında Temîm, Hevâzin, Bâhile (A'sur), Esed ve Gatafân zikrolunur. Yemen'lilerden 1) Mezhic ve Hemdân; 2) Ezd, Becîle, Has'am, Ensâr, Huzâ'a ve Kudâ'a. Bunlara Kinde ve Hadramût eklenmelidir. Yemen'li sayılan Ensâr ile Ehl Medîne (=Ehl el-Âlîye, Tab., 2, s. 1382) karıştırılmamalıdır; Medîne Ensâr'ı Medine idarî bölgesinden olup Mudar'a mensuptur. Halife Ömer I. zamanında Kûfe'liler yedi kısma taksim edilmişlerdi ki, Taberî (*1*, s. 2495) bunlardan sadece altısını kaydetmiştir: 1) Kinâne (Ehâbîş ve Cedîle ile birlikte); 2) Kudâ'a (Gassân b. Şibâm), Becîle, Has'am, Kinde, Hadramût, Ezd; 3) Mezhic, Himyer, Hemdân; 4) Temîm (Ribâb ile birlikte) ve Hevâzin; 5) Esed, Gatafân (Muhârib ile birlikte), Namir, Dubey'a (Bekr) ve Taglib; 6) İyâd, Akk, Abdülkays, Ehl Hacer, el-Hamrâ (İran'lı). Ziyad bunun yerine şehri dört muhalleye (Erbâ') ayırdı: 1) Ehl Medîne; 2) Temîm ve Hemdân; 3) Rebî'a ve Kinde; 4) Mezhic ve Esed. Bu mahallelerde birbirinden çok ayrı kabileler bir araya getirilmişti. Bunlar yaklaşık aynı güçte (yerel zorulukla?) birlikler olup başlarında kabile reisleri değil, hükûmet tarafından tayin edilmiş reisler bulunuyordu. En kudretli kabile birleşmiş Hemdân ve Mezhic idiler.

lesi ve bunlarla çok sıkı bağları bulunan Hadramût'lular, bu hareket bizzat kendilerine, yahut da en azından bir mensuplarına karşı yapıldığı cihetle, gönderilen kuvvet içinde değildiler. Ezd'liler de sadece görünüşte harekete katılmışlardı; bunlar Kinde mahallesine girdiklerinde, ev ev dolaşarak özür dilediler ve işin öncülüğünü Mezhic ve Hemdân'lılara bıraktılar. Bunlar hiç bir engellemeyle karşılaşmdan Hücr'ün, soydaşlarıyla birlikte ikamet ettiği yere kadar ilerlediler. Burada mukavemete çarptılar. Hücr, kendi evinde taarruza uğrayınca, kendi soydaşları olan Benû Cebele işe müdahale etti ve aslında hiç de onunla fikir birliğinde bulunmayanlar da onun tarafını tuttu. Hücr, rivayete göre, bunlara silâhlarını bırakıp dağılmalarını emretmiş imiş. Bu, her halde onun emri olmasa da zaten vuku bulacaktı. Bizzat Hücr kaçmayı başardı. Ziyad onu inzibat kuvvetlerine takip ettirdi. Hücr evden eve, sokaktan sokağa, mahalleden mahalleye kaçmaktaydı[4]. Çevreyi tanıyan rehberler tarafından kargaşalık içinden çıkarılmaktaydı; çünkü genel sempati onun tarafındaydı. Gittiği her yerde iyi kabul görüyor, fakat kendisini koruyanları tehlikeye atmak istemediği için, takipçiler yaklaşır yaklaşmaz sığındığı yeri terkediyordu. Bir Ezd'linin evinde nihayet sükûnete kavuştu. Kendisini arayanlar izini yitirmiş ve bu sonuç vermeyen kovalamacayı bırakmışlardı. Bunun üzerine Ziyad, kabilesini Hücr bakımından sorumlu tutarak, Kinde'nin reisi Muhammed b. Eş'as'ı, asâyişi bozan bu şahsı üç gün içinde teslim etmediği takdirde, ağır surette cezalandırmakla tehdit etti. Bu sebeple Hücr, Ziyad tarafından muhakeme edilmeyeceği, halifenin yanına gönderileceği vaadini elde ettikten sonra kendiliğinden teslim

[4] Kabileler mahallelerde, aynı soydan olanlar sokaklarda, ayrı ayrı soylar ise yan yana evlerde otururdu. Mahalleye kabilenin adı verilirdi (Hücr, Kinde'nin Naha' yoluyla Ezd'lere kaçmıştı), sokaklar soyların adıyla anılırdı. Böylece Kûfe'nin yapısı Arapların etnik jenealojisine bir kuşbakışı sağlamaktaydı. Basra'da da hal başka türlü değildi.

oldu. Fakat o, bir burnusa bürünmüş olarak soğuk bir sabah saatinde valinin yanına geldiğinde tokatlanıp zındana atılacağını hiç düşünmemişti. Şiddetli itirazı hiç bir işe yaramadı. Hücr onbeş gün hapiste kaldı. Bu zaman zarfında Ziyad, hareket ve düşünüşlerini iyice belli etmiş olan şîîleri şiddetle aratarak bunlardan bir düzine kadarını yakalatmıştı. Bunlar muhtelif kabilelere mensuptular ve kısmen kendi aileleri tarafından ele verilmiş veya teslim olmaya kandırılmışlardı. Bunlardan hiç birisi, cezadan kurtulmak için Ziyad yanında Ali'yi inkâr etmeye tenezzül etmedi.

Ziyad, Hücr ve bu düşünce arkadaşları aleyhine, silâhlı ayaklanma suçundan dolayı bir iddianâme kaleme aldı. Kûfe asîlleri şahit olarak bu iddianâmeyi imzalamak için birbirleriyle yarış ettiler; öyle ki, kendisine yetmiş tanık imzası kâfi geldiği için Ziyad bunlardan bir çoğunu reddetmek zorunda kaldı. Eşrafdan bazısı özür dileyerek bunu imzalamayı reddederken veya sonradan imzalarını inkâr ederken[5], kadı Şureyh b. Hânî elHârisî, halifeye yazarak, şahitlik imzasını geri aldı. İddianâme bundan sonra, tutukluları Suriye'ye, Muâviye'nin yanına götürecek olan iki inzibat erine teslim olundu. Gecenin birinde[6] bu hüzün verici grup harekete geçti. Abs'li Kabîsa'ya, kendilerini izleyen kızlarına veda etmek müsaadesi verildi. O kadar kolay gerçekleşebilecek olmasına rağmen, bunları kurtarmak üzere kimse parmağını kıpırdatmadı. Kabilelerin devlet kudreti karşısında, iki inzibat erine karşı bile duyduğu bu korku, tutukluları, karşı karşıya bulundukları ölüm tehlikesinden daha çok üzmüştü. Bu hali milletlerinin çöküşü olarak belirttiler. Dimaşk'a yakın, Bâkireler Çayırı denilen bir yerde

[5] İsimler veya hiç olmazsa bunların hepsi bizzat imza edenler tarafından yazılmamıştı.

[6] Tarihler değil ve fakat günün saatleri (öğle, akşamüstü veya sabah gibi) çoğunlukla verilmiştir.

duruldu. Tutuklular burada kaldılar; hepsi de bağlıydılar. Muâviye iddianâmeyi aldı ve bunun muhtevasına, Hücr'ün kendisine gönderdiği habercilerle yaptığı itirazından daha çok güven duydu. Bununla beraber durumu Ziyad'a bir defa daha sorduktan sonra mutemed adamlarıyla istişarede bulundu. Tutuklulardan altısını, bunların ricası üzerine, serbest bıraktı; sadece Sekûn'lu Mâlik b. Hübeyre'nin, Hücr'ün bağışlanması için ettiği ricayı kabul etmedi; ama yine de Hücr'e ve diğer tutuklu kalanlara, Ali'yi inkâr etmeleri şartıyla af teklif etti. Bunlardan ikisi onun bu önerisine uydular ve Ali'den *berî* oldukları hakkındaki sözlerini sonradan geri almalarına rağmen, canlarını kurtardılar. Geri kalan altı kişi idam olundu. Hücr, kendisi için kazılmış kabri, hazırlanmış kefeni ve kaldırılan kılıcı gördüğünde titremeye başlamakla beraber, metanetini muhafaza etti. Mâlik b. Hübeyre geldiğinde iş işten geçmişti. Mâlik, Muâviye'nin, kendi ricasına rağmen Hücr'ün hayatını bağışlamamasına kızarak, tutukluları zorla kurtarmak üzere Kinde ve Sekûn kabileleriyle Bâkireler Çayırı'na gelmişti; ancak bunlar ölmüştü. Mâlik'in halifeye karşı kızgınlığı, Muâviye kendisine 100 000 *dirhem* gönderip, Hücr'ü öldürmekle onu, Irak'lılara karşı, daha önce Ali ve onun ölümünden sonraki devrede yapılmış olandan sonra ikinci bir sefere çıkmak meşakkatinden kurtarmak istediğini, çünkü Hücr'ün bunları hiç şüphesiz isyana sürükleyeceğini söyletince yatıştı. İdam olunanlar şerefli müslümanlar gibi toprağa verildiler[7].

Taberî'nin verdiği (*2*, s. 115 vd.), İbn Kelbî'nin Muhammed b. Sîrîn'den alınma kısa bir rivayetinde Hücr b. Adî, sal haneye götürülen masûm bir kuzu olarak tasvir olunuyor:

[7] Krş. Abdullah b. Halîfe'nin mısraları (Tab., *2*, s. 148-154); görünüşe göre o, idam edilenlerin sayısını sekiz olarak vermektedir; bunda belki de, Ali'yi inkâr edip Muâviye tarafından önce affedilen, fakat sonra yine de öldürülen iki kişi de dahildir.

Adamları kendisini savunmak istemişlar; ancak o kendisini sükûnetle zincire vurdurarak, Suriye'ye götürülmesine boyun eğmiştir. Onun dostâne selâmını Muâviye "Kesin kellesini!" emriyle cevaplamıştır. Hücr'ün kendisiyle işbirliği yapan suç ortakları da yoktu. Yakubî (*2*, s. 273 vdd.)'deki daha sonraki şîî görüş daha da çocukçadır. Ebû Mihnef'in sempatisi filvâki Hücr tarafındadır: Her ne kadar zor kullanılmasına sebep olmuş idiyse de Hücr gûyâ taraftarlarının zorbalığa zorbalıkla mukabele etmelerini istememiş imiş. Ancak işin gerçek mahiyeti Ebû Mihnef rivayetinde yine de açıkça ortaya çıkmaktadır: İnzibat erleri sadece sopa kullandıkları halde, kılıcı önce çeken ve ilk kan döken, şîî Ebû Amarrata idi; Abdullah b. Halife et-Tâî de Hücr için kahramanca döğüşmüştü (Tab., *2*, s. 121. 129). Hücr'ün bir âsî olduğunda ve Kûfe'lileri beraberinde sürüklemeyi arzu ettiğinde şüphe yoktur. Bizim düşüncemize göre Ziyad sadece görevini yapmış ve Muâviye hatta ılımlı davranmıştır. Ama o zamanlarda başka türlü düşünülüyordu. Bir müslümanın öldürülmesi ancak bu kişi başka bir müslümanı öldürmüş ise câiz ve gerekli sayılmaktaydı, yani kan davası. Ve umumiyetle idamı ancak intikam hakkı olan icra ederdi; idarenin görevi sadece intikamcının bu idamı gerçekleştirmesine imkân hazırlamaktan ibaretti. Devlete karşı işlenen suç, cinayetle müterafık olmadığı hallerde, ihanet değil yalnızca islâmdan ayrılmak idi. Ne kadar haklı bir sebebe dayanırsa dayansın, devlete ihnet yüzünden infaz olunan bir idam, hele bu olayda olduğu gibi, çok itibarlı kimselere uygulanınca, muazzam bir heyecan uyandırdı. Kûfe'liler kendilerini genellikle küçültülmüş, rezil edilmiş sayıyorlardı. Horasan valisi Rebî b. Ziyad, rivayete göre, pek o kadar da yufka yürekli olmamasına rağmen, kederinden ne yapacağını şaşırmıştı. Ayşe, bu olaydan duyduğu kızgınlığı ifade ettiği gibi, mü'minlerin anası gibi bu hususta şahsî bir motifi

mevcut bulunmamasına rağmen, sonraları, dindar Hasan el-Basrî de olaydan duyduğu infiali belirtmiştir. Muâviye, rivayete göre, ölüm döşeğinde acı bir vicdan azabı ile kıvranmış ve ancak kendisini, Kureyş'liler kendisinden yüz çevirdikleri için Ziyad'ın tesiri altında kalmış olmakla teselli etmiştir. Tabiatiyle bütün bu heyecan havasında, kendi akrabalarını devletin elinden zorla alamamış olmayı kendileri için büyük bir ayıp telâkki eden kabilelerin, özellikle çok kudretli Yemen'lilerin hoşnutsuzluk ve inatları da rol oynamaktaydı. Ancak kabile ihtilâfı dinî anlaşmazlıkla birleşmişti. Her şeyden önce, ne de olsa şîîler Hücr'ün idamiyle heyecanlanmışlardı. Hücr'ün bu şehadeti, şîîlerin esas şehidleri olan Hüseyin b. Ali'nin şehadetinin peşreviydi.

2. Ali'nin Fatıma'dan doğan büyük oğlu Hasan 49 yılında vefat etmişti. O, hilâfetten feragat tarzının yakışıksızlığı sebebiyle babasının taraftarlarını hayâl sukutuna uğratmış ve bunların hürmetini yitirmişti. Ali taraftarları gözlerini onun küçük kardeşi Hüseyin'e çevirdiler. Muâviye'nin 60 yılında vuku bulan ölümü ile hilâfetin boşalması partinin ihtiras ve ümidini canlandırdı. O sırada ellisinin ortalarında bir kimse olan Hüseyin, Yezîd'e bîat etmeyi reddetti ve kendisine bu hususta yapılacak zorlamalardan kurtulmak için, Ali ailesinin devamlı ikamet mahalli olan Medine'yi terkederek Mekke'ye kaçtı (60 yılı recebinin sonu). Kûfe'liler ondan, yanlarına gelmesini ve kendilerinin başında Emevî hâkimiyetine karşı ayaklanmasını talep ettiler. Bu anlamda Hüseyin'e bir çok mektup yazdılar; ilk ulaklar 10 ramazan 60 (14 haziran 680)'da Mekke'ye ulaştı. Bunların başlıcaları Süleyman b. Surad el-Huzâî gibi müteassıp şîîler olup bunları yine müteassıp şîî diğerleri takip etti. Hüseyin'e mektup yollayanlar arasında her kabileden itibar ve nüfuz sahibi kimseler[8], öncelikle de, zaten Kûfe'de sayı

[8] Sayılanlar için krş. Tab., *2*, s. 233-35.

ve nüfuzca önde gelen Yemen'liler bulunmaktaydı. Hüseyin, bu muhtelif çevrelerden gelen seslere uymak eğilimindeydi. Ancak zemini yoklamak ve kendisine yolu açmak üzere yeğeni Müslim b. Akîl'i önden gönderdi. Müslim, Kûfe'de önce Sakîf'li Muhtar b. Ubeyd'in evine indiyse de[9] daha sonra Murad kabilesi asîllerinden Hânî b. Urve'nin evine nakletti. Bu evde bir çok toplantılar yapılmasına ve koca koca nutuklar atılmasına rağmen Müslim'in buradaki ikameti gizli kaldı. Hüseyin adına davet de şevk ve gayretle ve fakat büyük bir dikkatle yürütüldü ve başvuran herkes hemen cemaate kabul edilmedi. Buna rağmen kısa bir sürede binlerce kişi Hüseyin namına Müslim'e veya bunun adamlarına bîat etti. Ebû Sümâme es-Sâidî para ve silâh topluyordu. Her şey o kadar yolunda cereyan etmekteydi ki, Müslim, Hüseyin'e hemen Kûfe'ye gelebileceği haberini yolladı.

Müslim'in Kûfe'ye geldiği sırada şehrin valisi Ensâr'dan Nu'mân b. Beşîr idi. Bu zat her halde bazı şeylerin farkına varmış idiyse de, sadece bir şüphe üzerine önleyici tedbirler almaktan çekindi; çünkü onun gözünde ibadet, efendisine hizmetten önce gelmekteydi. Halife Yezîd onun bu davranış tarzından haberdar olunca, Sergius'un tavsiyesi üzerine, Nu'mân'dan daha az kuruntulu bir kimse olan Basra valisi Ubeydullah b. Ziyad'ı onun yerine geçirdi[10]. Ubeydullah derhal en kısa yoldan, çöl içinden, yanında sadece küçük bir maiyyetle Kûfe'ye gitti.[11]. Başındaki siyah sarığı ve örtülü tuttuğu yüzü ile Kûfe'ye girerken, önce kendisini, beklemekte oldukları Hüseyin sandılar[12]. Kendisini tanıtınca, hiç güçlük çı-

[9] Dîneverî (s. 245,4)'ye göre böyle. Duhnî (Tab., *2*, s. 228, 10)'deki İbn Avsece her halde bir karıştırmadır.

[10] Avâne (Tab., *2*, s. 239,10-240,5).

[11] Ömer b. Şebbe (Tab., *2*, s. 243) tarafından süslenmiş.

[12] Ebû Mihnef'e göre buna kızmıştı; Ömer b. Şebbe'ye göre ise bunu kendisi istemişti.

karılmadan müstahkem hükûmet konağı boşaltılıp Ubeydullah'a teslim olundu. Ubeydullah bundan sonra derhal mescide giderek burada kısa bir konuşma yaptı. Bu konuşmasında her *arîf*î[13], *irâfe*'sinde mevcut bulunan bütün yabancıları kendisine bildirmek veya burada hiç bir yabancının bulunmadığına kefil olmakla yükümledi. Bunu yapmıyacak olan kişi evinin önünde çarmıha gerilecek, *irâfe*'si ise maaş listesinden çıkarılarak Kûfe'den sürülecekti.

Ubeydullah, daha Basra'da iken eline geçen bir mektuptan Hüseyin'in hedefi hakkında inanılır bilgi elde etmişti; ancak onun, Müslim'in Kûfe'de bulunuşu[14], hiç olmazsa onun kaldığı yer hakkında her hangi bir bilgisi yokmuş gibi görünüyor. Hiç bir şeyin farkında olmadan, hastalığından dolayı ziyarette bulunmak üzere arslanın inine, Hânî b. Urve'nin evine gitti; hayatı pamuk ipliğine bağlıydı[15]. *Arîf*'ler hiç bir ihbarda bulunmamışlardı. Onu izin üstüne götüren önce bir casus, bir Kûfe'li değil, Ma'kil adında bir *mevlâ* (azatlı) oldu. Bu adam şîî İbn Avsece'ye sokulmaya muvaffak olmuştu. Ona, gûyâ fırka adına toplamış olduğu ve şimdi yerine teslim etmek istediği 3.000 *dirhem* verdi. İbn Avsece tarafından Müslim'e tanıtılan Ma'kil'e, Hüseyin'e bîat etmek izni verildi. Bu andan itibaren Ma'kil, Müslim'in yanından hiç ayrılmadı. Hânî b. Urve'nin evinde cereyan eden şeylerin hepsini görüp işitti ve bunları Ubeydullah'a bildirdi.

Ubeydullah bunun üzerine, kendisini o kadar uzun müddet ziyaret etmemiş olduğunu ileri sürerek Hânî'yi, kendisine dost iki nüfuzlu şahsın aracılığı ile vali konağına çağırttı. Hânî buraya gelir gelmez Ubeydullah onu derhal sorguya

[13] En küçük askerî ve mülkî birliklerin başında bulananlara bu ad verilirdi.

[14] Bu hususta ki kayıtlar şüphelidir.

[15] Tab., *2*, s. 246 vdd. 244 (krş. *2*, s. 44. 53 vd.). Dîneverî, s. 248 vd.

çekti[16]. Casus ile yüzleştirilince Hânî inkârdan vazgeçerek misafirini evinden çıkarmayı vaadetti. Ancak onu valiye teslim etmek istemiyordu ve Ubeydullah kendisini ölümle tehdit edince de ona, böyle bir şey yapacak olursa evinin dört tarafında Mezhic kılıçlarının parladığını göreceğini söyledi. Buna cevap olarak Ubeydullah elindeki değnekle Hânî'nin suratına vurdu, öyleki kan fışkırdı. Hânî derhal yanında bulunan muhafızlardan birisinin kılıcını kavradıysa da yakalanarak hapsolundu. Bu arada Mezhic'liler gerçekten hükûmet konağı önünde toplanmışlardı. Bunlar: *"Asâyişi bozmak istemiyoruz; sadece kardeşimizin hayatının tehlikede olduğunu duyduk"* diye bağırışmaktaydılar. Bunlar tabansız bir kimse olan kadı Şureyh tarafından, kendilerine Hânî'nin hayatta olduğu temin olunarak teskin edildiler; Allah'a şükredip, sanki artık her şey yolundaymış gibi, çekip gittiler.

Ancak böylelikle Ubeydullah tehlikeden henüz tamamiyle kurtulmuş değildi. Hânî'nin tutuklandığı haberi üzerine Müslim, artık harekete geçmek için daha fazla beklememeye karar vermişti. Bu sıkışık durumda etrafına toplayabildiği taraftarları ile[17] daha aynı gün içinde pazar meydanına yürüdü. Ubeydullah o sırada namaz kıldığı mescitten, bunun hemen yanında bulunan müstahkem konağa geçebilecek zamanı an-

[16] Ömer b. Şebbe (Tab., 2, s. 245)'ye göre Ubeydullah onu şöyle suçlamıştı: Babam Kûfe'ye vali olduğunda bütün şîîleri öldürdü, sadece Hücr'e ve senin babana dokunmadı; şimdi sen buna böyle teşekkür ediyorsun. Hânî bu sözlere şöyle cevap verdi: Bu iyiliği unutmayacağım. Sen, ailenle birlikte emînsin! Bunun üzerine Ubeydullah'ın *mevlâ*'sı Mihrân "Ne! Bu örücü uşağı (Yemen'li) seni kendi hâkimiyet bölgen içinde himayesine mi alıyor?" dedi ve Hânî'yi saçlarından yakaladı. Bu arada Ubeydullah durmadan, acımasızca, sopasıyla Hânî'nin suratına vurmaktaydı. Ziyad'ın bütün Kûfe'li şîîlerin katili olduğu sözleri bile bu rivayet hakkında gerekli hükmü vermeye yeter. Krş. *ayn. esr., 2,* s. 284,8 vdd.

[17] Hârûn b. Müslim'in pek güvene değer olmayan rivayetine (Tab., 2, s. 272) göre bunlar arasında ünlü Kureyş'li Babba ve ondan daha da meşhur Sakîf'li Muhtar temayüz etmekteydiler.

cak buldu. Emrinde bu sırada sadece bir kaç azatlı köle ile otuz inzibat askeri bulunmaktaydı; buna mukabil Kûfe eşrafının en itibarlılarından yirmisi yanındaydı. Bunlar kısmen müteassıp şîîlerden olup Hüseyin'in davetine katılmış bulunmalarına rağmen Ubeydullah'ın hükmü altındaydılar.[18] Bunlar Müslim'in etrafında toplananlara, hareketlerinin varacağı kötü sonucu bildirmek ve bunları isyandan vazgeçirmek hususunda uyarılarda bulunmak zorunda kaldılar. Bu arada kadınlar da koca ve oğullarını alıp evlerine götürüyorlardı: *"Burada hiç bir işin yok; seni burada arayan da yok"*. Gerçekten de akşama doğru kalabalık dağılmış ve Müslim tamamiyle yalnız kalmış bulunuyordu. Kûfe'nin karışık sokaklarını tanımadığı için oraya buraya koştu ve nihayet, oğlunu evinin kapısında beklemekte olan Benû Cebele (Kinde)'liler yanında oturan dul bir kadın yanında sığınacak bir yer bulabildi.

Gecenin çöküşü ile pazar yeri derin bir sessizliğe gömülünce Ubeydullah eşrafa, etrafda bir tehlike olup olmadığını araştırmalarını emretti. Bunlar mescidi çevreleyen sütunlar üzerine çıkarak yukarıdaki deliklerden meydanı aydınlatmak üzere fenerler sallandırdılar. Görünürde artık kimse yoktu. Bunun üzerine Ubeydullah da artık konaktan inerek mescide gitmek cesaretini gösterdi ve herkesin yatsı namazında hazır bulunması emrini verdi. Kûfe'liler fevç fevç gelerek ordu halinde tanzim edildiler ve burada bekletildiler. İnzibat kuvveti bütüniyle, ertesi sabah mahalleleri teker teker aramak üzere bütün sokak başlarını tuttu. Ancak gün ağarırken Müslim'in saklandığı yer, dul kadının oğlu tarafından Kinde kabilesinin şeyhi Muhammed b. Eş'as'a ve onun tarafından da valiye ifşa olundu. İbn Eş'as onu derhal getirmek emrini

[18] Bunlardan birisi, Kays'lı (Fezâre'li) Esmâ b. Hârice ise onun kayınpederi olup devlet taraftarıydı. Bu zat hakkında krş. *Egânî*, İndeks.

aldı; yanına bir kaç muhafız askerle altmış-yetmiş kadar Kays'lı aldı. Çünkü Yemen'liler aranılanı hiç bir zaman bulmazlardı. Şiddetli bir mücadeleden sonra - çünkü onu canlı olarak yakalamak istiyorlardı - Müslim nihayet İbn Eş'as'a teslim oldu ve kılıcı elinden alındıktan sonra bir katır sırtında konağa götürüldü. Konağa girdiğide içecek bir şey istedi; fakat, nihayet bir Kureyş'li kendisine merhamet edinceye kadar, kimse onun bu ricasını yerine getirmeye cesaret edemedi. Ubeydulllah ile şiddetli bir münakaşadan sonra idamına hükmolundu. Peygamberin en eski sahabelerinden Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın oğlu Ömer, ancak bizzat vali tarafından müsaade edilmesi üzerine, onun vasiyetini dinlemeye razı oldu. Müslim bundan sonra konağın kulelerinden birisine çıkarılarak, mücadele esnasında yaralamış olduğu İran'lı bir muhafız asker tarafından boynu vurularak idam edildi. Cesedi, sonradan Kasap Pazarı olan meydana atıldı.

Bundan sonra sıra Hânî'ye geldi. Eşrafın onun hakkındaki şefaatinin hiç bir yararı olmadı. Hânî, elleri arkasından bağlanmış olduğu halde pazar meydanına götürüldü. Kabilesini yardımına çağırdıysa da kimse gelmedi. Bunun üzerine bağlarını koparark eline bir silâh geçirmeye çalıştı, fakat buna da muvaffak olamadı. İdamı için boynunu uzatmak istemiyordu.: *"Size bir de kendimi öldürtmek için yardım mı edeyim?"*. Nihayet Türk asıllı bir azatlının darbeleri altında can verdi. Daha bir veya iki kişi de, hem de bunlara inat olsun diye, kendi kabilelerinin mahallelerinde idam edildiler. İki baş suçlunun, Müslim ve Hânî'nin başlarını Ubeydullah, bizzat kaleme almış olduğu kısa bir mektupla halife Yezîd'e gönderdi. Mektubu kendisinin yazmasının sebebi, yazışmalara tumturaklı farisî üslûbunu yerleştirmeye çalışan kâtibi Amr. b. Nâfi'in yazdığı uzun ve edebî mektubun hoşuna gitmemesi idi. Yazîd onun hareket tarzını beğendi; ancak bizzat kendisine silâh çekmeyen bir kimseyi öldürmemesini tenbih etti.

Müslim, ölümünden yaklaşık bir ay önce, Hüseyin'e Kûfe'ye gelmesini yazmıştı. Rivayete göre Hüseyin, 8 zilhicce 60[19]'da Müslim'in Kûfe'de ayaklandığı gün, Mekke'den ayrılmıştır. İmdi vukua gelecek olaylar heyecanla beklenmeye ve eski dinsiz Amr b. Âs'ın oğlu bu hususta fal açmaya başlamıştı. İbn Zübeyr, Peygamber'in torununun başından giderek Mekke'den ayrılmasını sevinçle karşılarken[20], onun iyiliğini isteyenler Hüseyin'e bu işten vazgeçmesini tavsiye ettiler. Fakat Hüseyin bunları dinlemiyerek yola çıktı. En yakın akrabaları, bu arada Abdullah b. Cafer'in oğulları, kadınlı, çocuklu onu takip ettiler; ama Abbasoğullarından kimse yoktu. Tan'îm'de Hüseyin, halifenin yanına giden bir kervanı eline geçirdi; bu kervana ait olan develere ihtiyacı vardı. Bundan sonra Kûfe yolunu tutarak Zât Irk, Vâdî Zürrumme'de Hâcir, Zerûd ve Sa'lebîye üzerinden Zübâle'ye gitti. Hacdan dönmekte olan bir kaç Kûfe'li de ona katıldı; bunlar bu katılmayı ancak istemiyerek, Hüseyin'in talebi üzerine yaptıkları halde sonradan sadakatle onun yanında kaldılar. Durak yaptığı, su bulunan vâhalardan da bazı kimseler ona iltihak ettiler. Hüseyin, Kûfe'de kendisine açılacak kucaklarla kabul olunacağını düşünüyordu; Müslim'in hazin hikâyesinden henüz haberdar değildi. Bu hususta ilk haber ona Sa'lebîye'de ulaştı. Bu haber üzerine, eğer öldürülen Müslim'in, kendilerine intikam hakkı ve görevi düşen erkek kardeşleri razı olsalardı Hüseyin

[19] 9 Eylül 680. Ebû Mihnef (Tab., *2*, s. 271,17 - 271,18'deki variyant. Mesûdî, *5*, s. 142'ye göre düzeltilmelidir - 272,2. 275,20. 289,4)'de böyle. Haftanın günü olarak salı veriliyor. 8 zilhicce aslında salı gününe düşmez. Buna mukabil Dîneverî (s. 256,1)'nin kaydettiği 3 zilhicce salı'dır. Bununla beraber *terviye günü*, yani 8 zilhicce'nin, hiç olmazsa Hüseyin'in hareket günü olarak kesin olduğu görülüyor. Daha sonraki ve yine kesin olarak belli olan 61 yılı muharrem ayına ait gün verileri de gün adlarına uymamaktadırlar. Müslim Kûfe'de 1,5 - 2 ay kalmıştı.

[20] Bu tutum Zübeyr ve Ali aileleri arasındaki, başlangıcı çok daha gerilerde yatan münafereti kine çevirmekte rol oynamıştır.

seve seve geri dönecekti. Zübâle'de yeniden kötü bir haberle karşılaştı. Gelişini Kûfe'ye haber vermek üzere yola çıkarmış olduğu bir ulağı Kadisiye'de kuvvet kumandanı olarak bulunan Husayn b. Temîm[21] tarafından yakalanmış ve efendisini inkâr etmeye ve onu lânetlemeye yanaşmadığı için valinin emriyle kuleden aşağı atılarak öldürülmüştü. Bu haber üzerine Hüseyin maiyyetinde bulunanlara yanından ayrılmak izni verdi. Bedeviler bu izinden faydalandılar. Kendisi bizzat, sadakat içinde yanında kalanlarla birlikte yoluna devam ederek Batn Akabe ve Şerâf üzerinden Zû Husem suyu kenarına ulaştı ve burada arkası arazi tarafından korunur durumda çadırlarını kurdurdu.

Bu mevkide iken, Temîm'li Hürr b. Yezîd kumandasında Kadisiye'den öncü olarak üzerine gönderilen Kûfe'li süvariler tarafından yolu kesildi. Bunlar ona hürmetle muamele ettiler ve namazı da onun arkasında kıldılar. Hüseyin bunlara, Kûfe'den kendisine gönderilmiş bulunan iki torba dolusu mektubu gösterdi; ancak bunlar kendilerinin bu mektupları yazan kişilerden olmadıklarını bildirdiler. Bunun üzerine Hüseyin, Medine'ye geri dönmek istedi. Hürr buna müsaade etmek yetkisine sahip değildi; o, ayrıca Hüseyin'e saldırmak emri de almamıştı. Bu sebeble Hüseyin'e, durumu bildireceği validen yazılı bir emir gelinceye kadar, onun ne Kûfe, ne de Medine'ye götüren başka bir yol seçmesini teklif etti. Hüseyin bu öneriye uyarak Uzeyb ve Kadisiye'in batı istikametini seçti. Hürr, bu yolculuk esnasında onun yanından hiç ayrılmıyor, fakat bazı Kûfe'li sadık şîîlerin Hüseyin'in tarafına geçmesini de önlemiyordu. Hüseyin'e bu şekilde yeni katılanlar ona, eşrafın devlet tarafından elde edildiğini, geri kalan

[21] Bu zat bazan sadece çağdaş tarihçiler değil, eski müstensihler tarafından da Suriye'li Husayn b. Nümeyr ile karıştırılmaktadır. Krş. meselâ Tab. 2, s. 409,3 ve Dîneverî, s. 256,4. Kadisiye, Kûfe'ye girişi Arabistan tarafından kapatmaktaydı.

Kûfe'lilerin, her ne kadar yürekleri onun tarafında ise de, kılıçları ile kendisine karşı savaşacaklarını anlattılar.

Uzeyb el-Hicânât ve Kasr Benî Mukaatil üzerinden yolculuk Fırat kenarındaki Ninive'ye yöneldi. Burada Hürr, Ubeydullah'dan, Hüseyin'e dinlenmek imkânı vermemesi ve onun bir kalede veya bir su kenarında konaklamasına müsaade etmemesi emrini aldı ve buna göre davrandı. Hüseyin ne Ninive'de, ne de Gâdırîye veya Şefiye'de konaklayamadı. Hürr'ün emrindeki bir kaç atlıya saldırması için yapılan teklife de uymadı; savaşı başlatan kişi olmak istemiyordu. *"Sadece Fırat kenarındaki şu köye gitmen yeter; diğerleri hemen işe başlar!"*. Ama o köyün adı Akr idi ve bu meş'ûm ad onu ürkütüyordu. [Akr, kısır anlamına gelir; burada üstünde ot bitmeyen kumsal anlamında olsa gerek.] Hüseyin, Fırat'dan pek uzakta bulunmayan susuz bir yerde, Kerbelâ[22] düzlüğünde kaldı. Taberî (*2*, s. 308, 7)'ye göre tarih 2 muharrem 61 perşembe (2 ekim 680 salı) idi.

Ertesi gün Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs 4.000 Kûfe'li ile sahnede göründü. Bu zata, Destebâ'daki Deylem'lileri tenkil etmesi için Ubeydullah tarafından Rey eyaleti tevcih edilmiş ve o da bu maksatla bu kuvveti bir araya toplamıştı. Şimdi ise, memuriyet mahalline gitmeden önce Hüseyin'e boyun eğdirmesi emrini almıştı. Ömer, emrine verilen valiliği kaybetmemek için istemeye istemeye bu emre itaat etmişti. Ama işe başlamak hususunda hiç de acele etmedi. Önce Hüseyin'e maksadının ne olduğunu sordurdu; ordusundaki muteber şahısların çoğu daha önce Hüseyin'e yazmış oldukları ve bu sebeble onun karşısına çıkmaktan utandıkları için ancak zorlukla ona gönderilecek bir adam bulabildi. Hüseyin, Kûfe'liler

[22] Ne gariptir ki, bu ad burada Ebû Mihnef tarafından kaydedilmemiştir. Krş. Tab., *2*, s. 546,4. 1710,8.

tarafından davet olunduğunu, ancak bunlar şimdi başka türlü düşündüklerine göre geri dönmesine müsaade olunması ricasında bulunduğunu söyledi[23]. Ömer bunu Kûfe valisine bildirdi. Ubeydullah, Hüseyin'in Yezîd'e bîat emek ve teslim olmak zorunda olduğu, aksi takdirde hiç vakit geçirilmeden ona karşı zor kullanılması gerektiği cevabını verdi; eğer Ömer bu emri yerine getirmekten çekiniyorsa kumandayı bu emri kendisine getiren Kays'lı Şemir b. Zî Cevşen[24]'e bırakmalıydı.

9 muharrem akşamı[25] Ömer saldırı hazırlıklarını yaptı. Gece boyunca Hüseyin rahat bırakıldı; adamlarından hiç birisi Hüseyin'in kendilerine, talep olunanın yalnızca kendisi olduğunu, onların ayrılıp gitmelerini söylemesine rağmen, kaçmak hususunda bu fırsattan yararlanmadı. Hüseyin vasiyetini yaptı; yanındaki kadınların duyduğu dehşete rağmen kılıcını biletti ve geriden saldırıya uğramasını önlemek için önlemler aldı[26]. Düşmanlar çadırlarının önünde, yakındaydılar; iki taraf arasında karşılıklı konuşmalar yapılıyordu.

10 muharrem 61 çarşamba günü[27] (10 ekim 680) sabah namazından sonra taraflar mevzi aldı. Hüseyin'in tarafında sadece, 18 kuzeni dahil, 70'in bir az üstünde erkek ve 32 at vardı[28]. Onun yüreğini serinleten bir husus, saat onikiyi çalmışken de olsa, onun aşkına ölüme kavuşarak bu suretle önceki davranışını affettirmek isteyen Hürr b. Yezîd'in kendi tarafına

[23] Duhnî (Tab., *2*, s. 282)'ye göre Hüseyin, Medine'ye geri dönmek, yahut sınırda kâfirlere karşı savaşmak veya halifenin yanına gönderilmek istiyordu. Ancak Ebû Mihnef (Tab., *2*, s. 314)'e göre onun bu şıklardan birisinin seçilmesini istemiş olması yanlıştır.

[24] Bunun seceresi için bk. Tab., *1*, s. 3305. Dîneverî, s. 267.

[25] Rivayete göre perşembe veya cuma, gerçekte ise salı

[26] Duhnî (Tab., *2*, s. 283)'ye göre arkası sazlıkla korunuyordu.

[27] Rivayet: cuma veya cumartesi.

[28] Duhnî (Tab., *2*, s. 281) ve Husayn (*ayn. esr.*, s. 286)'da daha büyükçe sayılar.

geçmiş olmasıydı. Savaş öncesi nutuklar atıldı. Hüseyin devesinin üzerinden düşmanlarına hitap etti. Atılan, fakat ona isabet etmeyen bir ok bu konuşmaya son verdi. Ok atışlarını kılıçlı düellolar izledi. Sadık adamları birbiri arkasına son mücadelelerine çıkarken Hüseyin'e, onunla cennette buluşmak üzere, veda ettiler; bunların, Hüseyin'in gözleri önünde şehid olmaktan başka hiç bir amaçları yoktu. Hüseyin bizzat, feryad eden kadın ve çocuklarla dolu en büyük çadırın önünde oturuyor ve buradan düelloları seyrediyordu. Kuzenleri de, görünüşe göre, diğerleri kanlarını döküp sıra kendilerine gelinceye kadar bu mücadeleye seyircilik etmekteydiler. Bundan sonra onların da hepsi öldürüldü. Ancak Peygamber'in torununa yaklaşmaya, Şemir bu tereddüde bir son verinceye kadar, kimse cesaret edemiyordu. Şemir, eğer her hangi bir kumandadan söz etmek câizse, saldırının komutanı idi. Hüseyin'i, içinde kadın ve çocukların bulunduğu, dokunulmaz addolunan, çadırdan ayırmaya muvaffak oldu. Bunun üzerine bir çok kişi Hüseyin'in üzerine saldırarak onu 33 hançer yarası ve 34 darbe ile yere yıktı. Daha sonraları, duruma göre, bunların hepsi veya hiç birisi Hüseyin'in katili olduğunu iddia etmiştir. Ölü çırıl çıplak soyuldu, birisi kilotunu, bir diğeri gömleğini, ipek burnusunu, ayakkabılarını ve kılıcını kaptı. Hüseyin süslü bir libas taşıyordu, ama zırhı yoktu. Çadırdaki kadınların da giysileri rivayete göre üzerlerinden sökülüp alınmıştır; yağmalanacak ne varsa yağmalanmıştı. Bu tecavüzler, ancak yanlarına Ömer b. Sa'd gelince sona erdi. Cinler haberi Medine'ye götürdüler. Haberci oraya geldiğinde olup-bitenler bilinmekteydi.

Kerbelâ şehidlerinin naaşları Gâdırîye'de defnolundu; başları kesilerek Kûfe'ye götürüldü. Ubeydullah bunları Dimaşk'a, halifeye gönderdi. Bu görevi yerine getirmeye Şemir yanında en itibarlı Yemen'liler, Kays b. Eş'as el-Kindî, Amr

b. Haccâc ez-Zübeydî, Azre b. Kays el-Hemdânî, katlanmak zorunda kaldılar (Tab., *2*, s. 370). Yezîd, bir değnekle Hüseyin'in ağzını karıştırabilmekten zevk duydu[29]; ama esir edilmiş olan kadın ve çocuklara dürüst ve merhametli davrandı. Reşîd olmasına rağmen kendisine dokunulmamış olan Hüseyin'in oğlu Ali'ye dostça davranarak onun minnetdarlığını kazandı. Hüseyin'in ailesine yurdlarına dönmek iznini verdi; bunları götüren refakatçilerin başkanı, hanımlara öyle nâzik ve duygulu davranmıştı ki, bunlar hatıra olarak kendisine bileziklerini hediye ettiler. Ailenin Medine'ye ulaşması acı feryatlarla karşılandı.

Bu olayı anlatırken Ebû mihnef'e uydum. Onun fevkalâde tafsilâtlı hikâyesi Taberî'de bize İbn Kelbî redaksiyonu ile hemen tam olarak intikal etmiştir. İbn Kelbî'nin ilâveleri (babasından, Avâne'den ve başkalarından) rivayetin insicamı bakımından önemsizdirler; sadece bir yerde rivayet zincirine Avâne'den, feraget olunamaz bir halka ekler (Tab., *2*, s. 239,10). Taberî'nin Ebû Mihnef'e eklediği paralel ve variyantlar pek büyük yer tutmaz. Ammâr ed-Duhnî onunla hep uygunluk içindedir. Ammâr tek tek rivayetleri kısa bir bütün halinde toplamıştır. Dizinin ipi onun rivayetinde daha vâzıh olarak belirir[30]. Buna mukabil Ömer b. Şebbe daha keskin ayrılıklar göstermekteyse de bunun farklı haberleri pek değer taşımamaktadır[31]. Husayn b. Abdurrahman'ın verdiği bilgiler de ay-

[29] Ebû Mihnef (Tab., *2*, s. 370. 383) ve Duhnî (s. 282 vd.)'ye göre böyle. Bunların ifadeleri karşısında bu hareketi Ubeydullah'a yükleyen Husayn (s. 268) zayıf kalıyor. Değnek mutad olarak iktidar sahibinin elinde bulunur ve bunlar onu sadece makamlarının alâmeti olarak kullanmazlardı (Tab., *2*, s. 282, 18. 286,21. 523,20).

[30] Tab., *2*, s. 227,16 vdd. 281,8 vdd. Krş. Tab., *1*, s. 3434; *Fihrist*, s. 220,7.

[31] Tab., *2*, s. 242,10 vdd. 273,3 vdd. S. 272,3 vdd.'de sonu eksik bir fragmanın Ömer'e ait olması *isnâd*ın 242,10 vdd. ile bir mukayesesini göstermektedir.

nı şekilde az değerlidirler[32]. Taberî dışında meselâ Dîneverî (s. 243 vdd.) ve Yakubî (*2*, s. 273 vdd.) nazarı itibara alınabilir, ama bu da münferit notlar veya kaydettikleri mısralar bakımından olabilir. Tam anlamiyle şîî olan Yakubî'den, fırkası için o kadar önemli olan bir olay hakkında önemli bir şeyler öğrenmenin mümkün olduğuna inanılamaz. Bağımsız ve başlangıç safhasına kadar ulaşan şîî bir rivayet zaten hiç yoktur; şîî rivayet ancak ortalarda bir noktada başlamakta ve yavaş yavaş uzaklaştığı, daha eski ve kendi düşüncesine nazaran çok daha masûm bir rivayete dayanmaktadır. Ammâr ed-Duhnî de, *Fihrist*'e göre, şîî idi : O henüz önemli hususlarda Ebû Mihnef ile tamamiyle uygunluk içindedir. Ana otorite, esas râvî Ebû Mihnef'dir; bu sıfatiyle o, sonradan onun adı ile Hüseyin'in ölümü hakkındaki muahhar efsaneyi çıkaran sahtekâr tarafından da kabul edilmektedir[33].

İşte bu sonraki efsane, bu türden rivayetler için özellikle bir örnek teşkil eder. Benim yaptığım hülâsa bunu ifade etmekten uzaktır. Burada her şey diyalog ve sahnedir; ama dramatik değildir. Hikâye hiç bir şey anonim kalmaz; her ulak, her uşak, her yardımcı, her hangi bir söz söyleyen veya meselâ bir kılıcı parlatan herkes adı ve sanıyla zikrolunur. Ayrıntılar öylesine büyütülmüştür ki, ilk bakışka ağaçlara bakmaktan orman gözden kaçar. Meselâ Hüseyin'in dış görünüşü anlatılırken onun pabuçlarından birisinin bağının kopuk olduğu ve bunun sol ayağındaki pabucun bağı olduğu bildirilmektedir[34]. Birbiriyle ilgisi olmayan sayısız teferruat, birbirine çoğu zaman paralel anlatılarak olayı gayet ağırlaştıran bir tempoya

[32] *Fihrist*, s. 192. Hârûn b. Müslim (Tab., *2*, s. 272,3 vdd.) zikredilmeye değer bile değildir.

[33] Krş. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*, *1*, s. 65.

[34] Göz şahidi: "Bunun sol ayağındakinin olduğunu hiç bir zaman unutmayacağım".

sokacak şekilde birleştirilmektedir. Tabîatiyle bütün bunları ilk defa toplayan Ebû Mihnef değildir; o bu işi daha önceden yapmış ve belli bir uyuşma şeklinde birleşmiş selef ve arkadaşlarından bahseder (Tab., *2*, s. 314,7). Buna mukabil o, olayı idrâk etmiş olanlardan sadece bir kuşak ayrıdır. Tek tek rivayetlerin isnadı onda, eski ve gerçek isnadın tabîatına uygun olarak, daima çok kısadır; sonraki uzun isnad zinciri sadece ayakta tutulmaya çalışılan bir gösteriş, bilimsel yazıcılığın alışılmış bir üslûbudur. Haberi aldığı râvî de bunu doğrudan doğruya olayı görmüş olan bir göz şahidinden almıştır veya hiç olmazsa böyle bir kişiyi şahit gösterir. Göz şahitleri iki gurupta mütalâa olunurlar. Bunlar kısmen Hüseyin tarafında bulunanlar, köleler ve diğer kurtulanlardır[35]. Ancak tarafların bu kısmından ancak pek az kimse kurtulabildiği için tanıkların çoğunluğu Hüseyin'e aleyhdar tarafta bulunanlardır. Filvâki bunlar olayı anlatırken artık düşman tarafta değillerdir; umumiyetle, hiç olmazsa eski tutumlarından pişman olmuşlardır[36]. Böylece suçtaki paylarını azaltmaya veya Hüseyin ile yaptıkları savaşın tasvirinde onu şan ve şeref içinde göstermek suretiyle kendilerini affettirmeye çalışırlar. Bu kanlı ve maş'ûm olay üzerinde Kûfe şehrinde ne kadar heyecanlı konuşmalar yapıldığı ve kişilerin birbirlerini karşılıklı nasıl itham ettikleri veya mazûr gördükleri farkedilmektedir. (Tab., *2*, s. 341. 344-46).

Ebû Mihnef birbiriyle paralel rivayetleri kontrol eder; öyle ki, rivayetlerde sadece bir defa geçtikleri için teferruat, mütemadiyen tekrarlandığı için esas unsurlar yavaş yavaş tebellür

[35] Meselâ uşak Ukbe b. Sim'ân ile Hüseyin'e katılan iki Esed'liden birisi gibi. Ali ailesi mensuplarına ait rivayetler nadir ve önemsizdir.

[36] Meselâ özellikle Humeyd b. Müslim el-Ezdî. Dikkate değer husus, şahitlerin çoğunlukları ile asalete mensup bulunmayan kimseler olduğudur. Bunların arasında *eşraf*'dan hiç kimse yoktur.

etmeye başlar. Birbirine paralel olmayan rivayetleri Ebû Mihnef devamlı bir insicamı sağlıyacak şekilde, uygun bir teâkup içinde, tanzim eder; bunu yaparken rivayetler içinden bazı seçmelerde bulunmak ve uygunluğu zorlamaya çalışmaktan kurtulamamıştır. Böylece her ne kadar variyantlar ve tereddütü gösteren noktalar görünmekte ise de önemli hususlarda tenâkuz yoktur. Ortaya çıkan tablo genellikle sağlam ve insicamlıdır ve bu husus sadece olayın gerçekleri değil, kişilerin karakterleri bakımından da vâriddir.

Eşraf sadece mevkiini muhafazayı, şehir ve kabilelerinin sınırlı çıkarlarını korumayı düşünür görünüyor. Bunlar aslında Emevî rejiminden hoşlanmamalarına rağmen kabileleri sakin tutmak hususunda nüfuzlarını Emevî emrine vermişlerdi. Amr b. Haccâc ez-Zübeydî ve hele Muhammed b. Eş'as el-Kindî, Emevîlere hemen hemen dalkavukluk etmekteydiler. Temîm'li Şebes b. Rib'î gençlik yıllarında alışmış olduğu dönekliğini[37] yaşlılığında taçlandırmıştı: Hüseyin'i bizzat kendisi gelmeye kandırmış, sonra da ona karşı yapılan sefere katılmıştı. Kûfe'lilerin çoğunluğu filvâki Emevî rejiminin avucuna düşmeyi istemiyordu ama, bu rejim aleyhdarlarının saflarına da katılmıyordu. Hüseyin'e mektup yazarak ona sadakat yemininde bulunanlar bile onun göndermiş olduğu öncüyü yalnız bırakmışlar ve bizzat Hüseyin için de parmaklarını kıpırdatmamışlardı. Bunların en çok yapabildikleri, uzaktan onun âkıbetini seyretmek ve ağlamaktı. Sadece, meselâ hazineyi koruyan Ebû Sümâme ve İbn Avsece gibi pek az kişi, âkıbetini

[37] Şebes kariyerine kadın peygamber Secâh'ın çığırtkanı olarak başlamış, sonra zorunlu olarak islâmı kabul etmiş ve Osman'a karşı şiddetle Ali'nin tarafını tutmuştu. Sıffîn savaşından sonra *hâricî* fırkasını kuranlardan biri olmuş, ama Nehrevân'da o n l a r a k a r ş ı savaşmış, diğer şiî reisleriyle birlikte Muâviye tarafından gözaltına alınmış ve bütün bulaşmış olduğu olaylardan, bunlar tehlike arzetmeye başlar başlamaz, paçasını sıyırmıştı.

paşlaşmak için onun yanına gitmek cesaretini göstermişti. Bunun dışmda Hüseyin için ölüme gidenler, onun yolda tesadüfen bulduğu veya kendisiyle hiç bir ilişkileri bulunmadığı, hiç de onun partisine mensup olmamakla beraber, yapılan harekete insanî duygularla hiddetlenerek son anda onun yanına geçenlerdi. Rivayette kendisine bağlı olduğu halde hiç bir şey yapmayanlarla, onları hiç bir mecburiyetleri olmadığı halde utandıranlar arasındaki tezat kuvvetle belirtilmekte ve sırasında dramatik bir üslûpla tasvir olunmaktadır[38]. Sadece Kureyş'in değil, Ensâr'ın da kendilerini Hüseyin'den uzakta tutmuş olmaları dikkate şayandır. Medine'den hiç kimse onunla beraber yola çıkmadığı gibi, Kûfe şîîleri arasında da bunlardan sadece pek az kişi vardır. 63 yılındaki Medine isyanı Ali hanedanı için yapılmadığı gibi Ali b. Hüseyin de buna katılmamıştır.

Korkak ve sadakatsizlerin karşısında *şîa*'nın gerçek muhalifleri, Emevî rejiminin memur ve taraftarları bulunmaktadır. Aradaki zıddıyet dinî doktrinlerle değil [39] çok pratik olan bir soru ile ilgilidir: İdareye sadık mı kalınmalı, yoksa Hüseyin ile birlikte buna karşı ayaklanmalı mı? "İtaat eden kişiler" in kendi tutumlarını doğru buldukları inkâr edilmiyor; ama bu tutum kınanmakta ve bu kınama için sebep gösterilmemektedir. Bu arada taraf tutucu eğilim daha ziyade edebî cümleler yolu ile ve kolay fark edilen abartmalar gerçeklerin örtülmesi ve tahrifi olarak belirmektedir. Böylece Ebû Mihnef'de bulunan eski rivayet, daha sonraki rivayetten, kendi hesabına çok daha avantajlı olarak ayrılıyor. Filvâki Ebû Mihnef rivayetinde

[38] Züheyr b. Kayn ve Azre b. Kays arasında (Tab., *2*, s. 318 vd.).

[39] Bütün diğer arap aileleri arasında Peygamber ailesinin bir tür üstünlüğü genellikle kabul edilmektedir (Tab., *2*, s. 331,8. 342,16. 350,14 vd.). A. Müller'in severek kullandığı *eski inançlı* tesmiyesi bu devir için hiç bir anlam taşımamaktadır. Şîîlerin, düşmanlarını dindaşları olarak zikrettikleri s. 555,4 ile krş.

de oldukça fazla uydurmalar vardır, ama bu rivayet yine de bizim, olayın günahını yüklenecekler hakkında bağımsız bir hükme varmamızı sağlayan malzemeyi ihtiva etmektedir. Meselâ Ömer b. Sa'd, Hüseyin'e karşı harekete geçerken vicdan azabı duymuştur; bu sebeple müsamahalı bir gözle görülürken biz, sadece kendisine vaadedilen vilâyeti elinden kaçırmak endişesiyle bu vicdan azabını bastırmış olması dolayısiyle onu sevimsiz bulmaktayız. Şemir'in hiç bir tereddüdü, düşüncesi yoktur; müddeîyi, yani Hüseyin'i âsî sayar ve kararlı olarak onun üzerine yürür; bu sebeplerle ona karşı bir önyargı hâkimdir ki, buna biz katılmak zorunda değiliz. Bu arada Şemir, Ebû Mihnef'e göre de, görülmemiş bir cânî ve Peygamber ailesine karşı ruhu kinle dolu bir putperest değildir[40] ; o meselâ çadırın dokunulmazlığına hürmet etmiş ve Hüseyin'e, onu çadırlardan uzaklaştırmadan saldırmamıştır. Ebû Mihnef için en antipatik şahıs aslında Ubeydullah'tır; ama onu bize sempatik gösterecek şekilde tasvir eder; öyle ki, Ubeydullah'a onun ifadesinden daha büyük bir övgü zor bulunur. Vali, istemeyenleri bile kendisine itaate zorlar; elinde bulunan az imkânla ve fakat kuvvetli bir görüşle ve güçlü bir elle, alışmadığı, yakıcı zeminde kendisine yüklenmiş olan güç vazifeyi yerine getirmesini bilir. O görevini yapmış ve sınırı hiç bir şekilde aşmamıştır. Olsa olsa onu, kızgınlık hâlinde Hânî'nin suratına vurduğu için kınamak mümkündür. Hüseyin'in kesik başına karşı kaba ve vahşi muameleyi o değil Yezîd yapmıştır. Yezîd rivayette galiba hakettiğinden daha iyi ele alınmaktadır. Eğer Hüseyin'in öldürülmesi bir cinayet idiyse, asıl suç ondaydı; çünkü şiddetli tedbirler alması için Ubeydullah'ı Kûfe'ye gönderen odur. Olay onun işine yaramıştı ve önceleri işin bu şekli alışına sevinmişti; eğer sonraları adamı-

[40] A. Müller, *1*, s. 363. Sıffîn'de Şemir, Ali tarafından Muâviye'ye karşı şecaatle savaşmıştı (Tab., *1*, s. 3305).

na kızmış idiyse (Tab., *2,* s. 435 vd.), bunda da, hükümdarların kötü işleri adamlarının omuzlarına yüklemek hakkını kullanmıştı. Bununla beraber, kalbinden gelmemekle beraber, akıllı bir davranış olan, Hüseyin'in ailesinden hayatta kalanlara karşı izhar ettiği dostça tutumundan dolayı ona sitem edilemez.

Bütün şahıslar hakkında varılacak hüküm için ölçü, bunların Hüseyin'e karşı tutumlarıdır. Olayın merkez noktasında bulunan Hüseyin'dir ve bütün ilgiyi üstüne çeken odur. Onunla ilgili olan hiç bir şey atlanmamıştır; küçük teferruat onun tasvirine heybet bahşetmiştir. Atılan sayısız nutukların konusu odur; vaaz edilen, kendi kendisini vaazeden odur; bunların sonunda "âmîn, âmîn !" denilmesi (Tab., *2,* s. 353,4) insanı şaşırtmıyor. Mucizeler, lânetlemeler, rüyalar, kehanetler ve diğer dinî unsurlar onun hakkında hikâye edileni tuzlayıp biberlemektedir. Bu hikâye geleceğe de el atarak, Tanrı'nın bu haklı insanı öldürenleri nasıl cezalandırdığını da anlatmaktadır. Bütün bunlar yanında, kahramanın tam bir hiç oluşu izlenimi kalmaktadır. O, toprak bir desti gibi demirden Ubeydullah'a çarpmıştır. O, dünya devletini ayaklarının altına serdirmek için, hazırlanmış olan yola Mesîh gibi çıkmıştır. Bir çocuk gibi elini aya uzatmıştır. En büyük şeylere hak iddia etmiş, fakat bunu elde etmek için en ufak bir şey yapmamıştır. Her şeyi başkaları yapmalıydı. Gerçekten hiç kimse ondan bir şey beklemiyordu. Sadece çaresizler, umutsuzlar onun için canlarını pazara sürmüşlerdir. Bir direnmeye çarpar çarpmaz onun için her şey bitivermiştir; iş işten geçtikten sonra geri dönmek ister ve sonra da taraftarlarının mücedelede onun için nasıl öldüklerini seyreder ve kendisini en sona saklar, Osman'ın ölümü bir fâcia, Hüseyin'in ölümü bir melodramdır. Ama onun kişisel kusurları, damarlarında Peygamber'in kanı dolaşması, *ehlülbeyt*'e mensup olması muvace-

hesinde kaybolup giderler. Onun kendisini yorması gereksizdir; her şey onun içinde zaten mevcuttur. Ahlâkî hususiyetlerindeki eksiklik onun etinde ve kanında mevcut, hemen hemen fizîkî, kudsiyetle bol bol telâfi edilmiştir. Bu, onun şahsına haiz olduğu önemi[41] ve tarihine de islâm *Passiyon* (Izdırap) tarihinin karakterini bahşetmiştir. Onun şehadeti *şîa* için yeni bir devir açmıştır. Bu şehadet şîîler için, onun gibi Peygamber'in kızının oğlu olmayan babasının ölümünden çok daha fazla önem taşımaktaydı. Böyle, sadece kendileri ve sebep oldukları sonuçlarla değil, hatıralar yoluyla insanların ruhunda muazzam etkili olan olaylar vardır.

3. Hüseyin'i bataklığa çektikten sonra burada yalnız bırakan Kûfe'lilerin, yaptıklarının sonuçlarını gözleriyle görünce vicdanları harekete geçti. Bunlar Tanrı'ya bir tür tarziye vermek, günahlarını kendilerini feda etmek suretiyle telâfi etmek ihtiyacını hissettiler. Kendilerine "Tövbe edenler" (*Tevvâbîn*) adını verdiler. Böylece tam bir organizasyonun ilk girişimini yapmış oldular. Hüseyin'in ölümünden hemen sonra bunlar bir birlik teşkil ettiler. Bu birliğe, aralarından hiç birisi altmış yaşından küçük olmayan yaklaşık yüz kişi dahil bulunmaktaydı. Yani bunları ihtiras değil, dinî vicdan birleştirmekteydi. Şeyhleri Huzâa kabilesinden Süleyman b. Surad olup bu zat Peygamber'in sahabelerindendi[42] ve daha önceden müteassıp şîîlerin başında bulunmuş ve Hüseyin'in Kûfe'ye davetine ön plânda katılmıştı. Onun yanında bu şîî birliğinin başında Fezâre, Ezd, Bekr ve Becîle kabilelerine mensup dört başkan daha bulunmaktaydı[43]. Bunlar her cuma günü Süleyman'ın evinde toplanıyor ve hep aynı nutku dinliyorlardı:

[41] *Hâdî Mehdî* ifadesi ondan daha önce geçmektedir (s. 350,14); *Nefs Zekîye*, s. 319,4'de genel anlamda kullanılmaktadır; buna mukabil krş. *Egânî*, 7, s. 26.

[42] Bununla beraber Süleyman adı bunun aksini ifade ediyor.

[43] Şu halde başkanlardan hiç birisi asıl Yemen'lilerden (Hemdân, Mezhic, Kinde) değildi.

"Altundan buzağıyı yapıp ona taptıktan sonra eski İsrâillilerin yaptığı şeyi yapın! Musa onlara" büyük günaha girdiniz, şimdi bu günahı ölümle silin! "dediğinde bunlar, ancak bu suretle suçlarından kurtulacaklarını anladıkları için, sabır ve sükûnetle boyunlarını bıçağa uzatmışlardı. Şu halde siz de öyle yapın. Kendinizi ölüme adayın, kılıçlarınızı ve mızraklarınızı bileyin ve kendinize savaş araçları ve at hazırlayın".

Yezîd'in ölümüne kadar bu hareket gizli kaldı; ancak halifenin ölümünden sonra etrafa yayılmaya başladı. O sırada Kûfe'liler Basra'da bulunan Ubeydullah'a itaatten ayrılmışlar ve onun şehirlerindeki devamlı nâibi, Kureyş'li Amr b. Hureys'i kovmuşlardı. Bu hareketin tahrikçileri şîîler değil, başlarında Yezîd b. Ruaym eş-Şeybânî'nin bulunduğu şehir eşrafı idi ve Yezîd b. Ruaym bu suretle büyük bir nüfuz kazanmıştı. Halife Yezîd'in ölümünü izleyen fetret devrinde, önce Ömer b. Sa'd ve daha sonra başka bir Kureyş'li geçici olarak emîrliğe getirildi. Bu arada da Abdullah b. ez-Zübeyr Irak'da genellikle halife olarak tanındı. Kûfe eşrafı da, aslında yürekten istememekle beraber ona bîat etti (Tab., *2*, s. 531). İbn Zübeyr tarafından Kûfe'ye vali olarak Ensâr'dan Abdullah b. Yezîd 22 ramazan 64 cuma günü (cuma, 13 mayıs 684 bk. Tab., *2*, s. 509) geldi.

Bu değişiklik, Hüseyin'in mirasına konduğu için İbn Zübeyr'den nefret etmelerine rağmen, şîîlerin işine yaradı. Bunlar şimdi daha cüretkârlaşarak yaygın çevrelerde taraftar kazanmaya çalıştılar. Sorumlu mevkilerinde her zaman sadece Kûfe'yi her türlü mâceradan ve kendilerini her türlü tehlikeden uzak tutmayı göz önünde bulunduran eşrafın hiç de taraftar olmamalarına rağmen (Tab., *2*, s. 531) bunlar kitlenin sempatisine sahiptiler. *Dâî*'ler[44] arasında Ubeydullah b. Ab-

[44] Bu propagandacılar (*dâî*) bundan sonra şîa için çok karakteristik bir müessese hâlini alır.

dullah el-Mürrî tebarüz etmekteydi. Bu zat aynı şeyleri tekrardan ve böylece dinleyicilerinin beynini yıkamaktan bıkmıyordu: *"Allah yanında af aramanın yegâne çaresi, sonunda mahvolsak bile kendimizi mücadeleye atmaktır; ölülerin durumu, işlediğimiz suç yüzünden işkence gören biz yaşayanlardan daha iyidir"*. Taraftarlar gittikçe çoğalıyordu. Hepsi tam anlamiyle fırka azası olmayan, rivayete göre, 16.000 kişi savaşmak üzere yola çıkmak sözü vermişlerdi. Yazışma yoluyla Medâin ve Basra ile de ilişki kurulmuştu. Bunun yanında para ve silâh toplamak hususu ihmal edilmiyordu.

Parola: Hüseyin'in intikamı! idi. Pratik bir hedef tayin edilmemişti. Ne şekilde can verileceği hususunda tereddüt ediliyordu. Önce yapılacak iş Kûfe şehrini ele geçirmek ve zorbalığa itaat etmek suretiyle Hüseyin'in mahvinde ana suça sahip ve büyük korku içinde bulunan eşrafı buradan kovmaktı. Şîîlerin çoğu da bunu istiyorlardı ama Süleyman buna karşıydı; ona göre bu nüfuzlu kimseleri aleyhlerine çevirmemek gerekiyordu. Süleyman diğer şîîleri, asıl düşman ve âsîlere, Emevî rejimine ve bilhassa Suriye'ye gitmiş olup bu sıralarda (65 yılında) büyük bir Suriye ordusu ile önce Elcezire bölgesini Mervan namına kazanmaya çalışan Ubeydullah b. Ziyad'a karşı harekete geçmeye iknâ etti. Bu karara varılmasında Kûfe valisi Abdullah b. Yezîd'in akıllıca ılımlılığı oldukça etkili oldu. Eşraf ondan, şîîlere karşı harekete geçmesini talep etmiş, Abdullah ise şöyle demişti: *"Bunlar açıkça ortaya çıksınlar; ben onları bizim de düşmanımız olan düşmanlarına karşı destekleyeceğim. Bu düşman Menbic yanındaki köprüden sadece bir günlük mesafede bulunan Ubeydullah b. Ziyad'dır. Kûfe'de bir iç savaşı körükleyerek onun eline düşmeyi kolaylaştırmak yerine Ubeydullah'ı tepelemeyi çok daha doğru buluyorum"*. Bu sözlerden sonra şîîler İbn Ziyad'a karşı silâhlanmayı açıkça yürütmek imkânına kavuştular. Bunlar 1 rebîülâhir 65 (15 Kasım 684) tarihine kadar Nuhayle

(Kûfe yanında)'de toplanmayı kararlaştırdılar ve Medâin ve Basra'daki fırka arkadaşlarını da bundan haberdar ettiler. Ancak bunların vali ile yaptıkları işbirliği, onun, kendisiyle ve Kûfe kabile reisleriyle beraberce Suriye'lilere karşı çıkmaları teklifini kabul etmelerini sağlıyacak kadar uzun boylu değildi.

Harekete katılmayı kabul eden 16.000 kişiden, verilen mühlette Nuhayle'de sadece 4.000'i boy gösterdi; kasaplık olarak bu da yeterli bir sayı idi. Bunların arasında her kabileden Araplar, bir kaç *kurrâ* bulunmakta idi ama *mevâlî* (azatlılar)'den kimse yoktu. Bir kısmı zengin olmaktan uzak idiyse de hepsi de atlı ve iyi donatılmış idi. 5 rebîülâhir 65 cuma (cumartesi[45] 19 kasım 684) günü bunlar Kerbelâ'ya doğru yola çıktılar. Orada yirmidört saat Hüseyin'in mezarı yanında kalıp ağlayarak suçluluklarını itiraf ettiler ve intikam almaya andiçtiler. Mezar etrafındaki kalabalık, Mekke'deki Hacerülesved yanındaki sıkışıklıktan da daha fazlaydı[46]). Bunlar daha sonra Fırat kıyısında Hassâsa, Anbâr, Sandûda (veya Sadûd), Kayyâra ve Hît üzerinden Karkîsîye'ye doğru ilerlediler. Karkîsîye'de Kays'lıların başında Emevî hâkimiyetine karşı mukavemet etmekte olan Züfer b. Hâris bunlar için ucuz alış-veriş yapabilecekleri bir pazar açtığı gibi, bu sırada Rakka'da bulunmakta olan Ubeydullah b. Ziyad'ın harekâtı hakkında da bilgi verdi ve Hâbur üzerinden Resülayn'e giderek orada emniyetli bir mevzide Suriye'lileri beklemeleri tavsiyesinde bulundu[47]. Tevvâbîn onun tavsiyesine uydu ve Resülayn'in batısında, sırtları şehir tarafından korunmak üzere bir karargâh kurdu. Bunlar beş Suriye ordu birliğinden ikisi tarafından

[45] Önceki günün akşamından başlar.

[46] Şu halde bu şehitler kültü iran değil arap menşelidir.

[47] Suriye'den Irak'a giden kara yolu Menbiç veya Rakka yanında Fırat'ı geçer ve Resülayn (Aynülverde) üzerinden Dicle'ye ulaşır (Tab., 2, s. 554,5. 783,16). Su yolu Anbâr'dan Nehr Melka kanalı ile Medâin'e varır.

hücuma uğrayıncaya kadar karargâhlarında beş gün dinlenmek imkânını buldular. Savaş 22 cemâziyelevvel 65 çarşamba (4 ocak 685 çarşamba) günü başlayıp cuma gününe kadar sürdü[48]. Kendilerini arslanlar gibi savunan şîîler nihayet atılan oklarla öldürüldü. Sayısı pek az olan kurtulanlar, hedeflerinden sapanların vicdan azabını hissetmekteydiler. Bunlar geri çekilişleri sırasında takip olunmadılar ve yolda, zamanında birliğe katılmamış olup şimdi iş işten geçtikten sonra gelmekte olan Basra'lı ve Medâin'li kardeşlerine rastladılar. Bunlar karşılıklı ağlaştıktan sonra dağılıp uzaklaştılar.

Bu şîîleri mücadele ve ölümün kollarına atılmaya sevkeden, intikam almak görevinden daha çok hissettikleri suçluluk duygusuydu. Ölü Hüseyin için gösterdikleri bu gayretin yarısını Hüseyin hayatta iken göstermiş olsalardı, belki olay başka türlü olurdu. Tevvâbîn hakkındaki haberlerin hikâyecisi Ebû Mihnef ve onun baş râvîsi, Hüseyin'in katillerinden iken sonradan onun en müteassıp taraftarlarından olan Humeyd b. Müslim el-Ezdî ve bunun da şair şahidi Hemdân'lı A'şâ'dır (Tab., 2, s. 572 vdd.). Söylenilen nutuklar hikâyenin büyük bir kısmını alır. Bunlar uydurulmuş değil, rivayetle intikal etmişlerdir. Bir seferinde Süleyman'ın hitabesinin âlimâne başlangıcının bir şahit tarafından unutulmuş olduğu zikrolunur; iki yerde râvînin, *dâî*'nin hitabesini o kadar çok ve sık dinlemiş olduğu için ezberlemiş olduğu bildirilir. Bir rivayetin de, halife Süleyman zamanında aslını okuyup derhal hâfızasına nakşetmiş bulunan bir tanığın ifadesi olduğu belirtilir.

[48] Taberî'ye göre (2, s. 576,2) savaş rebîülâhir ayında vuku bulmuştur. Bu, Muhtar'ın, Süleyman'ın imha olunmasının on günden fazla ve fakat bir aydan daha az bir sürede gerçekleşeceği şeklindeki ifadesine uygun düşmektedir. Fakat Ebû Mihnef'in verdiği kesin ve isabetli tarihler tercihe şayandır; çünkü şîîler matem günlerini hatırlarında iyi tutmaktadırlar.

4. Süleyman b. Surad ile onun etrafında bulunanların Resülayn'da mahvedilmeleri şîîlerin iç tarihinde kesin bir dönüm noktası oldu ve bunu gerçekleştiren de, Mugîre b. Şû'be, Ziyad b. Ebîh, Ubeydullah b. Ziyad ve Haccâc gibi kendisi de Sakîf kabilesinden olup, bunlardan çok ayrı bir yaratılışta olmakla beraber bu adamların hiç birisinden aşağı kalmayan Muhtar b. Ebî Ubeyd idi[49]. Muhtar iyi bir aileye mensuptu; babası Büveyb (Nuhayle) yanında İran'lılara karşı müslüman ordusuna kumanda etmiş ve bu bahtsız savaşta şehid olmuştu. Enistesi, halife Ömer'in çok itibarlı oğlu Abdullah, kayınpederi ise aynı şekilde nüfuz ve itibar sahibi Nu'mân b. Beşîr el-Ensârî idi. Muhtar'ın Kûfe'de bir evi ve şehrin yakınında da bir çiftliği vardı. Geçmişi karanlıklar içindedir[50]. Ancak altmış yaşına ulaştığında ve de müteassıp şîî olarak belirginleşmektedir. Muhtar, Muâviye'nin ölümünden sonra işler Kûfe'de karışınca, kendisine ait olan Hutamiye çiftliğindeki *mevlâ*'ları ile birlikte Kûfe'ye gelerek Müslim b. Akîl'i evinde misafir etmiş ve onun zamanından önce ayaklanmasına katılmıştı[51]. Kelimenin tam anlamına uygun olarak, iyi dostların şefaati sayesinde, morarmış bir gözle Ubeydullah b. Ziyad'ın elinden kurtulmuş ve fakat Kûfe'yi terketmesi emrolunmuştu[52].

Muhtar Hicaz'a gitti. Yolda Vâkisa'da İbn Irk[53]'a rastlayarak ona Ubeydullah'ın gözüne vurduğunu hikâye etmiş ve

[49] Muhtar'ı van Gelder tafsilâtlı ve çok takdire değer bir doktora tezi ile ele almaktadır: Leyden 1888 (Brill).

[50] Taberî'ye göre (*2*, s. 2. 520,11) Muhtar, Medâin'de kumanda eden amcasına, Hasan'ı yakalayarak Muâviye'ye teslim etmesini tavsiye etmiş imiş. Buna mukabil o, Ziyad'ın Hücr'ü suçlayan yazısını imza etme teklifini reddetmiştir (Tab., *2*, s. 134,4). Taberî'nin s. 746-48'deki hikâyesi redde bile değmez.

[51] Tab., *2*, s. 272. 520 vdd.

[52] Tab., *2*, s. 522; krş. s. 536 vd. 600.

[53] Bu adam tanınmış biri gibi görünüyor, ama hakkında hiç bir bilgi bulamadım.

şöyle demişti: Eğer onun bütün uzuvlarını ayrı ayrı parçalamazsam Allah beni kahretsin! Yakında yaptıklarımı duyacaksın; Hüseyin için, Buhtunnasar'ın Vaftizci Yohannes için döktüğü kadar kan dökeceğim. Kendisine bu kadar güvenmesinin İbn Irk'ı ne kadar şaşırttığını görünce de ilâve etmişti: Sözlerimi unutma! Muhtar, İbn Irk'a, İbn Zübeyr hakkında soru yöneltmiş ve onun henüz açıkça ortaya atılmadığını, fakat kendisini yeteri kadar güçlü hisseder etmez bunu yapacağını öğrenmişti. Bunun üzerine İbn Zübeyr'in yanına giderek ondan, açıkça bîat almasını talep ve ona yardımını arzetmişti; ancak bu önerisini öylesine yüksek sesle yapmıştı ki, İbn Zübeyr, gizli plânlarının bu şekilde açıklanmasından duyduğu hiddetle onu yanından uzaklaştırmıştı. Muhtar bunun üzerine uzunca bir müddet Mekke'den ayrıldı[54]; sonra birdenbire yeniden ortaya çıkarak mescitte varlığını belli etti. Bu sefer İbn Zübeyr tarafından daha iyi bir muamele gördü. 64 yılı başında, Yemâme'li hârîcîlerle birlikte İbn Zübeyr saflarında Suriye'lilere karşı şecaatle çarpıştı.

Bununla beraber Muhtar Mekke'de umduğunu bulamamıştı. Ubeydullah b. Ziyad'ın Irak'tan kovulmasından sonra gözlerini yeniden Kûfe'ye dikti. Oradan Mekke'ye gelen herkesten Kûfe'nin ne halde olduğunu soruyordu. Kûfe'lilerin İbn Zübeyr'e bîat ettiklerini, fakat pek çok kimsenin şîî düşüncede oldukları ve bunların başlarına doğru dürüst bir adam geçecek olursa onu dünyayı altüst edecek bir kudrete eriştireceklerini haber alınca sesini yükseltti: *"O adam benim, çobanı olmayan koyunların çobanı benim!"* Muhtar, bir iç savaşa meydan verilmemesi ve âhiretteki *mahkeme-i kübrâ*'yı aklından çıkarmaması hususunda yapılan dindarâne uyarılara hiç aldır-

[54] O bu arada ana şehri olan Tâif'de bir ziyafet vermişti (Tab., 2, s. 526,8). van Gelder (s. 29) onun bu sırada Medine'deki İbnülhanefîye ile bağlantı kurduğunu tahmin ediyor.

mıyordu; nihâî zafer için inanılması güç bir emniyet duygusu içinde görünmekteydi.

Yezîd'in ölümü üzerinden beş ay ve bir kaç gün geçmişti ki, Kûfe'ye doğru yola çıktı. Hîre varoşuna vardığında abdest alıp muhteşem elbiseler giyindi. Kendisine katılmış olan iki Kinde'linin refakatinde, atı üstünde Kûfe sokaklarından geçerek Kûfe mescidine gitti. Herkesi şu sözlerle selâmlıyordu: *"Size zafer ve kurtuluş müjdeliyorum!"* 15 ramazan 64 (6 mayıs 684) cuma günü ve cuma namazı saatiydi. Namazı kıldıktan sonra da saatlerce bir sütuna dayanarak duâlarına devam etti ve böylece gözleri üzerine çekti.

Şîîlerin reisliğini elde etmek niyetindeydi. Ancak bir kaç başarısına rağmen bu bakımdan Süleyman b. Surad ile boy ölçüşemedi. Sonunda Süleyman, Suriye'lilere karşı yaptığı bahtsız seferiyle onu kendisinden kurtarmış oldu. Muhtar hiç bir vicdan huzursuzluğu duymadan onun mirasına konabilirdi; çünkü, başarısız kalacağını önceden açıkça görüp kâhinlere yakışır bir hitabe ile belirtmiş ve bu girişimden vazgeçilmesini tavsiye etmişti. Şimdi ipin ucunu sağlam yerinden tutabilirdi. O, önce Kûfe'yi eline geçirmek istiyordu ve Şîî hareketini bu hedefe tevcih etti. Kûfe eşrafı tehlikeyi hissederek vali Abdullah b. Yezîd'i bu tehlikeli şahsın hareketleri hakkında uyardılar. Muhtar daha Resülayn savaşından önce tutuklandı. Bu bozgundan canını kurtarmış olanlara zındandan bir mektup gönderdi. Mektubun içeriği şuydu: *"Bu iş Süleyman'ın başaracağı bir şey değildi. Bunu ancak ben başarırım, ben, ben, ben!"* Bunlar onu zındandan kurtarmak istedilerse de Muhtar, zaten pek yakında buradan kurtulacağı için böyle bir girişimin gereksiz olduğunu söyledi. Gerçekten de, eniştesi Abdullah b. Ömer'in müdahalesi üzerine serbest bırakıldı. Ağır bir *kefaret* ile, şimdiki Kûfe idaresine karşı hiç bir girişimde bulunmayacağına dair andiçmeye mecbur tutulması onu sadece

güldürmüştü: Hâkimiyetten feragat edeceğine, bütün servetine mal olsa bile, kefareti ödemeyi tercih ederdi. Zaten ettiği yemini bozmasına hacet de kalmadı; çünkü 24 ramazan 65 (11 mayıs 685)'de Kûfe'ye, şahsına yemin etmemiş olduğu yeni bir vali, Kureyş'li müteassıp bir İbn Zübeyr taraftarı, Abdullah b. Mutî', gelmişti (*Egânî, 13,* s. 168 vd.).

Abdullah b. Mutî'in Kûfe'de idare dizginlerini ılımlı selefinden daha çok kasması gerekiyordu. İlk fırsatta programını minberden açıkladı: *"Ben size ait olan vergi geliri (feyy)'ni, bunu ödemekle mükellef olanlardan toplamakla; bu gelirin bir kısmiyle maaşlarınızı ödemek ve artanını sizin rızanızla halifeye, Mekke'ye göndermekle görevliyim. Aklınızı başınıza toplayıp içinizden bazılarının delilik etmelerini önleyin; yoksa uğrayacağınız cezaya kendiniz sebep olursunuz".* Ama bu sözleriyle kanayan bir yaraya dokunmuştu; çünkü Kûfe'liler, hiç istisnasız, *feyy*'den arta kalan meblâğın başka bir yere gönderilmesine razı değillerdi; aksine bunun şehirlerinde kalıp aralarında paylaştırılmasını istiyorlardı. Böylelikle halife Ömer ve daha kötü olarak Osman zamanındaki değil, hâkimiyet devresinde şehirlerinin hilâfet merkezi ve devlet hazinesinin bulunduğu yer olduğu Ali zamanındaki uygulama örnek alınmış olacaktı. Mescitte derhal Kûfe'nin Ali zamanındaki o çok sevilen üstünlüğünü hatırlatmak için bu fırsattan yararlanan bir şîînin yüksek sesli itirazı duyuldu. Müşkil durumda kalıp bocalayan vali minberden inerek elinden geleni yapmayı vaadetti. Kûfe'deki durumu iyi bilen emniyet kuvvetleri kumandanı İyâs b. Mudârib el-İclî valiyi bu olayın anlamı bakımından uyardı: Sesini gerektiğinden fazla yükselten adam Muhtar'ın yakınlarından biriydi ve Muhtar'dan önce davranılması gerekiyordu; çünkü o sıçramaya hazırdı. Bunun üzerine Muhtar valinin yanına çağırıldı, fakat kendisini çağırmak üzere gönderilen Sakîf'li hemşehrisi tarafından uyarılarak hastalık bahanesi uyduran Muhtar özür

diledi ve 66 yılı başında ayaklanmak üzere hiç rahatsız edilmeden hazırlıklarını sürdürdü. Ancak her şey onun düşündüğü gibi çabucak cereyan etmiyecekti.

Medine'de, Ali'nin, Peygamber'in kızından değil de Hanîfe kabilesine mensup bir hanımdan[55] doğan ve bu sebeple İbnülhanefîye tesmiye edilen Muhammed adında bir oğlu yaşamaktaydı. Muhtar onun adına ortaya atılmış ve teokrasinin gerçek hâkimi olarak onun namına çağrıda bulunmuştu. İbnülhanefîye'yi *mehdî* olarak adlandırıyordu ve kendisini de onun *emîn* ve *vezir*'i, yani selâhiyetli vekili ve işlerinin yürütücüsü olarak tanıtmaktaydı. Bu iddiasında haklı olmadığı hususunda şüpheye düşen bir kaç şîî, bu meselede açıklığa kavuşmak için Medine'ye gittiler. İbnülhanefîye, Allah, Ali oğullarını kiminle düşmanlarından kurtarırsa ondan razı olacağını söylemişti[56]. Bu kaçamaklı cevap saf şîîlere yeterli göründü; bir ay sonra bunlar Kûfe'ye dönerek Muhtar'a durumu anlattılar. Muhtar böylelikle kendisini büyük bir endişeden kurtulmuş hissetti; derhal bir toplantı tertip ederek ağzını açtı, gözünü yumdu ve kendisinden şüphe edenleri iyice utandırdı.

Ancak Muhtar *şîa* reislerinin, yardımı olmadan eşraf ve valiye karşı başarı elde edilebileceğine inanmadıkları bir başka adamı daha kendisine kazanmak mecburiyetindeydi. Bu, Mezhic'e mensup Naha' kabilesinin şeyhi, cevvâl, akıllı ve bağımsız bir kişi, İbrahim b. el-Eşter idi: Babası gibi Ali davasına sadakatle bağlı, İbnülhanefîye ile de bağlantısı bulunan, fakat son zamanlarda aldığı şekille kendine özgü şîîlikten henüz hoşlanmayan bir kimse. Ne Süleyman b. Surad'a katıl-

[55] Adı Havle idi (*Egânî, 7,* s. 4). Fezâre'li bir başka Havle ile Hasan b. Ali evlenmiştir (*Egânî, 11,* s. 36).

[56] Buna göre van Gelder'in yukarıda n. 54'de zikredilen tahmininin gerçeğe uyması az muhtemeldir.

mıştı, ne de Muhtar umurundaydı. Onun düşüncesini değiştirme girişimleri sonuç vermiyordu. Nihayet İbrahim'e, içinde bizzat İbnülhanefîye'nin, kendisinin Muhtar'ı tanımasını talep ettiği bir mektup takdim olundu. İbrahim, bu mektupta İbnülhanefîye'nin, o zamana kadarki yazılarında yapmadığı halde bizzat kendisini *mehdî* tesmiye etmesini yadırgadı. Ancak mektubu kendisine getirenler, bizzat Muhtar ve sayıları 10'un üzerindeki diğerleri, mektubun mevsûk olduğuna şâhitlik ettiler. Bunlardan sadece ikisinin, büyük fıkıh ve hadîs bilgini Âmir eş-Şa'bî ve Babası Şürâhîl'in tanıklık hususundaki çekingen tavırları İbrahim'in dikkatini çekti. Âmir'i bir kenara çekerek, mektubun gerçekliğine tanık olanlardan şüphe edip etmediğini sordu. Âmir "*Allah beni korusun, bunlar en asîl kurrâ'dan kimseler, şehrin şeyhleri ve Arapların en gözde savaşçılarıdır!*" cevabını verdi. Bunun üzerine İbrahim bu şahısların adlariyle olayın tam bir zaptını kaleme aldırdı; vicdanını bu şekilde tatmin ettikten sonra da mektubun talebine uydu ve Muhtar'ın hizmetine girdi[57].

İbrahim bundan sonra Muhtar'ın evinde yapılan danışma toplantılarına katıldı. Hareket için 14 rebîülevvel 66 perşembe günü kararlaştırıldı. Hükûmet ise, tam tarihi değilse de, ayaklanmanın yapılacağını haber aldığından, pazartesi gününden itibaren bütün açık meydanları işgal etmişti: Ana mescit yanındaki pazar meydanı İyâs'ın kumandasında zaptiyeler, büyük kapı önündeki Sabaha, Temîm'li Şebes b. Rib'î, her mahallenin mezarlıkları ise burada oturan kabileler ve bunların şeyhleri tarafından tutulmuştu[58]. İbrahim salı günü akşamı

[57] Âmir eş-Şa'bî (Hemdân'ın Şa'bân soyundan) bizzat Ebû Mihnef'e böyle hikâye temektedir.

[58] S a b a h a , kumsal büyük bir arazi, şehrin önünden Fırat'a doğru uzanmaktaydı. Ulucami yanındaki pazar yeri Künâse ("Hüzün Meydanı")'ye doğru uzamıştı. Bunun yanında tek tek mahallelerde de meydanlar vardı. Bunlara farsça

Muhtar'ın yanına giderken yanına yüz silâhlı adamını almıştı. Zaptiyelerden çekinmeyi korkaklık sayarak doğrudan pazar meydanı üzerinden yürüdü ve İyâs onun karşısına çıkınca da onu mızrağı ile vurarak öldürdü. Böylelikle isyan parolası kararlaştırılan zamandan önce verilmiş oluyordu. İbrahim, zaptiyelerin kumandanı İyâs b. Mudârib'in kesik kellesini, artık hareketi geciktirmenin imkânsız olduğuna bir işaret olarak Muhtar'a gösterdi. Gece içinde taraftarları alarma geçirip işgal altında bulunan meydanlardan geçirmek güç bir işti; ama bu iş hemen hemen hiç çarpışmadan gerçekleştirildi ve İbrahim bu hususta büyük rol oynadı. 13 rebîülevvel çarşamba sabahı (18 Ekim 685) Muhtar adamlarını Sabaha'da Hind manastırı yanında nizama sokmuş bulunuyordu. Burada onlara sabah namazını kıldırdı. Hiç bir imâm onun ayârında hitabet gösteremezdi. Sancağı altında çok sayıda azatlı (*mevâlî*) bulunmakta olup, kendisine en büyük bir taasspula bağlı olanlar da bunlardı.

Vali ise gece içinde bütün kuvvetlerini harekete geçirmişti. Sabaha'da Şebes ve onun yanında Yezîd b. Ruaym kumanda etmekteydiler. Şebes kendisine karşı sevkedilen küçük bir birliği bozduktan sonra bizzat Muhtar'ın üzerine yürüdü. Kuvvetleri önce duralayıp gerilemeye başlayınca Şebes bunlara "*Hey melûnlar, uşaklarınızın önünden kaçıyorsunuz ha!*" diye hitap edince bu sözleri etkili oldu; onların izzeti nefislerine dokunmuş ve Muhtar için çarpışan *mevâlî*'ye karşı kızgınlık duygularını uyandırmıştı. Esir alınan Araplar tekrar serbest bırakıldıkları halde, *mevâlî*'den kim yakalanırsa derhal öldürülüyordu[59].

Çahârsûc (Çarşı, dörtgen, square [=meydan]), arapça *Cebbâne* (?) denilir ve yakınlarında oturan soylara göre adlandırılırdı. Bunlar her halde mahalle mescitleri (Batı'daki Katedral'e mukabil küçük kiliseler gibi) yanında bulunmakta olup *mezarlık*'lara tekabül etmekteydiler. Bunlar ölüleri gömmek için olduğu kadar, dar ve iğri büğrü yollarda görülemiyecek her türlü iş için de kullanılırdı.

[59] Bunlardan birisine şöyle hitap edilmişti: "*Orospu çocuğu! Künâse'deki balık tezgâhını bıraktın ve seni azat edene teşekkür için, onu öldürmek üzere silâha sarıldın haa!*".

Süvari birliğinin başında Yezîd b. Enes el-Esedî'nin bulunduğu Muhtar kuvvetleri, karşı tarafın sayıca üstünlüğü yüzünden sıkışık durumda kaldı ve bütün mezbûhâne savunmalarına rağmen, eğer sonunda İbrahim b. el-Eşter müdahale etmese her halde bozguna uğrayacaktı. İbrahim bu arada üzerlerine gönderildiği, şehirdeki iki düşman birliğini bozduğu için Muhtar'a süratle yardıma koşabildi. O sahnede görünür görünmez, Şebes'in birlikleri meydanı terkederek kaçmaya başladılar. Bunlar her ne kadar şehirde, özellikle Künâse'de bir defa daha diğerleriyle birleşebildilerse de, yeniden, bütün duruma hâkim bulunan İbrahim tarafından bozguna uğratıldılar. Eşraf ve vali İbn Mutî' bunun üzerine müstahkem kaleye kaçarak burada kuşatıldılar. Zaferden sonra şîîlerin sayısı kabardıkça kabarmıştı. Üç gün sonra İbn Mutî' gizlice konaktan çıkarak saklandı; eşraf ise teslim olarak Muhtar'ın hâkimiyetini kabul etti. Muhtar ertesi sabah konakta "*Allah'ın kelâmı, Peygamber'in sünneti ve Kutsal Aile'nin kanının intikamı, dinsizlerle mücadele, zaifleri himâye üzerine*" bîati kabul etti. Hazinede eline geçirdiği dokuz milyonla savaşçılarını mükâfatlandırdı. Günün yükünü taşımış, sıcağına tahammül etmiş olan ilk 3800 kişiden her biri 500 *dirhem,* zaferden sonra harekete katılan ve konağın kuşatılmasında yardımları geçen diğer 6000 kişi ise adam başına 200 *dirhem* aldılar.

Muhtar çok kan dökmek zorunda kalmadan Kûfe hâkimiyetini ele geçirmişti. Bu hâkimiyeti âdil ve ılımlı olarak yürütmeye, heyecanı yatıştırarak düşman fırkaları birbiriyle barıştırmaya gayret etti. Yargı işlerini önce büyük bir gayret ve beceri ile bizzat yürüttüyse de, bu iş nihayet gücünü aşınca kadılar tayin etmek zorunda kaldı[60]. Vali İbn Mutî'in kendisine dokunulmadan çekilip gitmesine müsaade ederek ona

[60] Kadı'nın sadece hükümdarın nâibi olması her bakımdan ilgi çekicidir, *in partem curae advocatus.*

hatırı sayılır bir yolluk da verdi. Savaş parolasının *Hüseyin'in intikamı* olmasına rağmen, taraftarlarını cinayet işlemek ve gaddarlık etmekten alıkoydu[61]. Kendisine kötü muamelede bulunmuş olan bir düşmanını bile affederek onun kendisine mısraları ile teşekkür etmesini sağladı. Eşrafa sadece vaadettiği *emân* sözünü tutmakla da yetinmeyerek bunların, seleflerinin yanında olduğu gibi şimdi de kendisine danışman ve musâhip mevkilerini muhafaza etmelerini arzu ettiğini belirtti. Doğuştan Kûfe'nin menfaatlerini temsil eden bu şahıslar için, Muhtar'ın şehirlerini yeniden teokrasi devletinin başkenti haline getirmek istemesi elbette arzuladıkları bir şey olmalıydı. Muhtar memur ve subaylarını da hemen tamamiyle hâkim arap savaş asalet sınıfı arasından seçti. Bununla beraber "zaifleri himâye" meselesi programının esas unsurlarından birisiydi. Muhtar, dinî dilin bu tanımlaması güç deyimi altında gayrı arap müslümanları, *mevâlî*'yi anlamaktaydı. Bunlar Kûfe halkının yarısından fazlasını teşkil etmekte olup zenaat ve ticaret bunların elindeydi. Arap savaşçıları halkın iaşe işini de bunlara bırakmıştı[62]. Bunların çoğunluğu, menşe ve dil bakımından İran'lıydı. Savaş esiri olarak Kûfe'ye getirilmiş, burada islâmı

[61] Tarihî malzemenin ihtisar edilmesinin (Weil'deki gibi) ne sonuç verdiğini A. Müller (*1*, s. 380) açıkça göstermektedir: "Muhtar'ın, Hüseyin'in katillerini yakalatıp öldürtmekten daha âcil bir işi yoktu". Bu, gerçeğin tam zıddıdır.

[62] Bunların içinde Kûfe yanındaki çiftliklerde çalışan işçiler de vardı; meselâ Muhtar'ın çiftliğinde çalışanlar. Muhtar bunları oradan getirmişti. Bunlar oradaki ârâmî fellahlarla karışmış olabilirler. Abdullah b. Zebîr bunları *Egânî* (*13*, s. 37,27)'deki mısralarında "köylerin mecûsîleri, köylerin yahudileri" tesmiye etmektedir. Ama bu alaycı, küçümseyici ifadeyi zorlamamak gerekir. Arap savaşçıları şehirlerde (Kûfe, Basra) temerküz etmişlerdir; gayrı Araplar buralarda oturamaz. *Yahudi* bir hakaret sözüdür. Uşaklar ile *mevâlî* arasındaki sınır dalgalıdır; bizzat *mevâlî*ye uşak denilmektedir. Ancak gerçek köleler de bunlara katılmış olabilir. Muhtar için önemli olan husus *mevâlî*'nin milliyeti değil sosyal durumu idi. İran'lıları, sırf İran'lı oldukları için tutmak onun aklının köşesinden bile, hiç bir zaman, geçmemiştir. Buna ragmen *mevâlî*'nin çoğunluğunun İran'lı olması yine de büyük önemi haiz idi.

kabul ettikten sonra efendileri tarafından azat edilmişler ve *mevlâ* olarak arap kabileleri içine kabul olunmuşlardı; öyle ki, şimdi bunlar iki taraflı garip bir mevkideydiler: Artık köle değillerdi ama, efendilerine sıkı sıkıya bağlı, onların himayesine muhtaç ve bunlara hizmet etmekle yükümlüydüler. Barış ve savaşta efendilerinin refakatini teşkil ediyorlardı. İslâmın kendilerine, hâkim araplığın verdiğinden daha büyük haklar tanıdığı bu *mevâlî*'nin yüreğinde şimdi, azatlı kölelikten kurtulup müslüman devletinin Araplara tanıdığı diğer hakları doğrudan doğruya elde etmek ümidi uyanmıştı. Muhtar onlarda bu duyguyu uyandırmış, onları kendisine çekmiş ve kendi azatlı sayısını bunlarla çoğaltmıştı. En çok onlara güveniyor ve onlarla münasebette bulunuyordu[63]. Kendisine bunlardan bir muhafız kuvveti seçmiş ve bu birliğin başına da yine kendilerinden olan birisini getirmişti. Bunun dışında, işin başlangıcında önemli mevkilerin hepsinin başına Arapları getirmişti ve Araplar da hareketin başlarında esasen şîî ordusunun büyük çoğunluğunu hâizdiler ve bu ordunun süvarisi sadece Araplardı. *Mevâlî*'nin çoğunluğu atlı değildi; bunların genellikle kılıçları yoktu ve silâh olarak lobut taşımaktaydılar[64]. Mevlâ'ların sayısı isyanın başlangıç safhası için 500'den fazla olarak verilmemektedir; sayı ancak daha sonra süratle kabarmıştır. Fakat düşman tarafta olan ve eşrafı tutan Araplar, kendilerinin, işin başından itibaren daha çok, sadece serbest bırakılmakla, azat edilmekle yetinmeyip şimdi ellerini devlet gelirlerine ve bundan ödenen maaşlara da uzatan azatlıları ile çar-

[63] Bu, arap büyükleri için bir istisna değil, kaideydi.

[64] A'şâ Hemdân, Muhtar'ı mağlûp ettikleri için övünen Basra'lılara, silâhsız kimselerle uğraştıkları için kazandıkları şerefin pek de uzun boylu olmadığını söylemişti (Tab., *2*, s. 684,11). Taşıdıkları lôbutlara nisbetle *mevâlî*'ye *Haşebîye* denilmekteydi (Tab., *2*, s. 684,16. 693,4. 1798,4 vd. 1804,12; *Egânî*, *5*, s. 155. *8*, s. 33. *11*, s. 47. *13*, s. 166 vdd.). Silâhlarına *mürted çekici* denilirdi ki, bu tesmiye şimdi genellikle Ebû Müslim taraftarlarının silâhları için kullanılmaktadır.

pışmış olduklarını belirtmekte kendi çıkarlarını görmekteydiler[65]. Bunlar *mevâlî*'nin her zaman olduğu gibi efendileri için değil de kendileri için savaşmalarını, işitilmemiş, yakışıksız bir şey addediyorlardı. Duydukları kin ve nefret onları, şimdi beliren şîî hareketinin, önceleri pek belli olmayan kesin ve asıl unsurunu bu şekilde teşhis etmeye sevkediyordu. Bu Araplar, şeytanı bizzat davet etmek suretiyle, elbette işin nihayet bu mâhiyeti almasına ve Araplarla *mevâlî* arasındaki zıddiyetin keskinleşmesine bizzat yardımcı olmuşlardır. Muhtar bu zıddiyeti ortadan kaldırmaya muvaffak olamadı. Milliyetçi Arap fırkasını kazanamadığı gibi *mevâlî*'yi de darıltmak tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. *Mevâlî*'nin Hüseyin'in katillerinden, yani eşrafdan, intikam almasına mâni olmuştu. *Mevâlî* onun eşrafa yüz vermesine, iki taraf arasında topallamasına homurdanıyordu. Muhafız kuvvetinin kumandanı olan Ebû Amre Keysân bu homurtudan ona bahsetti. Muhtar *mevâlî*'yi yatıştırmak zorunluğunu duydu ve bunu, her türlü yorumlamaya müsait esrârengiz bir takım sözlerle elde etti. Onun bu şekilde hareket etmiş olmasından, takip ettiği, Araplarla *mevâlî*'yi islâm içinde bir potada eritmek gayesiyle, tarafları barıştırma politikasını ciddiye almadığı sonucu çıkarılamaz. Muhtar bu siyasetinden kendi isteğiyle ayrılmış değildir, aksine durum tarafından buna zorlanmıştır. Daha çok güvendiği ve kazandığı başarıdan sonra büyük sayıda kendisine katılanlara dayanan bir fırka rejimi kurmak hususunda ona baskı yapılmıştır.

Dış olaylar önce Muhtar'ın durumunu kuvvetlendirdi. Kûfe'ye bağlı olan vilâyetlerde onun gönderdiği yeni memurları itirazsız kabul olundu. Sadece Medâin'de ve Cûhâ'da kuvvetle yerleşmiş olan dindar âsî Ubeydullah b. Hürr ona da itaati reddetti ve Basra'lı şîîlerin onun lehine giriştikleri bir

[65] Tab., 2, s. 631.

ayaklanma da başarısız kaldı[66]. Muhtar, İbn Zübeyr'in, kendisinin Irak'daki hâkimiyetine karşı giriştiği bütün düşmanca hareketlere ve hatta onun, kovulan İbn Mutî'in yerini almak üzere gönderdiği yeni valinin Kûfe'ye girmesine silâhla karşı koymuş olmasına rağmen, yine de İbn Zübeyr ile açıkça bozuşmanın önlenebileceğini sanıyordu. Bunun için İbn Zübeyr'e, 66 yılında Arabistan'a girerek Vâdi'l-Kurâ'ya kadar ilerlemiş olan müşterek düşman Suriye'lilere karşı yardım teklifinde bulundu ve ondan 3000 kişilik bir *mevâlî* kuvvetini Şurahbîl b. Vers el-Hemdânî kumandasında Medine'ye göndermek müsaadesini elde etti. Bu birlik, İbn Zübeyr'in Ayyâş b. Sehl el-Ensârî kumandasında Mekke'den hareket eden 2000 kişilik kuvveti ile birlikte Suriye'lilere karşı savaşacaktı[67]. Ancak Ayyâş, hepsi de azatlılardan olan bu rahatsız edici müttefiklerinden, hiç şüphesiz, vahşet ve kalleşlikte emsâli bulunmayan efendisinin emriyle, alçakça bir cinayet sonunda kurtuldu. Bunun üzerine Muhtar da maskesini çıkarmak zorunda kaldı ve İbn Zübeyr'e açıkça düşmanlığını ilân etti. Muhtar bu sebeple, İbnülhanefiye ile oldukça tek taraflı kalmış olan bağlantısını tazeleyerek ona, açıkça kendisini tuttuğunu ilân ettiği takdirde, İbn Zübeyr'e karşı kullanmak üzere Medine'ye birlikler yollamayı önerdi. Fakat aldığı cevap menfi idi ve Muhtar da bunu, anlaşılabileceği gibi, kimseye açıklamadı. Bununla beraber pek az sonra İbnülhanefiye onun yardımını kullanmak ve hatta bunu bizzat istemek mevkiinde kaldı. 66 yılında hacc için Mekke'ye gittiğinde[68], yanında bulunanlarla birlikte İbn Zübeyr tarafından Kâ'be'de kuşatılmış ve belli bir mühlet sonunda İbn Zübeyr'e bîat etmediği takdirde

[66] Muhtar'ın Ahnef'e mektubu: Tab., *2*, s. 685.

[67] Tab., *2*, s. 689,12'ye mukabil krş. *ayn. esr.*, s. 579,1.

[68] Aslında bu, rivayet tarafından bildirilmemesine rağmen, yegâne imkân dahilindeki fırsattır.

öldürülmekle tehdit edilmişti. İbnülhanefîye bunun üzerine Muhtar'a müracaat etti; içinde bulunduğu kötü durumu tasvir edip ondan yardım rica eden bir mektubunu Muhtar'a ulaştırmaya muvaffak oldu. Buna pek ziyade sevinen Muhtar mektubu Kûfe halkına okuyarak derhal birbiri arkasına Mekke'ye gönüllü birlikleri sevketti[69]. Oraya ulaşan ilk yüzelli savaşçı İbnülhanefîye'yi kurtarmaya yetti. İbnülhanefîye, Kûfe'lilerin İbn Zübeyr'den intikam almak için izin verilmesi isteklerini reddetti. Abdullah b. Zübeyr önce atıp tuttu ise de lobutlu birliklerin birbiri arkasına Mekke'ye ulaştıklarını görünce dilini yuttu. Hepsi hepsi 4000 kişi gelmişti. İbnülhanefîye bunların Kûfe'den kendisine getirdikleri parayı onların arasında paylaştırdı; bunlar da daha sonra çekilip gittiler.

Muhtar, Suriye'lilere karşı Arabistan içinde gerçekleştirmeye çalıştığı savaşı bu sefer Elcezire'de buldu. 66 yılı sonlarına doğru Suriye'liler, uzun bir bekleme devresinden sonra nihayet Ubeydullah b. Ziyad kumandasında Dicle'ye doğru ilerlediler. Muhtar bunlara karşı Yezîd b. Enes el-Esedî kumandasında 3000 süvari yolladı[70]. Bu kuvvet 9 zilhicce 66 (7 Temmuz 686) sabahında şafak sökerken Musul civarında iki misli büyüklükte bir Suriye birliğine rastlayarak bunları iki gün süren bir savaş sonunda bozguna uğrattı. Yezîd b. Enes ağır hasta bir halde sefere çıkmış olup savaşı da hemen hemen ölüm halinde idare etmişti; binmiş olduğu eşeğin üstünde iki tarafından destekleniyordu. Zaferin kazanıldığı akşam öldü. Bunun üzerine diğer kumandanlar, yaklaşmakta bulunan ve

[69] Bunlar *mevâlî*'dendiler, ancak reisleri olarak Arapların adı veriliyor (Tab., *2*, s. 694; *Egânî*, *8*, s. 32 vd.): Ebû Abdullah el-Cüdelî (Cüdeyl Ezd'den, s. 656,11), *Egânî*, *13*, s. 167 vd. Ebû Tufeyl Âmir b. Vâsile el-Leysî (Tab., *2*, s. 1061, 11. 67. 15). Mekke seferi her halde ancak 67 yılı başında, Hâzir savaşından sonra yapılmış olmalıdır. Krş. Vâkıdî (Tab., *2*, s. 748).

[70] Süvari sözü bunların arap olduğu fikrini uyandırıyor. Ancak aralarında mevâlîden kimseler de vardı (Tab., *2*, s. 647,6).

80000 savaşçıdan mürekkep olduğu bildirilen esas Suriye ordusu ile kapışmaya cesaret edemiyerek geri dönmeyi kararlaştırdılar.

Kûfe'de, şîîlerin Suriye'liler tarafından bozguna uğratıldıkları söylentisi yayılmıştı. Muhtar mümkün olan en büyük süratle İbrahim b. el-Eşter'i 7000 savaşçıyla birlikte savaş sahnesine gönderdi. Bu bozgun söylentileri ve İbrahim'in şehirden ayrılması milliyetçi arap partisinin reisleri olan eşrafı Muhtar'a karşı cesaretlendirdi. Bunlar Muhtar'ı şu şekilde suçlandırmaktaydılar: İbnülhanefîye'den yetki almadan hâkimiyet iddiasında bulundu; kendi fırkasiyle (islâmm yeni bir çeşiti olarak) dindar atalarımızın yolundan ayrıldı; uşaklarımızı ve azatlılarımızı kendi tarafına çekip bunları atlandırdı; bunlara bizim devlet gelirimizden pay vermek veya pay vermeyi vaadetmek suretiyle haklarımızı gaspetmiş oldu; çünkü biz bunlara Allah rızası ve onların minnetdarlığını kazanmak ümidiyle hürriyetlerini geri vermiştik: Muhtar bu hareketiyle bizim yetimlerimizi ve dullarımızı fakirleştirdi[71]. Eşrafın sözcüsü Temîm'li ihtiyar Şebes b. Rib'î idi. Şebes bu şikâyetleri kendisine bildirmek üzere Muhtar'ın yanına gitti. Muhtar, bu şikâyetleri elinden geldiği kadar göz önünde tutacağını vaadetmekle beraber şunu sordu: "*Pekâlâ ama şimdi siz mevâlî yerine benimle birlikte Abdülmelik ve İbn Zübeyr'e karşı savaşacak mısınız ve bana bunu garanti eder misiniz?*" Eşraf bunu kabul etmek istemedi; aksine bunlar, bu suretle Irak davasına Suriye'liler lehine ihanet etmelerine rağmen, durumun arzettiği müsait fırsattan, Muhtar'ı mevkiinden düşürmek için yararlanmayı kararlaştırdılar. İçlerinden sadece birisi, ihtiyatlı Abdurrahman b. Mihnef, yani hikâyeyi anlatan Ebû Mihnef'in bir akrabası, bu girişimin başarılı olacağından şüphe ettiğini

[71] Eşrâf uşaklara en fazla ihtiyaç duyan ve aynı zamanda bunları hizmette tutmak için en az kudrete sahip olanlardı.

belirterek, Muhtar'ın etrafında sadece uşak ve azatlıların değil, en şecî ve kahraman Arapların da bulunduğunu ve bunların hepsinin aynı anlayış ve düşünüşte olduklarını söyledi: "*Muhtar bu Arapların cesareti ve İran'lıların kini ile size karşı savaşacaktır; bu adamlarla mücadeleyi Suriye'lilere ve Basra'lılara bırakın ve şehrinizi kanlı bir ikiliğe sürüklemeyin*" dedi. Fakat diğerlerini kararlarından döndüremeyince, o da onlarla işbirliği yaptı. Eşraf bunun üzerine, İbrahim'in yürüyüşe geçmesinden sonra, en önemli mevkileri işgal ederek Muhtar'ı konak ve büyük mescitte kuşatıp onun dışarıyla bağlantısını kesti. Muhtar bunları oyalamak için, bizzat İbnülhanefîye'den bir elçi heyeti yolu ile kendisinin yetkisi olup olmadığı hususunun tahkikini teklif ettiyse de eşraf bunu kabul etmedi.

Ancak Muhtar İbrahim'e durumu haber vererek süratle geri dönmesi emrini ulaştırmak yolunu bulmuştu. Gönderilen haberciye, Dicle kenarında Sâbât'da İbrahim'e yetişmek için sadece bir gün kifayet etti ve ertesi günün akşamında İbrahim birlikleriyle Kûfe'ye gelerek mescit yanına karargâh kurdu.

Ertesi sabah, 24 zilhicce 66 çarşamba günü[72], rebîülevvel ayındaki mücadeleler tekrarlandı. Arapların her iki tarafta da bulunmaları sebebiyle partiler arasındaki zıddiyet garip bir mâhiyet arzetmekteydi. O zamana kadar Muhtar'ın etrafında yer almış olan şîî Araplardan bir çoğu bu sefer ondan yüz çevirerek eşrafı desteklemekteydi. Bunlardan birisi de Süleyman b. Surad'ın eski dostu, ünlü *kurrâ*'dan Rifâa b. Şeddâd el-Fityânî idi. Ancak bu zat şîîlerin "*Ya lasârât Hüseyin*" savaş narası yerine eşraf tarafından "*ya lasârât Osmân*" naraları yükselince büyük bir hayâl sukutuna uğrayarak kendisini ölümün kucağına attı. Abdullah b. Kurâd el-Has'amî de kendi cinsinden

[72] Tab., 2, s. 667,7. Verilen gün (22 temmuz 686) ise pazara düşüyor.

olanların kanını dökmekten çok üzüntü duymasına rağmen, yine de Muhtar'a sadakatini muhafaza etti. Buna mukabil Şebes b. Rib'î'nin oğlu, Muhtar'ın yanında inatla kendi babasına karşı vaziyet almıştı. Eşraf kendi kabileleriyle üç meydanda mevzi almıştı: Mudar, Künâse'de; Yemen, Sabaha'ya bitişik olan Sebî' mezarlığında; Rebî'a ise dışarıda, Sabaha'da. Mücadelenin en şiddetlisi Muhtar'ın bizzat Yemen grubuna - daha ziyade Hemdân'a, çünkü İbrahim b. el-Eşter'in kabilesi Mezhic tarafsız kalmıştı - karşı savaştığı *Cebbânet* Sebî' de cereyan etti. Sonucu, Hemdân'ın kollarından olan Şibâm'lıların kendi ana kabilelerini arkalarından vurmaları tayin etti. Böylelikle taassup kanbağlılığına üstün gelmiş oluyordu: "*ne mucize! Kabilesi olmayan Muhtar bana karşı benim milletimle savaşıyor!*". 780 savaşçı kaybeden Hemdân'ın mağlûbiyete uğramasiyle sonuç kesinleşmişti. Mudar'lılar (Yemen'lilere karşı savaşmak istemeyen) İbrahim tarafından pek güçlüğe uğramadan dağıtıldılar; Rebî'a'lılarsa kılıçlarını bile çekmeden dağılıp gittiler. Yemen'liler nasıl Kûfe'de çoğunlukta ve kudret bakımından üstün durumda iseler, öylece her iki tarafta, gerek millî Arap ve gerekse *şîa* partisinde asıl faaliyete katılanlar onlar olmuştur.

Zaferden sonra Muhtar, evine giden ve kapısını kapayan herkesin emniyette olduğunu ilân ettirdi; ancak Hüseyin'in katillerini, üstüne basa basa, bu *emân*'ın dışında tuttu ve böylece şîîlerin, o vakte kadar dizginlerini sıkıca elinde tuttuğu intikam arzularını serbest bırakmış oldu. Esir düşen Hüseyin katillerinin idamiyle başlayan hareket, kaçanların ele geçmesiyle sürüp gitti. Kerbelâ'nın baş suçluları, gûyâ Medine'deki korkuluk İbnülhanefîye'nin emriyle, birer birer saklandıkları yerlerden çıkarıldılar. Uşaklar ve azatlılar iz süren köpekler gibi eski efendilerini arayıp buluyorlar, kadınlar kocalarını ele veriyorlardı. Sadece Şemir b. Zî Cevşen değil,

Ömer b. Sa'd ve diğer bir çok Kureyş'li de canlarından oldular. Eşrafdan kaçabilenler Basra'ya, Mus'ab'ın yanına gitti[73]. Bunların Kûfe'deki evleri tahrip edildiyse de geride kalan ailelerini Muhtar himayesine aldı (Tab., *2*, s. 719). Muhtar esasen bu kızgınlar sürüsünün azgınlarından değildi. Bir çok kimse onun haberi olmadan ve emrine rağmen öldürülmüştü. Bununla beraber Sürâka b. Mirdâs el-Bârikî'yi, sadece, düşmanlarının, melekleri Muhtar'ın safları arasında gördüklerini ve bu yüzden kaçtıklarını belirten mısralar yazmış olduğu için ölümden affetmiş, onu, bu şiirsel yalanını mescitte tekrarlamaya zorlamış ve sonra da Kûfe'den kovmuştu.

Ayaklanmanın bastırılmasından iki gün sonra Muhtar, İbrahim'i, karşılaşır karşılaşmaz derhal üzerlerine saldırması emriyle yeniden Suriye'lilere karşı yola çıkardı. Kendisi de hareket eden birlikleri Fırat kenarına kadar bizzat geçirerek onları zaferle müjdeleyip bu güç yolculuğa uğurladı. Savaş, Büyük Zap ırmağı ile Dicle'ye ulaşan Hâzir suyu kenarında yapıldı. Savaşın tarihi, çok dikkate değerdir ki, hiç bir kaynakta verilmemiştir; ancak her halde 67 yılının ilk ayına, yani 686 Ağustosuna isabet etmiş olmalıdır[74]. Şîîler, kumandalarının ustalığı ve bizzat gösterdikleri şecaat sayesinde sayıları kendilerinin on katı olan düşmanlarını yendiler. Efsanedeki gibi savaş esnasında beyaz güvercinler uçurulmamış[75] ve eğer Suriye ordusun-

[73] Ubeydullah b. Ziyad'ın kaynatası olan Esmâ b. Hârice el-Fezârî Suriye'ye kaçtı, bk. *Egânî, 13*, s. 36 vdd. (36,21 oku: *abîduhâ*).

[74] Kûfe'deki isyan Taberî (*2*, s. 667)'ye göre 24 zilhicce 66 tarihinde bastırılmıştı; Taberî (*2*, s. 701,1) İbrahim'in bu tarihten iki gün sonra, yani 26 zilhiccede, tekrar yola çıktığını söylemektedir. Buna göre o, yeni yıldan önce Musul civarına ulaşamazdı. Tab., *2*, s. 701,3'e göre ise o daha 22 zilhicce 66'da yeniden yola çıkmıştı. Ancak Musul yanındaki 9 zilhiccede vuku bulan savaştan bir-iki gün sonra başlayan Kûfe olaylarının ise buna göre, aslında olduğundan çok daha uzun sürmüş olması gerekirdi.

[75] Masal *Kâmil* (s. 598 vdd.)'de hikâye edilir. Güvercinler belki de Sürâka'nın Muhtar için uçurttuğu, bir az önce anlatılan, cinlerden neşet etmişlerdir.

daki Kays'lıların ihaneti gerçekten vuku bulmuştuysa, bu da ancak kesin sonucun alınmasından sonra vâki olmuştu (Tab., *2*, s. 712 vd.). Ubeydullah b. Ziyad, Husayn b. Nümeyr, Şurahbîl b. Zilkülâ', bunların hepsi Kutsal Şehirler'in, Hüseyin'in ve Malik el-Eşter'in intikamı için maktul düşmüştüler. Kaçan Suriye'lilerin büyük kısmı suda boğulmuş, karargâhları yağma edilmişti. Muhtar'ın Suriye'lilere karşı gönderdiği Yezîd b. Enes kumandasındaki ilk kuvvetin hemen tamamiyle atlı olmasına mukabil bu ikinci orduda hiç bir atlı yoktu (Tab., *2*, s. 709,5. 721,11 vdd.); yani bu kuvvet *mevâlî*den terekküp etmekteydi. Bunlar lobutlariyle düşmanlarının miğfer ve zırhlarına öylesine vurmaktaydılar ki, eski bir râvînin dediğine göre, Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt'ın fabrikasında çuha döğülmesini andıran bir gürültü hasıl olmuştu. Bu kahramanların adlarını vermekten eski arap rivayeti utanç duymaktadır. İbrahim, Suriye'lilere karşı tetikte bulunmak üzere Musul'da kaldı; üvey kardeşi ise Nusaybin[76], Dara ve Sincar (Singara)'ı zaptetti.

Muhtar şimdi zirvede ve uçurumun önünde bulunuyordu. Eski ve mezheplerinin kaidelerine bağlı arap şîîler ona güvenmemekte olup, çoğunlukla ondan yüz çevirmekteydiler. Böylece Muhtar daha ziyade yobaz müteassıplara ve *mevâlî*'ye dayanmak zorunda kaldı ve millî arap partisine karşı bunların safına itildi. Bunlar üzerinde, onun kendi şahsına karşı duyduğu güven ve bu güvenin ifadesi olan görkemli ve heybetli davranışları etkili oluyordu[77]. Biz, Muhtar'ın İbrahim'e Fırat

[76] *Haşebîye*, Nusaybin'de (Ebû Kaarib) emrinde daha uzun bir süre tutundular, krş. *Egânî*, *5*, s. 155.

[77] İbrahim'in hareketinden hemen sonra Muhtar onu karşılamak üzere yola çıktı. Sâbât'da şu kehanette bulundu: Nusaybin yanında zaferi kazandık ve düşman Nusaybin'de kuşatıldı. Medâin'de ilk zafer müjdecileri ona ulaştı ve Muhtar minberden muzaffer âne bağırdı: Ben size demem iş miydim? Şa'bî'den,

kenarına kadar refakat ederken vukubulan hareketli bir sahneden haberdar bulunuyoruz. Bu sırada müfrit şîîler, geçmek istediği köprü yanında onun etrafını öylesine sarmışlardı ki, Muhtar başka bir yol seçmek zorunda kalmıştı. Bu şîîlerin yanında, bir katırın taşıdığı ve özel bir rûhanî tarafından muhafaza altında tutulan "kutsal" bir koltuk (kürsü) bulunmaktaydı. Şîîler yurdlarından ayrılmanın ve üstüne yürüdükleri müthiş tehlikenin verdiği anlaşılabilir bir heyecan içinde bu koltuğun etrafında, Tanrıdan zafer yalvararak, deli gibi dönüp duruyorlardı. Aklı başında bulunanlar için bu manzara dehşet ve nefret vericiydi. Muhtar'ın muhtemelen bu yakışıksız hareketin yapılmasında bir suçu yoktu; ama adamlarının duygularını zedelemek de istemiyordu. Onların yardımından yoksun kalmayı göze alamazdı; çünkü bunlar onun için kendilerini ateşe atmaktaydılar.

Suriye'liler bozguna ve yıllar boyunca felce uğratılmışlardı. Tehlike ise Muhtar'ı şimdi, 66 yılı sonu veya 67 yılı başından beri[78], Mekke halifesi olan ağabeyisinin emriyle Mus'ab b. Zübeyr'in idare ettiği Basra'dan tehdit etmekteydi. Mus'ab, Kûfe'den kaçmış olan eşraf, özellikle Temîm'li Şebes b. Rib'î ve Kinde'li Muhammed b. Eş'as tarafından Muhtar'a karşı kışkırtılmaktaydı. Basra birlikleri bu sırada hâricîlere karşı savaşta olup bunların kumandanı bulunan Mühelleb, Kûfe mevâlîsine karşı savaşmak için hâricîlerin yakasını bırakmaya pek o kadar hevesli değildi. Fakat nihayet bu işe girişmeye razı oldu ve 67 yılı ortalarından önce Basra'dan harekete geçen

hâlâ Muhtar'ın gaybı bildiğine inanmadığı mı sorulduğunda Şa'bî, "bu sınamayla değil! Çünkü, Hâzir'de kazanıldığı halde o, zaferin Nusaybin yanında elde edildiğini tefe'ül etmişti" cevabını verdi. Halbuki ona soruyu soran için bu zaferin tam yeri her halde pek önemli olmasa gerekti.

[78] Tab., 2, s. 7-17,1'deki bilgiyi *ayn. esr.*, s. 688,17 (ve s. 665,7. 716,15 7'deki veri ile krş.

büyük ordunun kumandasını üzerine aldı. Ali'nin oğullarından birisi, Ubeydullah, da sefere katıldı. Muhtar, adamlarını Dicle kenarında bulunan Medâr[79]'a gönderdi. Bunlar düşmanı burada bekliyecekler ve eski bir kehanete göre de burada onlara galip geleceklerdi. Fakat aksine ağır bir yenilgiye uğradılar. Galipler hiç kimseyi affetmedi. Şehirlilerine karşı en acımasız davrananlar ise Basra'ya kaçmış olan Kûfe'liler oldu. Özellikle *mevâlî* korkunç bir ölçüde kılıçtan geçirildi. Azatlılar büyük bir şecaatle savaşmış, fakat arap müttefikleri olan Becîle ve Has'am'lılar tarafından kancıkça ihanete uğramışlardı. Atları olmadığı için kaçamamışlardı da. Bu kuvvetten ancak atlı bir kaç kişi kaçıp kurtulabildi.

Bozgun Kûfe'de derin bir etki yaptı. Muhtar'ın prestiji sallantıya uğradı. *Mevâlî "o bu sefer yalan söyledi"* demekteydi. Muhtar ise sadece *"uşaklar ölmek zorunda kaldı"* demekle yetindi. Soğukkanlı ve kesin kararlıydı. Fırat'ın sularını, düşman yaya kuvvetini taşıyan gemileri karaya oturtmak için, Seylehîn[80] yanında, oradaki dört kanala akıttı ise de düşman süvari kuvveti suları tekrar eski yatağına çevirerek gemileri yeniden yüzdürdü. Mühelleb, Anbâr üzerinden Kûfe'ye yürüdü ve Harûrâ'da Muhtar ve adamlarıyla karşılaştı. Şiddetli bir savaş başladı; Basra ordusundaki Kûfe'lilerin kumandanı Muhammed b. Eş'as bütün maiyyetiyle maktul düştü. Ubeydullah b. Ali de, ailesini ilâhlaştıran şîîlerin kılıç darbeleri altında hayatını kaybetti. Mühelleb, kendisini harekete geçirmeye uğraşan Mus'ab'a aldırmadan Ezd'lileri ve Temîm ile birlikte ihtiyatta kalmıştı. Ancak zamanın geldiğini görünce mücadele-

[79] Basra'dan Kûfe'ye giden ordu yolu Fırat'ın Arabistan kıyısındaki çölden geçmiyor, kanallar üzerinden Medâin yanındaki Dicle'ye ve oradan da yine kanallar üzerinden Anbâr yanında Fırat'a ulaşıyordu. Yayalar gemilerle gidiyor, atlılar bunların yanında ilerliyorlardı. Kehânet hakkında krş. Vâkıdî (Tab., *2*, s. 748).

[80] Mevki hakkında bk. Tab., *2*, s. 921,8.

ye katıldı ve yaptığı taarruzla savaşın sonucunu tayin etti. Kûfe'nin en asîl şîîlerinin cesetleri savaş meydanını kaplamıştı. Muhtar bütün gece boyunca, hemen hemen yalnız başına kalıncaya kadar savaşa devam etti; sonra da yanında kalan pek az kişinin ısrarına boyun eğerek geriye, Kûfe içkalesine çekildi[81].

İbrahim b. el-Eşter, Suriye'lilere karşı nöbetçilik görevinin pek o kadar da önemli olmamasına rağmen Musul'da kalmıştı. Muhtar, onu yardımına çağırmamak hususunda bazı sebeplere sahip olmuş olmalıdır; İbrahim onun gözünde kendisine pek güvenilecek bir taraftar değildi. Ama, eğer İbrahim yanında olsaydı, işlerin kolaylıkla başka bir istikamet göstermesi muhtemel olurdu. Şîî savaşçılar en azından Basra'lıları aratmıyacak türdeydiler, sadece iyi bir kumandandan yoksundular. İbrahim, Mühelleb ile başa çıkabilirdi; fakat o Mus'ab ile barıştı ve ölümüne kadar da ona sadık kaldı.

Savaşı izleyen sabah Basra'lılar (Sabaha ana giriş yerinden) Kûfe varoşlarına girdiler ve Muhtar etrafındaki çenberi gittikçe daraltarak onun dışarı ile bağlantısını kestiler[82]. Muhtar içkale ile şehrin iç bölgesini elinde tuttu. Yanında sadece bir kaç bin *mevâlî* ile bir kaç yüz Arap vardı. Arapların pek çoğu ailelerinin yanına sıvışmıştı. Muhtar'a kadınlar su taşı-

[81] Savaşın tarihi verilmiyor. Çünkü *Egânî* (*13*, s. 38,1)'deki bilgi ile hiç bir sonuca varılamaz, krş. s. 167,16 (yıl 70). 26. Ancak Muhtar'ın sonunun dört ay sonra (14 ramazan 67) vukua gelmiş olması dolayısiyle olayın 67 cemaziyelevvelinin ortalarına (aralık 686 başı) vazedilmesi gerekiyor. Ayın gökte oluşu da buna uygun düşüyor. Vâkıdî (Tab., *2*, s. 748 vd.)'ye göre mücadele ay gökyüzünde göründüğünde başlamış, Basra'lılar karagâhlarına kadar sürülmüş ve fakat burada kahramanca mukavemet etmişlerdi; Muhtar'ın adamları birbiri arkasına bunların tarafına geçmişti, öyle ki, Muhtar sabahleyin yalnız kalmış bulunuyordu.

[82] Şehir açık idi, sadece içkale tahkim edilmişti. Ancak dar iç sokaklar kolayca savunulabilirdi.

yorlardı. Ama kendisine karşı duyulan korku yavaş yavaş ortadan kalkmaktaydı. Sokaklardan geçişinde üzerine pis sular atıldığı oluyordu. Nihayet susuz ve erzaksız sadece içkalede kuşatılı kaldığını gördü. Kuşatma, daha doğrusu sokak çarpışmaları dört ay sürdükten sonra[83] adamlarına bir yarma hareketi yapmak teklifinde bulundu. Bu beyhude oldu. Maiyyeti kayıtsız şartsız teslim olmayı yeğlemekteydi. Bunun üzerine Muhtar sadece ondokuz adamiyle bir çıkış hareketi yaptı ve 14 ramazan 67 (3 nisan 687) tarihinde maktul düştü. Bu sırada 67 yaşında bulunmaktaydı.

Silâhlarını bırakıp teslim olanların hepsi idam olundu. Bunların sayısı 6-8 bin olarak verilmektedir. Mus'ab, babalarının ve akrabalarının dökülen kanlarının intikamını *mevâlî*'den almak isteyen Kûfe asillerinin hiddetini önlemek istememişti. Bu davranışıyla *Kasap* lâkabını haketmiş oldu. Abdullah b. Ömer ona şu sözlerini iletmişti: "Eğer sadece babanın sürüsünden yedibin koyun kesmiş olsaydın, bu bile israf sayılırdı". Mus'ab, Nu'mân b. Beşîr el-Ensârî'nin kızlarından biri olup, şimdi bile kocasının peygamberliğini inkâr etmemekte direnen Muhtar'ın karısını idam ettirmek suretiyle büyük bir nefret uyandırmıştı. Arap vaftiz-yenileyicisi (*anabaptist*)'nin kesik eli mescidin kapısına mıhlandı[84].

Taberî burada da hemen sadece Ebû Mihnef rivayetini vermektedir[85]. Ebû Mihnef bu rivayetinde çoğunlukla isnâd zincirindeki bir ara halkaya, bazen de doğrudan doğruya göz şahidlerine dayanmaktadır. Bunların arasında ilgi çekici olanlar, daha önce çok sık rastladığımız Humeyd b. Müslim el-

[83] Vâkıdî (Tab., *2*, s. 749).

[84] Vârisleri sonraları da Kûfe'de yaşamaktaydılar. Tab., *3*, s. 468, 5. Belâzurî, s. 308. 366.

[85] Bunun yanında Medâinî, s. 680,12. 7171,3. 749,17, Vâkıdî, s. 748,3 ve diğerleri s. 651,20. 665,13. 684,4. 702,17. 714,2. 731,4. 746,17.

Ezdî (Tab., *2*, s. 536 vd. 659), eş-Şa'bî (Tab., *2*, s. 609 vdd. 684. 715 vd.) ve Abdurrahman b. Ubeyd Ebî'l-Künûd (Tab., *2*, s. 663,10)'dur. Bunların her üçü de önce Muhtar'ın tarafında olmuş ve sonra ondan ayrılmışlardır. Aslında hemen hemen bütün birinci derecedeki şahitler Muhtar'a ihanet eden ve öte tarafa geçenlerdir. Bir istisna ile (Tab., *2*, s. 621,10) bunların içinde hiç bir *mevlâ* yoktur. Rivayet arap görüşüne uygun olarak hikâye edilir. Hikâye içinde arap adlarından geçilmezken, *mevâlî* karanlık ve bilinmeyen bir kitle olarak kalmıştır. Rivayette şîîlere karşı antipatiden çok sempati duyguları hâkimdir; bunların tahammül zorunda kaldıkları acılar Taberî (*2*, s. 624,13 vdd.)'de, bunların reislerinden birinin tahrik edici bir nutkunda da olsa, korkunç bir ölçüde abartılmaktadır. Bunun dışında Ebû Mihnef rivayeti gerçekleri aksettirmek bakımından genellikle, henüz taraf tutma duygularından bir zarar görmemiş intibâını veriyor. Kronolojide kısmen, topografik verilerdeyse hemen daima en itinalı bir dakîklik hâkimdir. Bununla beraber bunları tam olarak kavrayabilmek için eski Kûfe'nin bir plânına sahip bulunmak gerekirdi. *Mevâlî*'nin sözleri bazan tam otantik, farsça olarak tekrarlanmaktadır. - İsa'nın Markus incilindeki ârâmî dilinde bazı sözleri gibi. Şairlerden Abdullah b. Hemmâm (Tab., *2*, s. 636 vdd. 640 vdd.), Sürâka b. Mirdâs (Tab., *2*, s. 664 vd. 716), Miskîn b. Âmir (Tab., *2*, s. 685 vd), Mütevekkil el-Leysî (Tab., *2*, s. 686. 705), Ömer b. Rebî'a (Tab., *2*, s. 744), Saîd b. Abdurrahman b. Hassân b. Sâbit (Tab., *2*, s. 745 vd.), Ukbe el-Esedî (Tab., *2*, s. 750) ve özellikle A'şâ Hemdân (Tab., *2*, s. 670. 674. 704 vd. 723. 729 vdd.) zikredilmektedirler.

5. Muhtar, büyücü (Tab., *2* s. 730,13), deccâl (Tab., *2*, s. 686,7 vd.) ve umumiyetle yalancı olarak adlandırılır. Bu hüküm onun İbnülhanefîye tarafından görevlendirildiğini iddia etmesine değil, kendisini bizzat bir peygamber olarak or-

taya atmış olmasına müteveccihtir. O filvâki kendisini peygamber tesmiye etmemiş ise de, bu intibâı uyandırmak için elinden geleni yapmıştır. Muhtar, sanki Tanrı'nın huzurunda ve geleceği bilirmiş gibi davranmakta ve sözlerinde eski kâhinlerin üslûbunu, çok başarılı olduğu *sec'* formunu kullanmayı yeğlemekteydi. Şahsı ve şahsiyeti ile tebarüz etmek, kendini kabul ettirmek istiyordu. Asîller ve aklı başında olanlar yanında değilse bile, avâm tabakası üzerinde bunu başarıyordu da. Başarı kendisine sadık kaldığı sürece geniş çevreler kendisine inandı. Bundan sonra iş değişti ve onu haksız duruma düşürdü. Rivayet onu arkadan vurup mahkûm etmiştir. Ama başlangıçtaki rivayet onu sadece mahkûm etmekte ve fakat görüntüsünü, tasvirini bozmamaktaydı. Bu tahrifi, duyulan kinin oluşturduğu çizgilerle sonraki bir safhada yapmıştır ve işte bu bozucu çizgiler sonraki devrin Muhtar hakkındaki tasvirine hâkim olmuştur. Dozy, eseri olan *Essai sur l'Histoire de l'Islamisme*'de (s. 223 vdd.) Muhtar'ı karakterize etmek üzere sadece bu çizgileri kullanmıştır: Güvercinleri uçuran odur; o, birbiri arkasına hâricî, Zübeyrci ve şîîdir ve bu durmadan sürüp giden zihniyet değişikliklerini haklı göstermek için de Tanrı'nın tenâsühü doktrinini uydurmuştur[86]. Ama onu anlayabilmek için gülünç yapmaya hakkımız yoktur. Taberî metninin neşri, çok şükür, bu tür davranışlara bir son vermiştir.

Eğer, Muhtar gerçek bir peygamber mi, yoksa yalancı mı idi sorusuna bir cevap verilmek gerekirdiyse, bu cevap şöyle olmak zorundadır: O acaba samimi mi idi? Muhtar, peygamberliği hâkimiyete ulaşmak için bir vasıta olarak kullanmış ol-

[86] Tab., 2, s. 732'ye göre bu doktrini (Sûre 13.39) Muhtar değil İbn Nevf temsil etmekteydi. Onun hâricîler gibi Suriye'lilere karşı İbn Zübeyr safında çarpışması kendisini ne hâricî, ne de Zübeyrci yapar. Güvercinler için bk. yukarıda not 75; Dozy bunları, Muhtar'a savaşın sonucunu süratle bildirecek olan mektup taşıyan güvercinler addetmekte ve böylece bu sun'î mucizeyi rasyonalize etmektedir.

makla itham edilebilir; ama bu itham Muhammed'e de yapılabilir ve islâmın politik bir din olduğu ve bir islâm peygamberinin hâkimiyete ulaşmaya çalışmak z o r u n d a olduğu da göz önünde tutulmalıdır. Aslında belki de terazinin onun aleyhine olan kefesine, onun kendisi hakkında hiç bir bilgisi olmayan ve onun hakkında her hangi bir şey öğrenmeyi de gereksiz bulan bir korkuluk, Muhammed İbnülhanefîye'nin arkasına gizlenmiş olması atılabilir. Bunu yaparken vicdanı pek de huzurlu değildi; ama hüküm süren şartlar muvacehesinde Muhtar'ın, bir müslüman, bir şîî olarak kendi adına ortaya atılması imkân dışı idi: O kendisi için, arka plânda kalan bir *mehdî*'nin yetkili temsilcisi (*emîn*) mevkiini yaratmak zorundaydı ve böylece, gelecek için de bir emsâl teşkil etti. Bu türden şeytânî yaratılışlar her zaman için karmaşık bir mâhiyet arzederler; tam bir şeffaflık onlar için öğülecek bir özellik teşkil etmez. Onun samimiliği sorusu ile de sadece onun bizzat kendisine inanıp inanmadığı hususu düşünülebilir. Başlangıçta bunun gerçekten böyle olduğu, yani Muhtar'ın kendisine inandığı intibâı uyanıyor. Bu yaşlı adamın içinde birdenbire bir büyüklük şuûru uyanmıştı. Egoistlik onun şahsında sarsılmaz bir dinî güven ile birleşmişti. Etrafı, daha henüz bir hiç olduğu ve kendisini düşünülebilir en büyük bir tehlike içine attığı zaman, dünyayı, zaferi kazanacağına olan inancı ve hedeflerini çok açık, hiç gizlemeden ortaya atması ile şaşırtmıştı. Bunun, o zaman sadece bir rol olarak oynanmış bir şey olduğu, hemen hemen kabul edilemez bir husustur. Muhtar kendisine inanmış ve böylece başkalarını da kendisine inandırmış ve kitleyi harekete geçirmişti. Ama o daha sonraları, alevi söndürmemek için külü üfledi. Artık kendi düşüncesini kavramıştı ve şimdi, bir taraftan taassuplarına ihtiyaç duyduğu, bir taraftan da, istese de kurtulamadığı gözleri dönmüş taraftarlarınca kendi irade ve isteğini aşan bir ölçüde harekete

geçirilmiş olarak kendi oyununu oynuyordu. Ama onun hakkında bir hükme varmak için önemli olan başlangıçtır; şevk ve heyecan hiç bir zaman temiz ve saf kalmaz ve bir *nebî* kolayca *mütenebbî* olup çıkar. Ayrıca onun, artık kurtulamayacağını anlayınca, kendi yalancılığını bizzat ve küstahça itiraf ederek kendisine inananlarla alay etmiş olduğu iddiası ise doğrudan doğruya bir iftiradır. Bu iddia, Medine'li asîl bir hanım olan karısının, Muhtar'ın ölümünden sonra, onu inkâr etmiyerek öldürülmeye razı olması ile yeteri derecede çürütülmektedir. Ona ölümünden sonra dahi sadakatlerini sürdüren başkaları da vardı. Zâide b. Kudâme, Deyr Câslîk savaşında *Kasap* Mus'ab'ı şu sözlerle öldürmüştü: *Muhtar'ın intikamı için!*

Tarihin görevi de nihayet gönüllerin arzusunu belirtmek değil, insanların yaptıklarını değerlendirmektir. Muhtar'ın yaradılışı nasıl olursa olsun, o, bir anlamda, üzerinde kolay bir hükme varılamayacak çapta bir etkinlik göstermiştir.

Bu sıralarda Kûfe'de şîîlik tüy değiştirmekteydi. Onun aslında ve başlangıçta ne anlama geldiğini görmüştük. Şîîlik genel politik duyguların, Suriye hâkimiyetine karşı Irak muhalefetinin ifadesiydi. *Eşraf* başlangıçta bu hususta diğerleriyle iştirak halinde ve ön saftaydı. Ama bunlar tehlikeyi görünce sindiler ve hükûmetin kendilerini ehlileştirmesine ve şîî isyanlarına karşı kullanılmaya razı oldular. Böylece eşraf şîa'dan ayrılmış oldu. Şîîlik kendi içinde daraldı, aristokrasi ve kabile organizasyonunun zıddına, gittikçe artan bir ölçüde bir gizli tarikate dönüştü ve aynı zamanda da öncülerinin ve azizlerinin maktul düşmeleri sebebiyle hayâlperest bir karakter kazandı. Daha Süleyman b. Surad'ın taraftarları, Kûfe'de bizzat kabilelerin asalet tabakasına karşı ayaklanmayı düşünmüştü. Ama bu amacı uygulama safhasına aktaran ilk kişi Muhtar oldu ve o, *mevâlî*'yi bu hareketin içine soktu. Bu makuldü; çünkü bu

hareket, şimdiye kadar Araplar tarafından hazırlanmış olmakla beraber, yine de tamamiyle teokratik, gayrı millî bir havaya bürünmüş ve arap hâkimiyetini doğuştan temsil edenlerin aleyhine dönmüştü.

Baskı altındaki halk tabakaları ile bağlantı kurunca *şîa* millî arap zeminini terketti. Bağlantının harcı islâmdı. Ama bu eski islâm değil, yep yeni başka bir din idi (Tab., *2*, s. 647,6. 651,2). Bu, Muhtar'ın da dahil bulunduğu karanlık bir sapık inanç, marûf adiyle *Sebeîye*'den neşet etmekteydi. Bunlar şimdi, *şîa*'nın sünnîliğe karşı umumiyetle daha reddedici bir tavır takınmaya ve sünnîlik ile farklarını kesin olarak belirtmeye zorlanması sebebiyle, geniş çevrelerde üstünlük kazanan bir istikamet tutturdular. *Sebeîye*'ye *Keysânîye*'de denir. Keysân, *mevâlî*'nin başı idi[87]. Eğer o aynı zamanda *Sebeîye*'nin de başı idiyse, bundan *Sebeîye*'nin *mevâlî* ile aynı olduğu anlamı çıkabilir (Tab., *2*, s. 623,14. 651,2). Bu iz üzerinde yürünerek, şîîliğin din olarak iranî menşeden olduğu iddia edilmiştir; çünkü Kûfe *mevâlî*'sinin çoğunluğu İran'lı idi. Dozy (*ayn. esr.*, s. 220 vd.) şöyle diyor: *Şîâ tamamiyle bir iran tarikati idi ve burada, bağımsızlığı seven arap ırkı ile köle itaatine alışmış iran ırkı arasındaki fark daha iyi görülür. İranlılar için Peygamber'in halefini seçmek ilkesi garip ve anlaşılmaz bir şeydi. Onlar ancak veraset ilkesini bilmekteydiler; şu halde onlar, Muhammed arkasında bir oğul bırakmadığına göre, damadı Ali'nin ona halef olması gerekeceğini ve hâkimiyetin onun ailesinde tevarüs edilmesini düşünüyorlardı. Binaenaleyh, Ali dışındaki bütün halifeler onların gözünde, kendilerine itaat edilmemesi gereken gâsıplardı. İdare ve arap hâkimiyetine karşı hissettikleri nefret onların bu düşüncelerini güçlendiriyordu. Aynı zamanda harîsâne nazarlarını efendilerinin servetine dikmişlerdi. Diğer*

[87] Krş. van Gelder, *ayn. esr.*, s. 82. Daha sonraki mezhep tarihçileri Keysân'ın, Ali'nin mi, yoksa İbnülhanefîye'nin mi *mevlâsı* olduğu hususunda tereddüt içindedirler. İşin doğrusunu bunlar bilmiyorlar.

taraftan krallarında ulûhiyetin devamını görmeye alışmış olduklarından bunlar bu taparcasına hürmetlerini Ali ve onun haleflerine tevcih etmişlerdi. Ali nesebinden gelen İmâm'a mutlak itaat; işte onların gözünde en önemli görev idi. Bu yerine getirildiği takdirde, hiç bir şeye aldırmadan, bütün rümûz'u (Allagorie) ve kanunsuzlukları tefsîr etmek mümkündü. İmâm onlar için her şey idi. Bu, teşahhus etmiş Tanrı idi; ahlâksızlıkla birleşmiş kölece bir itaat onların sisteminin temeliydi. A. Müller (*1*, s. 327) de buna benzer şekilde mütalâa yürütüyor; O, bunlara, İranlıların daha islâmdan çok zaman önce Hind düşüncesinin etkisi altında, *Şehinşah*'ın babadan oğula geçerek hükümdar hanedanını canlandıran tanrısal ruhun bir tecessüdü olduğu fikrinde oldukları hususunu ekliyor.

Şîî fikirlerin İran'lıların düşüncelerine uygun olduğu her türlü şepheden vârestedir; ama bu düşüncelerin iran menşeli olduğu bununla ispat edilemez. Rivayet buna aykırıdır. Ona göre gerçek şîîlik arap çevrelerinde mevcuttu ve önce bu çevrelerden *mevâlî*'ye intikal etti ve bu çevrelerle *mevâlî*'yi birleştirdi. *Kutsal koltuk* etrafında sıçrayıp duranların *sebeîye* olduğu belirtilmektedir (Tab., *2*, s. 703,17. 704,11); ancak sebeîler *mevâlî*'den değil Araplardan, özellikle Şibâm, Nehd, Hârif, Sevr ve Şâkir kabilelerindendiler[88]. Bu sebeîler garip dinleri dolayısiyle kabilelerinin çoğunluğu ile, özellikle Şibâm'lılar Hemdân büyük grubu ile anlaşmazlık halindeydiler ve bunlar, hatın için kendilerini ateşe attıkları ve akrabalarına ihanet ettikleri Muhtar'a çok sıkı bir şekilde bağlıydılar. Rivayette iki asîl hanımın evlerinde toplanmayı itiyad edinmiş arap şîîlerinden bir *bitâne*[89] (klik)'den söz edilmektedir. Bu kliğin üyeleri arasında, kehanet bakımından efendisi ve ustasiyle yarış eden İbn Neuf el-Hemdânî'nin adı geçer. Bu adam kehanet işinde de kul-

[88] Bu husus A'şâ Hemdân'ın aynı çağa ait mısralarının münakaşa kabul etmez tanıklığı ile teyit ve tasdik edilmektedir.

[89] Krş. ayrıca Debâbe, s. 669,2.

lanılan *kutsal koltuk* yanında kâhin idi. Şair A'şâ Hemdân'ın bir amcası bu adamın etkisinde kalmıştı. *Koltuk*'un bekçisi (*custos, sâdin*) önce, ünlü Ebû Musa el-Eş'arî'nin oğlu Musa, daha sonra da Havşeb el-Bursumî idi. Ortam tam anlamıyla Yemen'liydi. *Koltuk,* rivayete göre filvâki Muhtar'ın emriyle Ali'nin *kutsal emaneti* olarak imâl edilmiş idiyse de[90], diğer ve daha inanılır haberler bu hususa aykırıdır[91]. Ama ne olursa olsun bu *koltuk* Yemen'lilerin malıydı ve menşei de her halde Yemen'lilerde aranmalıdır. Bu kasdî olarak yapılmış bir icad değil, aksine *hacerülesved* gibi putperestlikten bir parça idi; önce Tanrı'nın, daha sonra da, ilâhlaştırıldığı için, Ali'nin *koltuğu* olmuştu[92]. Böyle boş *Tanrı Koltukları,* genellikle her ne kadar ahşap malzemeden değilse de, bilindiği üzre, bir çok yerde bulunmaktadır.

Sebeîye'nin başlangıcı Ali ve Hasan devrelerine kadar geri gider[93]. Sebeîler Abdullah b. Sebe'den neşet ettirilirler. Daha bu garip adı bile onun da Yemen'li olduğunu göstermekte olup Abdullah, Yemen'in başşehri olan San'a'lıydı. Bunun yanında onun yahudi olduğu rivayet olunur. Böylece gizli tarikatin yahudi menşeine işaret olunur. Aslında müslümanlar tarafından bir çok şey, olmadığı halde yahudi ve yahudilere mahsus gösterilmiştir[94]. Ama gerçekte müessisi Abdullah b.

[90] Ali'nin kız kardeşi Ümm Hânî'nin bir oğlu olan Mahzûm ailesinden Ca'de'nin ailesi tarafından (Tab., *2,* s. 705,15. Krş. s. 672,6. 703,2. 8. 726,7).

[91] Bunlara göre bu hokkabazlığı bizzat düşünüp gerçekleştiren Muhtar değildi; o, olsa olsa bunun icrasına göz yummuştu; o, İbn Nevf'i açık düşürmüştü (Tab., *2,* s. 706).

[92] Bu, dolap, konsol gibi bir şeye benzetiliyor. Genellikle örtülüydü ve örtüsü ancak törenlerde üstünden alınıyordu.

[93] Krş. *Z.D.M.G.,* 1884, s. 391 ve İbnülesîr, *3,* s. 330.

[94] Düşmanlarından birisi tarafından Muhtar bile *yahudi* tesmiye edilmişti (*Egânî, 13,* s. 37,30). Krş. ayrıca Farazdak, nşr. Boucher, s. 210-211,3. 10. *Egânî, 8,* s. 33,14. *13,* s. 37,27. Tab., *2,* s. 686,9.

Sebe' addolunan şiîlik doktrininin İranlılardan değil, daha çok yahudi menşeli olduğu intibâı uyanıyor. Bunun işaretlerini bu tarikatin, ama bütün soruna lâyık olduğundan daha fazla önem atfetmiyerek aşağıda vereceğim tasvirinde[95], yeri gelince göstereceğim.

En eski taraftarlarınca Ali, hilâfetteki selefleriyle aynı hizada tutulur. O, Ebû Bekr, Ömer ve âdilâne hüküm sürdüğü sürece Osman ile bir seviyededir. O sadece meşrû hilâfeti devam ettiren kimse olarak Ümeyye'li gâsıplara karşı çıkarılır. Onun hâkimiyet hakkı, eshab aristokrasisine dahil olması, onlar tarafından başa geçirilmesi ve kendisine Medine'de bîat edilmiş olmasından doğuyordu. Yani bu hak, hiç olmazsa doğrudan doğruya onun Peygamber'in ailesine mensup olmasından münbais değildi[96]. Ancak buna mukabil bu aile bizzat işin başından beri hâkimiyeti tevarüs hakkına sahip olmak iddiasındaymış görünmektedir ve Ali'nin ölümünden sonra oğulları muhalefet tarafından Emevîlere karşı hilâfet müddeîsi olarak ileri sürülmüşlerdir. Ancak bu ileri sürülüş önceleri sadece hilâfete hak iddiası bakımındandı. Peygamberlik hakkı iddiası ise bundan ayrılmalıdır. Peygamberliğin Muhammed ile son bulmadığı, Ali ve oğullarında devam ettiği iddiası ise atılan son adımdır.

Tanrı'nın dünya üzerinde meşrû vekili olarak monarşik bir peygamber düşüncesi Yahudilerden islâma geçmiştir[97]. Sünnî islâma göre Muhammed son peygamber idi;

[95] Bu husus, Taberî (*1*, s. 2942)'de İbn Sebe' doktrini hakkında söylenilenler ile *Kitâb el-Egânî*'de eski şiî şairler Küseyyir ve Seyyid'in mısralarına dayanmaktadır. Daha sonraki mezhep tarihlerinde verilen bilgi büyük ölçüde buna uymaktadır. Bunda sadece Sebeî, Keysânî ve Muhtârîler arasında haksız olarak farklılıklar gösterilmektedir. Aslında bunların farklı olan sadece adlarıdır.

[96] Ehl el-Kisâ, *Egânî*, *7*, s. 7,7.

[97] *Prolegomena zur Geschichte Israels* (1889), s. 226. 256 vd. 273. vd.

ölümünden sonra, gerçekte ona nazaran çok değersiz kalan bir yedek, gayrı şahsî kanun, onun yerini aldı. Bu, hissedilir bir boşluk, bir gedik teşkil etti ve şîî dogma bu noktada işe müdahale etti. Hareket noktasının temeli şuydu: İlâhî otoritenin şahsî ve canlı temsili olan peygamberlik müessesesi teokrasinin lâzimi gayrı müfârikidir ve onun içinde yaşamaya devam eder (Tab., *2*, s. 1961). Muhammed'den önce bir sıra birbirini istihlâf eden peygamberler mevcut olmuştur; nasıl ki, Yahudiler de bir ακριβὴς διαδοχὴ τῶν προφητῶν'u kabul ederler ve *Deut.* 18'e göre Musa'nın da aynı türden bir halefi hiç bir zaman eksik olmamıştır. Bu sıra, yani peygamberlerin teâkubu Muhammed'den sonra nihayet bulmamıştır. Her peygamberin, daha yaşadığı zamanlarda, yanında bir halefi mevcut olmuştur (bu ζεῦγος da aynı şekilde yahudilikte mevcuttur); Musa'nın Josua'sı gibi Muhammed'in de Ali'si vardır ve peygamberlik görevi bunun yolu ile devam eder. *Peygamber* tesmiyesi filvâki Ali ve oğulları için kullanılmamıştır - bunlara *vasî* veya *mehdî*, genellikle de *imâm*[98] denir - ama, bunlar *gayb*'ı bilmek ve ilâhî hükümdarlık yetkisinin *tecessüd*'ü olmak dolayısiyle, aslında *peygamber*'dirler. İşin aslında, kısa bir süre içinde kıyametin kopması ve dünya tarihinin sona ermesi beklendiğinden, Muhammed'den sonra devam eden sıra pek uzun olarak tasavvur edilmemiştir. Seyyid (*Egânî*, *7*, s. 9 vd.) veya Küseyyir (*Egânî*, *8*, s. 32) "*imâm*'lar dörttür; Ali ve onun üç oğlu Hasan, Hüseyin ve Muhammed" demektedirler. Bunların sonuncusu olan Muhammed İbnülhanefîye, hak ve adaleti zafere ulaştırıncaya kadar hayatta kalır; görünüşte ölmüş olarak o gerçekte Radvâ dağı (Medine yanında) vâdisinin, ceylanlarla arslanların kardeş kardeş, yan yana varlıklarını

[98] Mehdî hakkında bk. Snouk, *Revue Coloniale Internationale, 1.* Bu hemen hemen 1000 yıl sürecek devletin hâkimi yahudi Messias'ın arapça mukabilidir. Mahşer'de ise İsa bu 1000 yıllık devletten sonra tezahür edecektir.

sürdürdükleri sık yeşillikleri içinde saklanmıştır; burada bal ve su ile gıda ihtiyacını iderir[99]; Muhammed İbnülhanefîye'den, altmış yıl beklettikten sonra artık kendisine bağlı olanları teselli etmek üzere ortaya çıkması rica olunur (*Egânî, 7,* s. 10. *8,* s. 32). İbnülhanefîye, Hasan ve Hüseyin'in ölümünden sonra onları tevârüs etmiş ve bu husus bir süre ve genellikle kabul olunmuştu, meselâ İbrahim b. el-Eşter tarafından da. İbnülhanefîye, onun adına propaganda yapan Muhtar'ın işine ise bir kukla olarak yaramıştı. O bu propaganda ile pekâlâ bir *şeyhülcebel* olarak daha da kolay kullanılabilirdi. O, sadece bir hayâl, bir gölge olarak istenilen her şeyi yapmakta ve sonra da olup bitene karışamamaktaydı. Ona gösterilen hürmet ve itibar aşırı şîîlerin *gulât* veya *mufritûn*'un, belirtici işareti olmuştur (*Egânî, 7,* s. 4.5). Abbasiler İbnülhanefîye'nin oğlu ve resmî vârisi olan Ebû Hâşim'in, hakkını kendilerine devrettiği iddiasiyle kendilerini meşrûlaştırdılar. Kûfe ve Horasan'da bu Ebû Hâşim'e nisbetle kendilerini *Hâşimî* olarak adlandıran aşırı şîîleri bunlar kendileri için bir âlet olarak kullandılar. Hâşimîler sonradan *Râvendî*'lere katıldılar; bunlar da İbnülhanefîye'yi gerçek *imâm* olarak tanımaktaydılar (Mes'ûdî, *4,* s. 56).

Kutsal ailenin ilâhlaştırılması, ölümden sonra yeniden dirilme, yani *Palingenesie (rec'a)* veya *Metempsychose (tenâsühülervâh)* doktrini ile bir tür felsefî temel kazandı. Ruhlar ölüm sırasında sadece bir vücuttan diğer bir vücuda geçerler. Bu, dünyanın sonunda vuku bulacak olan tek *ba'sü ba'delmevt* düşüncesine taban tabana zıd olan, zaman içinde tabiî olarak durmadan birbirini izleyen bir ba'sü ba'delmevttir. Bu doktrin ise, peygamberlere geçen tanrısal ruh düşüncesiyle asıl pratik önemine kavuşmaktadır. *Tanrısal ruh* peygamberler-

[99] İsa 11 ve 7'yi hatırlatan hususlar.

den birisinin ölümünde bir diğer peygambere geçer. Aynı zaman içinde sadece b i r ve fakat birbirini izleyen b i n peygamber vardır. Bununla beraber bu bin peygamber'in hepsi de, her birinde doğan aynı tanrısal ruh sebebiyle birbirinin aynıdır ve aslında aynı g e r ç e k p e y g a m b e r mütemadiyen geri gelmektedir. Bu anlamda Muhammed'in geri gelişi (Ali ve evlâdları içinde) iddia olunmakta ve bu husus *Sure* 28, âyet 85 ve *Sûre* 82, âyet 8 ile temellendirilmektedir. Bununla, çok büyük bir ihtimalle (her ne kadar sapık da olsa) yine de yahudi menşeli ve *Pseudoclementine* [Papa Clemens V.'in hazırlattığı hukuk kitabı: *Corpus Juris Canonici*]'lerde belirtilen düşünce akla geliyor[100]. *Kutsal ruh,* Âdem'in içinde, gerçek peygamber olarak birbiri arkasına muhtelif şekillerde tezahür eden ve ebedî ilâhî devlete hâkim olarak tayin edilmiş bulunan bir insan ile birleşmektedir. Krş. Gieseler, *KG,* 4. baskı *1, i,* s. 283.

Daha sonrakiler, göründüğüne göre, *rec'a*'yı başka türlü anladılar. Bunlar terimi, aksini iddia eder şekilde (*antithetik*) ele aldılar. Bunlar gerçek imâm'ın devrî bir yok olma (*gaybe, Eklipse*)'sını kabul ediyor ve bu *gaybe*'nin zıddı olarak tekrar ortaya çıkmasını *geri gelmek* addediyorlardı. Ancak *rec'a*'nın asıl ve ilk anlamı gayet açık bir şekilde bunun *Metempsychose* ile eşanlamda (*sinonim*) olmasından anlaşılmaktadır. Seyyid, bizzat k e n d i r e c ' a 'sına inanmakta ve bu sebepten onunla alay edilmekteydi (*Egânî,* 7 s. 8). Bu aynı zamanda Küseyyir'in *rec'a'ya inandığı için* Hasan ve Hüseyin'in evlâdlarının şahsında peygamber görmemesiyle (*Egânî, 8,* s. 34) ve özel-

[100] Ancak bu karşılaşma (*Syzygie*) *Clementine*'lere göre, peygamber ve onun halefi (Musa ve Harun) arasında değil, gerçek ve sahte peygamberler arasında vuku bulacaktır. Sonuncu şekil belki daha eski olanıdır, ama, *ba'sü ba'delmevt* ile bir az teâruz halindedir. Elisa, Elias'ın ölümünden sonra ilk doğan çocuk hakkını onun ruhundan tevârüs eder.

likle de Muhammed'in, kan ve paygambserlik vârislerinin şahsında bizzat geri döneceğinin düşünülmesiyle açıklığa kavuşmaktadır[101]. Modern müellifler bu hususu farkedememiş, gözden kaçırmışlardır. Eski inanç muhtemelen, gerçek imâm'ın *dünyada,* her ne kadar her zaman ve hâkim olarak değilse de, her zaman canlı kalmış olduğu noktasına kadar uzanmaktaydı.

Hâricî Ebû Hazm'in 130 yılında Medine mescidindeki vaazında şîîler hakkında varmış olduğu hüküm (*Egânî, 20,* s. 107) dikkat çekici ve kayda değerdir: "*Bunlar Allah'ın kitabına göre hareket ettiklerini iddia ediyorlar, ama ona, açıkça kendi uydurmalariyle karşı çıkıyorlar ve Kur'ân hakkında açık bir görüşe ne sahip olabiliyor, ne hukuka derinliğine nüfuz etmeye, ne de saf gerçeği araştırmaya imkân buluyorlar. Bunlar her şeyi kendi fırka çıkarlariyle örtmekteler. Bunların dini, kendilerine ne söylerse, ister doğru, ister yanlış olsun, ister doğru, ister yanlış yola götürsün, her türlü sözüne itaat ettikleri bir aileye yandaşlık etmekten ibaret. Ölülerin geri gelmesiyle açılacak bir devre bekleyişi içindeler ve kıyametten ö n c e* vuku bulacak *bir ba'sü ba'delmevt'e inanıyorlar. Bunlar, gizli olanın, daha kendi evinde, giysileri arkasında ve vücudunun içinde neler olduğunu bilmeyen mahlûk, bir insan tarafından bilindiğini iddia ediyorlar. İdare başında olanları suiistimalle suçluyorlar ama, iktidara geldiklerinde aynı kötülükleri kendileri yapıyorlar ve bundan kaçınmayı bilmiyorlar; bu, dini inkâr eden câhiller! Bir arap ailesinin dinine kendilerini adıyorlar ve bunlarla mevlâlık ilişkilerinin kendilerini iyi iş yapmak mecburiyetinden ve kötü işlerinden dolayı görmeleri gereken cezadan kurtardığını iddia ediyorlar*"[102]. Halife Hişam, Yusuf b.

[101] Muhammed ve İsa'nın *rec'a*'ları arasındaki paralellik bir yanlış anlamadır; çünkü Muhammed mahşer'e geri dönmiyecektir. Bu husus sadece İsa hakkında iddia olunmaktadır ve başka bir zemine oturtulmuştur; hâli hazıra değil gelecek çağ (*Aeon*)a aittir. Krş. ayrıca İbnülesîr, *6,* s. 26,2 vd. *Egânî, 3,* s. 24,9. 188,9 vd. *4,* s. 42,28. *11,* s. 46,6.

[102] Yani Seyyid islâh kabul etmez bir sarhoştu, ama, bir Ali dostuna şarap içmenin alîedileceği fikrindeydi.

Ömer'e yazmış olduğu bir mektubunda (Tab., *2*, s. 1682,5 vd.) buna benzer ifadeler kullanıyor. Şîîlerin Tanrı'ya ibadeti insanlara tapmak idi ve bunun sonucu da *Caesareopapismus* (Tanrı-Krallık) olmuştur. Bunlar mevcut idarenin *imâm*'lığını protesto ediyorlardı ama, kendi meşrû ve peygamber kanından *imâm*'lıkları da ondan hiç de daha iyi değildi. Onların *imâm*'lığı kanunu hakîr görmeye sevk ediyordu. İmâm *Kur'ân*'ın üstündeydi; *gayb*'ı biliyordu ve kim kendisine itaat eder ve bağlı kalırsa her türlü sorumluluktan kurtulmuş olurdu. Bu hususu özellikle, en büyük bir kesinlikle herkes tarafından kabul edilen kanunu her şeyin üstünde tutan ve *imâm*'ı da bu ölçü ile tartan ve buna göre imâmlığa lâyık olup olmadığına karar veren hâricîler belirtmekte idiler.

Aşırı şîîliğin *mevâlî*'ye aktarılması dünya tarihi çapında önemli bir olay idi[103]. Muhtar belki şîî mevâlîyi hazır bulmuştu ama, bunları eğere oturtan ve eyleme sokan o idi. Başlangıçta o filvâki bunları Araplara karşı kışkırtmak istememişti. Önceleri bir barıştırma politikası izlemiş, bütün *şîa*'yı arkasına almış ve hatta düşman arap aristokrasisini bile kendi tarafına çekmişti. Birinci ve ikinci sınıf müslümanlar arasındaki farkı barış yoluyla gidermek istiyordu; onu bu düşüncesi için kim kötülemek isterse, bunun tam tersini yaparak bu farkı bütün enerjisiyle ayakta tutmaya çalıştığı için Haccâc'a sitem etmek hakkına sahip değildir. Gerçekte Muhtar, teokrasi devletinde tam anlamiyle vatandaşlık hakkını islâmın değil, arap ırkına mensup olmanın bahşetmesi durumunun ayakta tutulamıyacağını diğerlerinden daha önce idak etmiş olduğu için takdir edilmeliydi. Eğer başlangıçta belirlemiş olduğu hedefe ulaşsaydı, belki de arap devletinin kurtarıcısı olurdu. Ama

[103] Mezhepler daima, iktidar ve hâkim millet ile birleşen resmî dine nazaran çok daha dindar ve çok daha az milliyetçidir.

Araplar hukukî üstünlüklerini kendi istekleriyle sınırlandırmak istemiyorlardı. Bu yüzden Muhtar onlarla mücadeleye itildi ve kendisini tamamiyle *mevâlî* ve *sebeîye*'nin kollarına atmaya zorlanmış oldu. Mücadele onun yenilgisiyle bitti ve Irak'da mevâlî siyasî bakımdan öldürüldü. Ancak 66/67 yılının o kısa ve rüya kadar güzel hatırası bunların içinde sönmedi ve partilerinin kalıntısı karanlıklar içinde varlığını sürdürdü. Bu kalıntı, uzun bir süre sonra, iranî millî kudretin yurdedinmiş olduğu Horasan ile bağlantı kurdu ve orada arap hâkimiyetini silip süpüren fırtınayı körükledi. Böylelikle Muhtar, Ebû Müslim'in öncüsü, selefi olmuş oldu. Davet etmiş olduğu ruhlar kendi gücünün çok üstündeydiler. Başarısızlığına rağmen etkisi fevkalâde büyük olmuştu, ama, hedefi, isteği bu değildi. Onun kendi ırkından olanlara İranlı'lar lehine ihanet ve bu sebeple de gördüğü cezayı hak etmiş olduğu hükmü bir çok bakımdan tutarsızdır. Muhtar aslında, çağdaşlarının ona karşı duyduğu antipatiyi bizim paylaşmamıza gerek duymadığımız, trajik bir şahsiyettir.

6. *Mevâlî* hükûmet tarafından dizginlendi; Araplar Muhtar yüzünden ürkek, şaşkın haldeydiler, Kûfe'lilerin tümü, ancak Emevî rejimine muhalefet ettikleri nisbette, şiî bir tutum içindeydi. Fakat bu muhalefet Ali ailesi için kendini feda eden, eyleme geçen bir muhalefet değildi (Tab., *2*, s. 1258 vd.). Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın isyanı, Suriye'lilerin hâkimiyetine karşı Irak'ın özerkliğini elde etmek için yapıldı. Yezîd b. Mühelleb'in ayaklanması için de durum aynıdır. Gerçek *şîa* uzun süre sessiz kaldı.

Gerçek Peygamber evlâdı, Ali'nin Fatıma'dan gelen nesli, islâmiyetin emekli aristokratlarının şehri olan Medine'de yaşıyorlardı. Bunlar oradaki bozulmakta olan sosyetenin en gözde ve en popülerleriydiler. Emevîler bunları, uslu uslu oturduklarını takdirde şımartıyorlardı. Ali oğullarından sadece Zübeyr

oğulları ve bu sonuncularla işbirliği halinde bulunan Mahzûm ailesi mensupları nefret etmekteydiler. Ali oğullarına herkes kızını seve seve veriyor ve onlar da kutsal kanı üretmek fırsatını güzelce kullanıyorlardı. Bunlar, bu dindar şarap ve muganniyeler şehrinde (Tab., *2*, s. 1910,12) keyif sürmekteydiler. Devlet üzerindeki iddialarından filvâki vazgeçmiş değillerdi ama, bu iddialarını sürekli ve şuurlu bir hazırlıkla izlemiyorlardı. Cezrî, gayrı Arap hayâlperest ve suikastçılarla işleri yoktu; böylelerini, onları kullanmasını bilen Abbas oğullarına havale etmişlerdi. Aralarında ehliyetli bir erkek yoktu; sadece kadınları, özellikle Sükeyne bt. Hüseyin, soylarına lâyıktılar. Ailenin Hasan ve Hüseyin kolundan, daha genç olan Hüseyin kolu, daha yaşlı olan Hasan hak ve hukukunu şerefsizce satmış, buna mukabil Hüseyin, hukuku uğruna kanını akıtmış olduğu cihetle, ana kol sayılmaktaydı. Hüseyin'in halefi, Kerbelâ'da hayatı bağışlanmış olup o zamandan beri ateşten ürken Ali b. Hüseyin idi. Bunun oğulları arasında Zeyd ve Muhammed, sonra da Muhammed'in oğlu Cafer temayüz ettiler.

Halife Hişam hâkimiyetinin sonlarına doğru Hasenî ve Hüseynî'ler, Ali veya bizzat Muhammed'in aile için tesis ettiği bazı vakıflar üzerinde birbirleriyle anlaşmazlığa düştüler. Hüseynî'lerin başı sıfatiyle Zeyd b. Ali, bir kaç akrabasiyle birlikte Rusâfe'ye giderek halifeye müracaatte bulundu. Bu sıralarda Kûfe valisi Yusuf b. Ömer, valilikte kendisinin selefi olmuş bulunan Halid el-Kasrî'nin oğlu Yezîd'i, servetini beyana zorlamış ve ondan işkence yoluyla, kendisinin Zeyd b. Ali'den önemli mikdarda alacaklı olduğu ifadesini kopartmıştı. Hişam şimdi Zeyd ve refakatinde bulunanlardan, işin mahiyetini sordu. Gerçeği her ne kadar inkâr ettilerse de Hişam, onların zındanda bulunan Yezîd ile yüzleştirilmelerini gerekli buldu. Böylece bunlar, hiç de istemiyerek, Kûfe'ye gitmek zo-

runda kaldılar ve böylece kıvılcım barut fıçısına düşmüş oldu. Yezîd bunların huzurunda eski ifadesini geri aldı ve onlar da Kûfe'den Medine'ye döndüler; zadece Zeyd geri dönmedi. O, valinin mükerrer ısrarları üzerine her ne kadar yola çıkmış idiyse de, ilk merhaleden, daha uzak görüşlü akrabalarının bütün ısrarlarına rağmen, tekrar Kûfe'ye döndü. Şîîler ona asılmışlardı. Ona, bekleyiş zamanının dolduğunu, Kûfe'deki Emevî hâkimiyetinin, değil yüzbin Kûfe'li savaşçıya, hatta sadece Mezhic, Hemdân, Bekr veya Temîm'e bile karşı duramıyacak kadar az sayıda Suriye'liye dayandığını söylemişlerdi. Zeyd bunlara inandı. Sadece kaldığı yeri mütemadiyen değiştirmek ihtiyatlılığını gösterdi. Yanlarına sığındığı ailelerden ikisinin kızı ile evlendi. Kûfe'de ikameti bütünüyle hemen hemen on ay sürdü. Bu zaman içinde isyan hazırlıkları yaptı; Basra ve Musul'da da propaganda yaptırdı. Kûfe'de onun ordu listesine 15.000 kişi kaydolundu. Bîat formunda Kur'ân'ın ve Peygamber'in sünnetinin esas olacağı, âdil olmayan iktidar sahiplerine karşı savaşılacağı, zayıfların korunacağı, aylıkların, ellerinden maaşları zorla alınmış olanlara geri verileceği, devlet gelirlerinin, hakkı olanlar arasında eşit ölçüde dağıtılacağı, gadre uğrayanlara zararlarının telâfi edileceği, uzak seferlere gönderilenlerin şehirlerine geri çağırılacağı ve Peygamber'in ailesinin, kendisine haksızlık eden ve karşı çıkan herkese karşı korunacağı beyan olunuyordu. Ancak, bazılarına göre Zeyd yeteri kadar cezrî değildi. Meselâ o -gerek kendisi ve gerekse kendisini tutan Kûfe'lilerin çoğunluğu için çok belirtici bir husus olarak- Ebû Bekr ve Ömer'i meşrû halife addediyor, hiç olmazsa onları gâsıp ilân etmeyi kabul etmiyordu. Aşırı şîîler ise, iş böyle ise Zeyd Emevîleri de lânetlemiyecek diyerek ondan ayrıldılar. Bunlara bu sebeple *Râfiza*[104] [ayrı yola gi-

[104] Bunlar bizzat, bu adın kendilerine önce Ziyad tarafından değil, daha evvel Mugîre b. Şu'be tarafından takıldığını söylemektedirler (Tab., 2, s. 1700). Krş.

denler, sapık] denildi. Râfızîler, Zeyd'in kardeşi Muhammed b. Ali'yi ve daha sonra da bunun oğlu Cafer'i gerçek imâm ilân ettiler. Ancak bu kimseler, râfızîlerle hiç ilgilenmediler[105]

Vali Yusuf b. Ömer Kûfe'de değil Hîre'de ikamet ediyordu ve Suriye'li birliklerin büyük kısmı da orada bulunuyordu. Yusuf, nihayet tutuklattığı iki taraftarından, Zeyd'in faaliyeti hakkında tam ve doğru bilgi elde etmeye muvaffak oldu. Daha sonra da Zeyd'in bu tutuklamalar sebebiyle ayaklanma tarihini öne ve 1 safer 122 çarşamba gününe[106] (6 ocak 740) almayı kararlaştırdığını haber aldı. Bunun üzerine Yusuf'un emriyle Kûfe'liler isyan tarihinden bir gün önce, salı günü, ana mescide çağırılıp burada kapatıldılar ve bir kaç Suriye'li askerle muhafaza altına alındılar. Anlaşıldığına göre bunlar, girişecekleri akılsızca hareketten böylece korunmuş olmaktan pek memnun kalmış idiler. Zeyd, salıyı çarşambaya bağlayan gece karanlığında, şiddetli soğuğa rağmen etrafına toplayabildiği 218 kişi ile mescitte muhafaza altında bulunan Kûfe'lileri kurtarmak girişiminde bulununca bunlar yerlerinden kıpırdamadılar ve Zeyd de Hîre'den üzerine 2000 Suriye'li gönderil-

Tab. *3,* s. 561,3. *Kâmil,* s. 548,10. *Egânî, 3,* s. 24,19. *12,* s. 23,20. *18,* s. 59,4 vd. *Sebeîye* aynı şeyin daha eski, *Râfiza* ise daha yeni adıdır.

[105] *Egânî* (*15,* s. 121. *19,* s. 58)'ye göre bir veya iki yıl önce Halid el-Kasrî'nin valiliği sırasında ayaklanan bazı deli, sapık şîîler *lebbeyke Cafer* narasını atmışlardı ki, bu, o zamanlar daha otuz yaşını bulmamış olan Cafer'in ilâhlaştırılması anlamını içermektedir. Ama Tab., s. 1620'de böyle bir haberden eser yoktur; orada bunlara *Caferîye* değil *Yusafâ* (*uşaklar*) denilmektedir. Bunlar sadece sekiz kişi idiler ve başlarında gûya sihirbaz olan ihtiyar Mugîre b. Saîd bulunuyordu. Bunların ayaklandığı haberi o sırada minberde bulunan Halid'i öylesine dehşete düşürmüştü ki, hemen kendisine bir bardak su yetiştirilmesini istemişti. Bu da onunla alay etme vesilesi olmuştu. Ayaklananlar yakalanıp yanına getirilince Halid bunları en fecî ve zâlimane bir şekilde idam ettirmişti.

[106] Vâkıdî (Tab., 2, s. 1667) olayı 121 yılı ile tarihler. Fakat Ebû Mihnef'in verdiği 122 yılı, haftanın verilen günü ile teyid edilmektedir. Çünkü ancak122 yılının 1 saferi çarşambaya düşmektedir.

diğini görünce, mescidin yanından ayrılmak zorunda kaldı. Zeyd bu kuvveti çarşamba günü bozdu ve perşembe günü de, bunlar akşam üzeri 300 Kikan'lı[107] ve Buhara'lı okçu ile takviye edilinceye kadar devlet kuvvetlerine başarı ile karşı koyabildi. Okçular Kûfe'li savaşçıların teşkil ettiği küçük birliğe hissedilir kayıplar verdirdi ve Kûfe'liler, karanlık çökünce şehirlerine döndüler ve evlerine dağıldılar. Zeyd bizzat bir ok isabeti almıştı ve bunun çıkarılması sırasında Posta sokağındaki bir evde öldü. Zeyd, bir kanalın suyu boşaltılarak kanalın yatağına gömülmüş ve sonra da su tekrar kanala çevrilerek mezarı gizlenmiş idiyse de gömüldüğü yer ihbar olundu ve cesedi buradan çıkarıldı. Vücudu Kûfe'de çarmıha gerildi[108] ve Hişam'ın ölümüne kadar burada asılı kaldı. Kafası ise Dimaşk'a ve oradan da Medine'ye gönderildi (Ebû Mihnef, Tab., 2, 1676-78, 1698-1711).

Yahya, Zeyd'in henüz çok genç yaşta bulunan oğlu, önceleri Fırat nehri kenarında, Kerbelâ yanındaki Ninive'de Emevî Bişr b. Abdülmelik b. Bişr b. Mervan'ın bir azatlısı yanında saklandı. Buradan Horasan'a kaçtı. Hişam'ın ölümüne kadar Belh'de asîl bir Arabın yanında saklı kaldı. Daha sonra gammazlanarak idareye teslim olundu. Halife Velîd II. her ne kadar onun serbest bırakılmasını emrettiyse de Yahya, bölgenin valisi Nasr b. Seyyâr'ın emriyle bir yerden diğerine ve nihayet batı sınır şehri Beyhak'a sürüldü. Buradan daha ileriye gitse Yusuf b. Ömer'in hâkimiyet bölgesine girmiş olacaktı, ama onun eline düşmek istemiyordu. Bu sebeple doğuya geri döndü ve yanında bulunan 70 adamiyle, Nasr'ın memurlarının onun geçmesine engel olmak emrini almış olmalarına rağmen, sağ ve salim Herat'a ulaştı. Buradan Cüzcân'a doğru

[107] Marquart, *Eransahr*, s. 50.

[108] "Sizin Zeyd'inizi bir hurma ağacına mıhladık; biz bir ağaç gövdesine çivilenen hiç bir mehdî (Messias) görmedik" (*Kâmil*, s. 710).

yola düştü. Ancak bu sefer Nasr'ın, arkasından göndermiş olduğu birlik tarafından yakalandı ve Anbâr yanında vuku bulan bir çarpışmada bütün maiyyetiyle birlikte maktul düştü (Yakut, *1*, s. 370). Halifenin emri üzerine bu "Irak'ın danası" yakılarak külleri suya atıldı[109]. Bundan pek az sonra da Ebû Müslim, Yahya'nın intikamcısı olarak ortaya atıldı ve onun katillerini öldürdü (Ebû Mihnef, Tab., *2*, s. 1770-74).

Zeyd, büyük babası Hüseyin gibi ve aynen onun başına geldiği şekilde öldürülmüştü. Ancak onun ölümü de, kendisine sadakat andı içmiş, fakat yeminini tutmamış olanlardan hiç olmazsa bazılarının pişmanlığına, zihniyet değiştirmesine sebep oldu. Bunlar, onun şahsına bağlı taraftarları oldular ve kendilerine *Zeydîye* adını verdiler. Zeydîye, râfiza'dan, Peygamber evlâdı içinde Hüseyin kolunu tutmakla ayrılmaktaydılar.

Emevîler zamanındaki son şiî ayaklanması, halife Ali'nin kardeşi Cafer'in torununun oğullarından olup, şu halde aslında *Kutsal aile*'ye mensup bulunmayan Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Cafer tarafından gerçekleştirildi. Abdullah 126 yılında, Yezîd III.'in valisi İbn Ömer'den para dilenmek için kardeşleriyle birlikte Kûfe'ye gelerek bir müddet bu şehirde kalmış ve Temîm'li Şebes b. Rib'î'nin torununun kızlarından birisi ile evlenmişti. Ancak Yezîd III.'in ölümü ve Suriye'de bunu izleyen hanedan kavgaları yüzünden bütün eyâlet memurları gibi İbn Ömer'in otoritesi de tamamiyle sarsılmıştı. Bu şartlar içinde Kûfe şiîleri Abdullah b. Muâviye'yi başlarına geçirdiler ve onu Kûfe devlet sarayına götürdüler. Diğer Kûfe'liler de İbn Muâviye'ye bîat etti. Bu iş tamamlandıktan sonra Kûfe'liler Hîre'de, İbn Ömer'in yanında bulunan Suriye'lilere karşı yürüdüler (muharrem 127/ekim-kasım 744), fa-

[109] *Exodus* 32.

kat iş savaşa dökülünce geri dönüp kaçmaya başladılar. Sadece Rebî'a kabilesi ile Zeydîye fırkası mensupları kahramanca savaşarak mücadeleyi daha bir kaç gün, kendilerine emân ve İbn Muâviye'ye de serbestçe çıkıp gitme izni verilinceye kadar, devam ettirdiler (Tab., *2*, s. 1879 vdd.).

İbn Muâviye bundan sonra Medâin üzerinden İran'a gitti; taraftarları çoğaldı. Kûfe'den ve başka yerlerden çok sayıda *mevlâ* ve köle onun yanına koşuştular. Abdullah b. Muâviye önce Isfahan'da yerleşti, fakat 128 yılında buradan Fars şehirlerinden Istahr'a gitti ve burada, oldukça geniş bir bölge üzerinde hâkimiyet kurdu. Doğu bu sıralarda sahipsizdi ve kim harekete geçerse iktidarı o elde ediyordu. İbn Muâviye'nin etrafında çok renkli ve karma karışık bir cemaat toplandı. Bunlar arasında Abbasîler (Abdullah b. Ali) ve ondan her hangi bir hediye veya memuriyet koparmayı ümit eden Emevîler de vardı. En garip olan husus ise, halife Mervan II. tarafından Musul'dan kovulan, Şeybân b. Abdülaziz kumandasındaki hâricîler ile Süleyman b. Hişam'ın onun yanına kaçmış olmalarıydı (129 sonu veya 130 başı). Bütün bunlarla birlikte o Mervüşşâhicân yanında Mervan'ın birlikleri tarafından bozguna uğratıldı ve böylece devleti de yıkılmış oldu (130 sonu. Tab., *2*, s. 1978, 3,4). İbn Muâviye Kirman ve Sicistan üzerinden, Ebû Müslim tarafından iyi karşılanmak ümidiyle, Herat'a kaçtı ve fakat onun emriyle yakalanarak öldürüldü. Herat'daki mezarı uzun süre şöhretini sürdürdü ve hürmet gördü (Medâinî, Tab., *2*, s. 1976 vdd.. İbnülesir, *5*, s. 284 vd.).

Emevî hâkimiyetinin bu son devrinde sınırlar birbiri içinde erimişti; birbirinden çok farklı güçler sallanan devlete karşı yapılan mücadelede birbirlerine yardımcı oluyorlardı; şîîler ve hâricîler aynı bayrak altında savaşıyorlardı. Bununla beraber

İbn Muâviye'nin şîîliği daha başlangıcından beri şüphe uyandırıcı bir yapıda imiş gibi görünüyor. *Eğânî (11,* s. 75 vd.)'ye göre İbn Muâviye açık elli, zeki ve şiire kabiliyetli ve fakat aynı zamanda hayasız ve hür fikirli bir kimseydi. Etrafına, birisi sonradan *ba'sü badelmevt*'i inkâr edip insanların otlar gibi olduğunu iddia ettiği için idam edilen, sapıklar toplamıştı. Şîîler ile hür fikirli dinsizler arasında ilişkiler eskiye dayanır.

Başarısız kalan şîî ayaklanmalarının meyvesini Abbasîler topladı. Şîîler onlara öncelik edip kanlarını döktükten ve halsiz kaldıktan sonra nihayet bunların o çok bekledikleri zaman gelmişti.

DİZİN

— A —

Abbâd b. Ahdar et-Temîmî, Basra'lı kumandan 40
Abbâd er-Ru'aynî, Yemen hâricîlerinden 82 n. 111
Abbasîler, Abbasoğulları 16, 104, 152, 157, 162, 163
Abdkays kabilesi 37
Abdrabbih el-Kebîr, hâricî halifesi 63
Abdşems, Kureyş ailesi 49
Abdullah b. Abbas bk. İbn Abbas
Abdullan b. Ali b. Abdullah b. Abbas 162
Abdullah b. Âmir bk. İbn Âmir
Abdullah b. Beşîr b. Mâhûz, hâricî reisi 41, 41 n. 53
Abdullah b. Ca'fer 104
Abdullah b. Habbâb 24, 25
Abdullah b. Halîfe, şair 96 n. 7
Abdullah b. Halîfe et-Tâî el-Bevlânî, ilk şîîlerden 10 n. 13, 97
Abdullah b. Hemmâm, şair 143
Abdullah b. İbâd (İbn İbâd), 41, 42
Abdullah b. Kurâd el-Has'amî 135
Abdullah b. Mâhûz, hâricî emîri 49, 54
Abdullah b. Mervan 80
Abdullah b. Mes'ud 12
Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Cafer 161, 162, 163
Abdullah b. Mutî', Kûfe valisi 124, 128, 132
Abdullah b. Ömer., halife Ömer'in oğlu 5, 47, 86, 121, 123, 142
Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz (İbn Ömer), Kûfe valisi 78, 79, 161
Abdullah b. Saffâr (İbn Saffâr), Sufrîye kurucusu 41, 42
Abdullah b. Sebe, Sebeîye kurucusu 149, 150, 150 n. 95
Abdullah b. Şecere es-Sülemî, ilk hâricîlerden 11 n. 15, 14
Abdullah b. Ukbe el-Ganevî, râvî 28, 30, 34
Abdullah b. Umeyr el-Leysî, Basra kumandanlarından 46
Abdullah b. Vehb bk. İbn Vehb er-Râsibî
Abdullah b. Yahya el-Kindî (Tâlibülhakk) 82, 83, 87
Abdullah b. Yezîd el-Ensârî, Kûfe valisi 117, 118, 123
Abdullah b. Zebîr el-Esedî, şair 129 n. 62
Abdullah b. ez-Zübeyr (İbn Zübeyr, İbnüzzübeyr) 40, 40 n. 49, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 104, 117, 122, 124, 132, 133, 134, 144 n. 86
Abdurrahman b. Behdec, Necedât hâricîlerinden 41 n. 53
Abdurrahman b. Mihnef el-Ezdî, Kûfe kumandanlarından 60, 61, 134

Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as el-Kindî 69, 70, 156
Abdurrahman b. Ubeyd Ebî'l-Künûd, râvî 143
Abdülaziz b. Abdullah b. Halid b. Esîd, Fârs âmili 59, 60
Abdülaziz b. Abdullah b. Amr b. Osman, Ümeyye'den 83, 83 n. 115, 84
Abdülaziz Bişkest bk. Bişkest
Abdülkays kabilesi, —'lılar 29, 30, 46, 61, 93 n. 3
Abdülmelik b. Mervan, halife 36, 48, 56, 57, 58, 59, 60, 64, 134
Abdülmelik b. Atiyye, Suriye kumandanlarından 86, 86 n. 119, 87
Abdülvahîd b. Süleyman b. Abdülmelik, Medine valisi 83, 83 n. 115, 84
Abdülvehhâb b. İbrahim b. Yezid, râvî 79, 80
Abîde b. Hilâl, hâricî emîri 40, 41 n. 52, 57 n. 79, 63,64
Abs kabilesi, —'liler 95
Âdem, ilk insan ve peygamber 153
Adesî'ler sarayı 29
Ahnef b. Kays es-Sa'dî 132 n. 66
Akk kabilesi, —'liler 93 n. 3
Akr, köy 106
Ali b. Ebî Tâlib, halife 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 14, 17, 20, 21 n. 23, 24, 25, 26, 27 n. 30, 28, 30, 31, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 96 n. 7, 98, 104 n. 20, 112 n. 37, 113, 114 n. 40, 124, 125, 140, 147, 147 n. 87, 148, 149, 149 n. 90, 150, 153, 154 n. 102, 156, 157, 161
Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib 109, 113, 157
Ali b. Mâhûz 41 n. 53
Âmid 66
Âmir b. Sa'sa'a kabilesi, —'lılar 45
Âmir b. Şurâhîl eş-Şa'bî, râvî 126, 126 n. 57, 138 n. 77, 143
Ammâr ed-Duhnî bk. Duhnî
Amr b. el-Âs 1, 3, 8, 104
Amr b. Haccâc ez-Zübeydî 108, 109, 112
Amr b. Hureys el-Kureşî 92, 117
Amr el-Kanâ, hâricî 63
Amr b. Nâfi', Ubeydullah'ın kâtibi 103
Anbâr 67 n. 88, 72, 119, 119 n. 47, 140, 140 n. 79, 161
Aneze kabilesi 67
Arabistan 11 n. 14, 44, 45, 46, 47, 81, 82, 105 n. 21, 132, 133, 140
Arbuk köprüsü, Basra yanında 59
Arcân 39
Arîf 100
Asak 39, 39 n. 48
A'sur kabilesi 93
A'şâ Hemdân, şair 120, 130 n. 64, 143, 148, 149
Atiyye b. Esved el-Hanefî, hâricî emîri 46, 48
Attâb b. Verkâ' et-Temîmî 56, 62, 63, 64, 71, 72
Avâne b. Bekkâî, râvî 26, 92, 99 n. 10, 109
Aynülverde (Resülayn) 119, 119 n. 47
Ayşe, Hz. Peygamber'in hanımı
Azerbaycan 78 n. 106
Azre b. kays el-Ahmesî el-Hemdânî 109, 113 n.38

— B —

Babba, Abdullah b. el-Hâris b. Nevfel, Basra valisi 41, 42, 49, 50, 51, 101 n. 17
Bağdad 69, 71
Bâhile kabilesi, —'liler 35, 93 n. 3
Bahreyn 36, 46, 47, 49, 59
Bâkireler çayırı (Merc Azrâ'), Dimaşk yanında 95, 96
Bânikîye 35, 35 n. 41
Basra 3, 4, 7, 10, 11, 11 n. 15, 13, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 42 n. 55, 43, 44, 45, 46, n. 61, 49, 50, 51, 52, 52 n. 70, 53, 54, 55, 56, 56 n. 78, 57, 58, 59, 60, 61, 62 n. 81, 63, 65, 68, 71, 82, 90, 91, 92, 94 n. 4, 99, 100, 117, 118, 120, 129 n. 62, 130 n. 64, 131, 135 137, 139, 140, 140 n. 79, 141, 141 n. 81, 158
Batn Akabe 105
Becîle kabilesi, —'liler 26, 93 n. 9, 116, 140
Behlûl b. Bişr (Küsâre), hâricî 77
Behurasîr 31, 32, 33, 33 n. 39
Bekkâî, Ziyâd b. Abdullah, râvî 26
Bekr kabilesi, —'liler 11 n. 15, 29, 41, 41 n. 52, 44, 65, 76, 77, 93 n. 3, 116, 158
Bekr b. Vâil kabilesi 79
Belc b. Uyeyne el-Esedî, Basra hâricîlerinden 82, 84, 86 n. 120
Belcâ, kadın hâricî 39 n. 46
Belh 160
Bendenîcîn 26
Benû Cebele, Hücr b. Adî'nin ailesi 94, 102
Benû Culandâ bk. Culandâ hanedanı
Benû Şeybân bk. Şeybân
Benû Şeytân, Kinde'den 82
Benû Yeşkür bak Yeşkür
Berâzürrûz 68
Bescâ, kadın hâricî 39
Beşîr b. Mâhûz 41 n. 53
Bette, Kasaba ve manastırı 70, 75
Beyhak 160
Beyhasî'ler (*Beyhasîye*) 42, 77 n. 103
Beyhasîye bk. *Beyhasî*'ler
Bişkest, Abdülaziz, gramerci 86, 87 n. 121
Bişr b. Abdülmelik b. Bişr b. Mervan 160
Bişr b. Mervan, Irak valisi 60, 61
Buhara, —'lı 37, 160
Busr b. Ebî Ertât 4
Brünnow, R. E., müsteşrik 5, 9, 11, 12, 42, 50
Büveyb bk. Nuhayle

— C —

Cabbul (Cambul) 77, 77 n. 105
Cafer b. Abdurrahman b. Mihnef 64
Cafer b. Ebî Tâlib 161
Cafer b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin 157, 159, 159 n. 105
Câl bölgesi 67 n. 87
Cambul bk. Cabbul
Cebele 45
Cedîle kabilesi 93 n. 3
Cehîze, Şebîb'in annesi 73
Cemel savaşı 13
Cercerâyâ 26, 32, 32 n. 36, 33
Cerîr, şair 57 n. 79
Cezl bk. Osman b. Saîd

Cibal silsilesi 70
Cidâr, hâricî 37
Ci'râne 21
Cîrâft 62, 65
Clemens V., papa 153
Cûhâ bölgesi 11, 32, 67, 69, 73, 77, 131
Culandâ hanedanı (Benû Culandâ) 46, 81
Cumâna el-Murâdîye 87
Cüdely kabilesi, Ezd'den 133 n. 69
Cüzcân 160

— D —

Dabbe kabilesi, —'liler 74, 75
Dahhâk b. Kays eş-Şeybânî, hâricî halifesi 78, 79, 79 n. 107, 80
Dâî, —'ler 117, 117 n. 44, 120
Dâkûkâ 69
Dara 66, 138
Dârâbcird 59
Daris savaşı 51 n. 67
Dârülharb, hâricî karargâh 20
Dârülhâtûn, hâricî toplanma yeri 20
Dârülhicre, hâricî toplanma yeri 20, 43
Davgân 66
Deskere 26
Destebâ 106
Deylem 106
Deylemîye 33
Deyr Câlîk savaşı 146
Deyr Ebî Meryem 70
Dicle nehri 11, 24, 31, 32, 32 n. 36, 33, 35, 52, 52 n. 70, 60, 65, 66, 67, 69, 71, 77, n. 105, 80, 119 n. 47, 133, 135, 137, 140, 140 n. 79
Dimaşk 90, 95, 108, 160
Dîneverî, tarihçi 5
Dozy, R., tarihçi 5, 7, 144, 144 n. 86, 147
Dubey'a kabilesi, —'lılar 36, 93 n. 3
Duhnî (Ammâr), râvî 99 n. 9, 107 n. 23, 109, 109 n. 29, 110
Dûlâb savaşı 49, 51 n. 67, 52, 59
Düceyl ırmağı 49, 50, 51, 53, 56, 58, 60, 73, 74, 78

— E —

Ebrehe b. Sabbâh, Kinde hanedanından 84 n. 117
Ebû Abdullah el-Cüdelî, Muhtar'ın kumandanlarından 133 n. 69
Ebû Akîl ailesi, Yemen'de 83 n. 113
Ebû Amarrata (Umeyr b. Yezid) el-Kindî 93, 97
Ebû Emre Keysân, Muhtar'ın kumandanlarından 131
Ebû Bekr b. Mihnef 55
Ebû Bekr b. Muhammed b. Abdullah b. Ömer 86
Ebû Bilâl, Mirdâs b. Udeyye, hâricî 11 n. 15,37, 38, 39, 40, 44
Ebû Dulef bk. Şeybân b. Abdülaziz
Ebû Eyyûb, Halid el-Ensârî 25
Ebû Füdeyk, hâricî emîri 41, 46, 47, 59
Ebû Hamza Muhtar b. Evs el-Ezdî, *İbâdîye*'den 82, 83, 84, 84 n. 117, 85, 86, 87, 87 n. 121
Ebû Hâşim, Muhalled b. Muhammed, râvî 79
Ebû Hâşim b. Muhammed İbnülhanefîye 152
Ebû Hazm, hâricî 154
Ebû Kaarib, *Haşebîye* kumandanı 138 n. 76

Ebû Katâde, el-Hâris el-Ensârî 25
Ebû Meryem es-Sa'dî 26
Ebû Mihnef, râvî 3, 5, 6, 7, 9, 23, 26, 30, 34, n. 48, 40, 42, 43, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55 n. 75 ve 76, 57, 58, 60, 62 n. 81, 63, 64, 65, 67 n. 91, 72 n. 96, 73 n. 97, 74, 74, n. 100, 76, 80, 81 n. 108 ve 109, 91, 92, 97, 99 n. 12, 104 n. 19, 106 n. 22, 107 n. 23, 109, 109 n. 29, 110, 111, 112, 113, 114, 120, 120 n. 48, 126, 134, 142, 143, 159 n. 106, 160, 161
Ebû Musa el-Eş'arî 1, 3, 4, 5, 12, 149
Ebû Müslim el-Horasânî 130 n. 64, 156, 161
Ebû Sahr, şair 87 n. 121
Ebû Sümâme es-Sâidî 99, 122
Ebû Tâlût, hâricî 41, 45
Ebu Tufeyl Âmir b. Vâsile el-Leysî, Muhtar'ın kumandanlarından 133 n. 69
Ebû Ubeyde, Ma'mer b. Müsennâ râvî 78, 79, 81 n. 109
Ebû Vâzi' er-Râsibî 43
Ebûbekr, halife 31, 150, 158
Eburrevâg eş-Şâkirî 32, 33, 34
Ebülcehm, Katarî'nin katili 64
Ehâbîş kabilesi 93 n. 3
Ehvâz 11, 36, 39, 41, 49, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 64, 73, 81
Elcezire 66, 78, 80, 118, 133
Elias Nisibenus, tarihçi 92 n. 2
Emevîler 89, 98, 112, 113, 118, 119, 150, 156, 158, 161, 162 ayrıca bk. Ümeyye
Ensâr 11, 25, 93 n. 3, 99, 113, 117
Ercân 61
Ermînîye 78 n. 106
Esâvire, Temîm kabilesine bağlı İranlılar 42
Esed leabilesi 93 m. 3, 111 m. 35
Eslem b. Zür'a el-Kilâbî 39 n. 48
Esmâ b. Hârice el-Fezârî 102 n. 18, 137 n. 73
Eş'as b. Kays, Kûfe Kinde'lilerinin şeyhi 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 16
Eşheb b. Bişr el-Becelî 26
Eşres b. Avf eş-Şeybânî 26
Eşter bk. Malik b. el-eşter
Ezârika bk. *Ezrakîler*
Ezd kabile gurubu, —'liler 11 n. 15, 24, 36 42, 46, 53, 55 n. 75, 60, 61, 62, 93 n. 3, 94, 94 n, 4, 116, 140
Ezrakîler (Ezârika) 42, 44, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 71, 73, 76, 77

— F —

Fadâle b. Seyyâr eş-şeybânî, hâricî 66 n. 85
Farazdak, şair 46, 57 n. 79, 149 n. 94
Fârs 11, 41 n. 53, 54, 55, 59, 61, 62, 63, 64, 81
Fatıma bt. Muhammed 98, 156
Fâtımîler 16
Ferve b. Nevfel el-Eşca'î, hâricî dönmesi 11 n. 15, 26, 27
Feyy 124
Fezâre kabilesi (Kays'dan) 102 n. 18, 116, 125 n. 55
Fırat nehri 52 n. 70, 65, 68, 71, 72, 80, 106, 119, 119 n. 47, 126 n. 58, 137, 140, 140 n. 79, 160
Furât Meysân, Basra yanında 52, 52 n. 70, 59

— G —

Gâdirîye 106, 108
Gassân b. Şibâm kabilesi (Kudâ'a'dan) 93 n. 3
Gatafân kabilesi 93 n. 3
Gazâle, Şebîb'in karısı 69 n. 91, 71 n. 95 72
van Gelder, tarihçi 121 n. 49, 122 n. 54, 125 n. 55, 147 n. 87

— H —

Hâbur suyu 119
Haccâc b. Bâb el-Himyerî, Basra kumandanlarından 49
Haccâc b. Yusuf es-Sakafî 13, 61, 62, 63, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 71 n. 95, 72, 73 n. 99, 74, 83 n. 113, 85 n. 118, 121, 155
Haccâr b. Ebcer, hristiyan Arap 29
Hacer bölgesi 48
Hacer kabilesi, —'liler 93 n. 3
Hacerülesved 119
Hâcir 104
Hadârim çiftliği, Yemâme'de 45
Hadramût, —'lular 47, 87, 93 n. 3, 94
Haffân 68
Halid b. Abdullah b. Halid b. Esîd, Basra valisi 59, 60
Halid b. Abdullah el-Kasrî, Irak valisi 77, 157, 159
Hamza b. Abdullah b. ez-Zübeyr, Basra valisi 46, 57, 58
Hamza b. Sinân el-Esedî, ilk hâricîlerden 11 n. 15
Hânî b. Urve el-Murâdî 99, 100, 101, 101 n. 16, 103, 114
Hânîcâr 69
Hanîfe kabilesi, —'liler 41 n. 52, 49, 125
Hânikîn 67
Hanser b. Ubeyde el-Muhâribî, hâricî 26, 27 n. 30
Hanzala b. Beyhas (İbn Beyhas), *Beyhasîye* kurucusu 41, 42
Hârif kabilesi 148
Hâris b. Abdullah b. Ebî Rebî'a el-Kureşî (Kubâ'), Basra valisi 50, 51, 55, 56 n. 78
Hâris b. Süreyc, Horasan hâricilerinden 21 n. 23
Hârise b. Bedr et-Temîmî, basra kumandanlarından 49, 50, 51, 52
Hârisî sülâlesi, Yemen'de 84 n. 117
Harîş b. Hilâl, Temîm şeyhlerinden 53 n. 71
Harran 66 n. 86, 77, 80
Hârûk, Necde'nin adamlarından 47 n. 64
Hârûn b. Müslim, râvî 101 n. 17, 110 n. 32
Hârûn b. Musa el-Ferevî, râvî 82, 82 n. 110, 83 n. 115, 85, 86 n. 120
Harûrâ 3, 15, 24, 140
Has'am kabilesi 93 n. 3, 140
Hasan b. Ali 28, 98, 125 n. 55, 149, 151, 152, 153, 157
Hasan el-Basrî 98
Hassân b. Behdec (İbn Behdec) 41 n. 53, 46 n. 62
Hassâsa 119
Haşebîye 130 n. 64, 138 n. 76
Hâşim b. Utbe 12
Hâşimîler 152
Hâtim el-Bâhilî, hâricî emîri 35, 36
Havlâyâ 69, 70, 75 n. 101

Havle bt. Cafer b. Kays el-Hanefîye 125 n. 55
Havle bt. Manzûr el-Fezârî 125 n. 55
Havsere el-Esedî, hâricî emîri 27 n. 30
Havşeb el-Bursumî 149
Hayberî, hâricî halifesi 80
Hayyân b. Zabyân es-Sülemî, hâricî ileri gelenlerinden 28, 29, 34 35
Hâzir suyu, savaşı 133 n. 69, 137, 138 n. 77
Hemdân kabilesi, —'lılar 6, 11 n 15, 68, 93 n. 3, 94, 116 n. 43, 120, 126 n. 57, 136, 148, 158
Herat 160, 162
Hevâzin kabilesi 93 n. 3
Hicaz 121
Hilâl b. Ullefe et-Teymî, hâricî reislerinden 11 n. 15, 26, 27
Hims 79, 80
Himyer kabile gurubu 93 n. 3
Hind Manastırı (Deyr Hind), Kûfe yanında 127
Hîre 29, 78, 123, 159, 161
Hişam b. Abdülmelik, halife 77, 79, 154, 157, 160
Hît 119
Horasan 21 n. 23, 53 n. 71, 63, 73 n. 99, 81 n. 109, 97, 152, 156, 160
Hulvân 34, 81
Humeyd b. Müslim el-Ezdî, ileri gelen şîîlerden 111 n. 36, 120, 142, 143
Huneyn savaşı 21
Hurkûs b. Züheyr 11 n. 15, 21 n. 24
Husayn b. Abdurrahman (Ebû'l-Hüzeyl es-Sülemî), râvî 107 n. 28, 109, 109 n. 29
Husayn b. Nümeyr es-Sekûnî, Emevî kumandanlarından 105 n. 21, 138
Husayn b. Temîm, Kadisiye komutanı 105
Husayn Zülgussa 70 n. 92
Hutarniye çiftliği, Muhtar'ın 121
Huzâ'a kabilesi 93 n. 3, 116
Hücr b. Adî el-Kindî 91, 92, 92 n. 2, 93, 94, 94 n. 4, 95, 96, 97, 98, 101 n. 16, 121 n. 50
Hürr b. Yezîd et-Temîmî 105, 106, 107
Hüseyin b. Ali 98, 99, 102, 104, 104 n. 19, 105, 106, 107, 107 n. 23, 108, 109, 110, 111, 111 n. 35, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 129, 129 n. 61, 131, 135, 138, 151, 152, 153, 157, 161
Hüzeyl divanı 87 n. 121

— I —

Irak, —'lılar 2, 3, 13, 26, 54, 59, 61, 62, 77, 90, 91, 967, 117, 119 n. 47, 122, 132, 134, 146, 156, 161
Isfahan 55, 55 n. 76, 56, 57, 62, 162
Istahr 55, 62, 162

— İ —

İbâdîler (İbâdîye) 42, 82, 87 n. 121
İbâdîye bk. *İbâdîler*
İbn Abbas, Abdullah 47
İbn Âmir, Abdullah, Basra valisi 36
İbn Atiyye bk. Abdümelik b. Atiyye
İbn Avsece, Kûfe'li şîî 99 n. 100, 112
İbn Beyhas bk. Hanzala b. Beyhas
İbn Büdeyl, Abdullah e-Huzâî 12

İbn Esved, hâricî 41
İbn Eşter bk. İbrahim b. Malik el-Eşter
İbn Ezrak bk. Nâfi b. Ezrak
İbn Fadâle, nahivci 85 n. 118
İbn Hareşî bk. Nadr b. Saîd
ibn Hısn et-Temîmî 39 n. 48
İbn Hidâş, râvî 50
İbn Husayn, Hârisî'lerden 84 n. 117
İbn Hübeyre bk. Yezîd b. Ömer
İbn Irk 121, 122
İbn Kelbî, râvî 96, 109
İbn Kevvâ el-Yeşkürî 11 n 15
İbn Muâviye 81
İbn Mutî' bk. Abdullah b. Mutî'
İbn Mülcem el-Murâdî, halife Ali'nin katili 7, 11 n. 15, 15
İbn Nevf (Abdullah) el-Hemdânî 144 n. 86, 148, 149 n. 91
İbn Ömer bk. Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz
İbn Saffâr bk. Abdullah b. Saffâr
İbn Sebe, Abdullah, *Sebeîye*'nin kurucusu 16
İbn Ümm Hakem es-Sakafî, Kûfe valisi 34, 35 n. 41
İbn Vehb er-Râsibî, Abdullah b. Vehb, ilk hâricî halîfesi 11 n. 15, 24, 25, 27
İbn Ziyâd bk. Ubeydullah
İbn Zübeyr bk. Abdullah
İbnülesîr, tarihçi 26, 27, 35
İbnülhanefîye, Muhammed b. Ali 122 n. 54, 125, 126, 132, 133, 134, 135, 136, 143, 145, 147, n. 87, 152
İbrahim b. Malik el-Eşter (İbn eşter) 55, 56, 58, 125, 126, 127, 128, 134, 135, 136, 137, 137 n. 74, 138, 138 n. 77, 141, 152
İfrîsî'ler (Musevî) 18
İmâre 20
İmrân b. Hittân, haricî şair 56 n. 77
İmtihan (Mihne) 19, 23, 24, 44
İrâfe 100
İran, —'lılar 103, 121, 129, 129 n.. 62, 135, 147, 148, 150, 156, 162
İsa, peygamber 143, 151 n. 98, 154 n. 101
İshak b. Muhammed b. Eş'as 64
İsti'râd 38, 43 n. 56, 44, 63
İyâd kabile gurubu 36, 93 n. 3
İyâs b. Mudârib el-İclî 124, 126, 127

— J —

Jacobus, Âdil 24

— K —

Ka'b el-Aşkarî, şair 60, 62 n. 81, 63
Kâbe 132
Kabîsa b. Dubey'a el-Absî, ilk şîîlerden 95
Kadisiye 69, 71, 105
Kandebîl 46
Karîb, hâricî 36
Karkîsîye 119
Kasr Benî Mukaatli 106
Katâmî, İbn Mülcem'in nişanlısı 26, 38 n. 44
Katarî b. Fücâ'a et-Temîmî, Haricî halifesi 56, 57, 58, 59, 62, 63, 64
Katîf 46
Katîfîye 68
Kays kabile gurubu, —'lılar 66, 66 n. 86, 77, 86, 102 n. 18, 193, 107, 119, 138

Kays b. Eş'as el-Kindî 108
Kays b. Sa'd b. Ubâde el-Ensârî 12, 25
Kayyâra 119
Kâzerûn 61, 62, 63
Kefertûsâ 80
Kelb kabilesi, —'liler 25, 72, 78
Kerbelâ 106, 108, 119, 136, 157, 160
Keysân, Kûfe mevâlisinden 147, 147 n. 87
Keysânîye 147, 150 n. 95
Kikan'lılar, okçu bir kavim 160
Kilâb kabilesi, —'lılar 39 n. 48
Kinâne kabilesi 93 n. 3
Kinde kabile gurubu 67, 82, 84 n. 117, 91, 93, 93 n. 3, 94, 94 n. 4, 102, 116 n. 43, 123, 139
Kirman 46, 55, 55 n. 74, 56, 58, 62, 63, 64, 73, n 97, 112
Ktesiphon bk. Medâin
Kubâ' bk. Hâris b. Abdullah
Kudâ'a kabilesi 93 n. 3
Kudeyd, Medine yakınında 84, 84 n. 117
Kûfe, —'liler 1, 3, 4, 6, 7, 10, 11, 11 n. 15, 12, 13, 15, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 34 n. 40, 35, 35 n. 41, 36, 48, 49, 50, 55, 56, n. 78, 57, 58, 60, 61, 62, 64, 65, 65 n. 83, 66, 67, 68, 69, 69 n. 91, 70, 70 n. 92, 71, 72, 72 n. 96, 74, 75 n. 101, 77, 78, 79, 81, 90, 91, 92, 92 n. 2, 93, 93 n. 3, 94 n. 4, 95, 97, 98, 99, 100, 101 n. 16, 102, 104 n. 19, 105, 105 n. 21, 106, 107, 108, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 128, 129, 129 n. 62, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 137 n. 74, 139, 140, 140 n. 79, 141, 142, 142, n. 84, 143, 146, 147, 152, 156, 157, 159, 160, 161, 162
Kumis 64
Kureyş, —'liler 11, 41, 42, 50, 79, 84, 89, 92, 98, 101 n. 17, 103, 113, 117, 124, 137
Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî 36
Küheyl savaşı 77
Künâse, Kûfe'de 127 n. 59, 128, 136
Küsâre bk. Behlûl b. Bişr
Küseyyir, şair 150 n. 95, 151, 153

— L —

Lasâf suyu 65 n. 83, 68

— M —

Mâhûz ailesi 41, 42
Mahzûm ailesi, Kureyş'den 149 n. 90, 157
Ma'kil, Ubeydullah'ın casusu 100
Ma'kil b. Kays et-Temîmî 25, 30, 32, 33, 34
Malik el-Eşter 1, 2, 5, 6, 14, 15, 138
Malik b. Hübeyre es-Sekûnî, Muâviye'nin komutanlarından 96
Mansûr b. Cumhûr el-Kelbî, hâricî 78
Mardin 65
Mâsebezân 26
Maskale b. Mühelhil, hâricî 74, 75
Medâin (Seleukeia, Ktesiphon) 31 n. 34, 55, 58, 67, 68, 69, 70, 70 n. 93, 71, 118, 119, 119 n. 47, 120, 121 n. 50, 131, 138 n. 77, 140 n. 79, 162
Medâinî, râvî 43, 45, 50, 51, 52, 81 n. 109, 82, 82 n. 110, 83 n. 115,

84 n. 117, 86 n. 120, 92, 92 n. 2, 142 n. 85, 162
Medâr 32, 32 n. 36, 33, 140
Medine 45, 47, 83, 83 n. 115, 84, 84 n. 117, 85, 86, 93 n. 3, 98, 105, 107 n. 23, 108, 109, 113, 122 n. 54, 132, 136, 146, 150, 151, 154, 156, 158, 160
Medya 11, 545
Mekke 4, 5, 20, 40, 41, 44, 45, 47, 82 n. 111, 83, 83 n. 115, 85, 86, 87, 98, 104, 119, 122, 124, 132, 133, 133 n. 69, 139
Menâzir 78
Menbic 118, 119 n. 47
Merc Azrâ"' bk. Bâkireler Çayırı
Merc Râhit savaşı 25
Mervan I. b. el-Hakem, halife 118
Mervan II., halife 78, 78 n. 106, 79, 80, 162
Mervüşşâhicân 162
Meryem, hâricî Ebû Hamza'nın karısı 87 n. 121
Mesene, Basra yanında 52 n. 70
Meskîn savaşı 56
Mezhic kabilesi, —'liler 6, 93 n. 3, 94, 101, 116 n. 43, 125, 136, 158
Mihne bk. *İmtihan*
Mihrân, Ubeydullah'ın azadlısı 101 n. 16
Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî, Basra hâricîlerinden 11 n 15, 14, 24
Miskîn b. Âmir, şair 143
Mu'ârik b. Ebî Sufra, Mühelleb'in kardeşi 53
Muâviye b. Ebî Süfyân, halife 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 17, 20, 24, 26, 27, 27 n. 30, 28, 45, 65 n. 83, 89, 90, 91, 95, 96, 96 n. 7, 97, 98, 111 n. 37, 114 n., 40, 121, 121 n. 50
Muâz b. Cüveyn b. Husayn et-Tâî, hâricî reislerinden 11 n. 15, 28, 29 n. 32, 34
Mudar kabile gurubu, —'lılar 11 n. 15, 93, 93 n 3, 136
Mufaddal, hâricî 86
Mugîre b. Mühelleb 55
Mugîre b. Saîd, sihirbaz 159
Mugîre b. Şûbe, Kûfe valisi 27, 28, 29, 30 32, 34, 70, 91, 92, 121, 158 n. 104
Muhâcire, hâricîlere katılmak anlamına 44
Muhakkimûn 3
Muhammed, peygamber 2, 12, 20, 21, 22, 24, 30, 31, 45, 47, 85, 89, 103, 104, 108, 114, 115, 116, 125, 128, 145, 147, 150, 151, 153, 154, 154 n. 101, 157, 158
Muhammed b. Ali b. Hüseyin 157, 159
Muhammed b. Eş'as el-Kindî 94, 102, 103, 112, 139, 140
Muhammed b.. el-Hanefîye bk. İbnülhanefîye
Muhammed b. Mervan, Elcezire valisi 66
Muhammed b. Sîrîn, râvî 96
Muhârib kabilesi 11 n. 15, 93 n. 3
Muhdec bk. Zülhuveysıra
Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sakafî 54, 57, 99, 101 n. 17, 120 n. 48, 121, 121 n. 49 ve 50, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 129 n. 61 ve 62, 130, 130 n. 64, 131, 132, 132 n. 66, 133, 134, 135, 136, 137, 137 n. 75, 138, 138 n.

77, 139, 140, 141, 141 n. 81, 142, 143, 144, 144 n. 8, 145, 146, 147, 148, 149, n. 91 ve 94, 152, 155, 156

Murad kabilesi, —'lılar 26, 28, 87, 99

Musa, peygamber 117, 151, 153

Musa b. Ebî Musa el-Eş'arî 149

Mus'ab b. Zübeyr 46 n. 61, 54, 55, 56, 56 n. 78, 57, 58, 139, 140, 141, 142, 146

Musul 54, 58, 65, 65 n. 83, 67, 76, 77, 79, 81, 133, 137, 138, 141, 158, 162

Muşakkar 49

Mutarrah, Necde'nin oğlu 45 n. 59

Mutarrif b. Mugîre b. Şûbe 70

Müdebbec köyü 67

Mücâlid, Hilâl b. Ullefe'nin kardeşi 26, 27

Mühelleb b. Ebî Sufra 46, 52, 53, 54, 55, 56, 57 n. 79, 58, 59, 60, 61, 62, 62 n. 81, 63, 65, 67, 139, 140, 141

Müller, A., tarihçi 5, 6, 113, 148

Mürcii'ler 21 n. 23

Mürre b. Hemmâm, Şebîb'in ailesi 67

Müslim b. Akîl 99, 100, 101, 102, 104. 104 n. 19, 121

Müslim b. Amr el-Bâhilî 36

Müslim b. Ubeys b. Küreyz el-Kureşî 42 49, 51

Müslim b. Ukbe el-Mürrî 7 n. 5

Müstevrid, —b. Ullefe et-Teymî, hâricî halifesi 11 n. 15, 27, 27 n. 30, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 90 n. 1

— N —

Nadr b. Saîd el-Hareşî (İbn Hareşî), Kûfe valisi 78

Nâfi b. Ezrak (İbn Ezrak), hâricî halifesi 41, 41 n. 52, 43, 44, 44 n. 57, 45, 49, 50

Naha' kabilesi, Mezhic'den 94 n. 4, 125

Namir kabilesi 93 n. 3

Nasr b. Seyyâr, Horasan valisi 160, 161

Necde b. Âmir el-Hanefî, hâricî halifesi 41 n. 53, 44, 44 n. 57, 45, 46, 47, 47 n. 64, 48, 62

Necedât hâdicîleri 44, 49, 59, 62

Nehd kabilesi, 148

Nehr Tîrâ 50, 51, 52, 59

Nehrevân, - vakası 15, 24, 25, 26, 27, 28, 67, 68 n. 89, 71 n. 94, 112 n. 37

Nehrülmelik 33

Niffer 69

Ninive 106, 160

Nuceyr olayı, 5, 7, 8

Nuhayle (Büveyb) 26, 27 n. 30, 118, 119, 121

Nu'mân b. Beşîr el-Ensârî 99, 121, 142

Nusaybin (Nisibis) 65, 66, 80, 138, 138 n. 76 ve 77

— O —

Osman b. Affân halife, 1, 3, 4, 8, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21 n. 23, 22, 24, 30, 31, 48, 83 n. 115, 89, 90, 92, 112 n, 37, 124, 135, 150

Osman b. Katan el-Hârisî, Haccâc'm komutanlarından 70

Osman b. Saîd el-Kindî (Cezl), Haccâc'ın komutanlarından 67, 68, 69
Osman, b. Ubeydullah b. Ma'mer, Basra komutanlarından 50, 51

— Ö —

Ömer b. el-Hattâb, halife 21, 31, 47, 85, 86, 93 n. 3, 121, 12, 150, 158
Ömer II., b. Abdülaziz, halife 78
Ömer b. Ma'mer 41 n. 53
Ömer b. Rebîa, şair 143
Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs 103, 106, 107, 108, 114, 117, 137
Ömer b. Şebbe, râvî 38, 72 n. 96, 73, 99 n. 11 ve 12 101 n. 16, 109, 109 n. 31
Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer, Basra valisi 50, 51, 55, 58, 59

— R —

Radvâ dağı 151
Râfızîler (Râfiza) 158 158 n. 104, 159, 161
Rakka 80, 119, 119 n. 47
Râmhürmüz 39, 58, 60, 61
Râvendîler 152
Rebî b. Ziyâd, Horasan valisi 97
Rebîa kabilesi, —'lılar 11 n. 15, 33, 65, 78, 93 n 3, 136, 162
Rebîa el-Eczem, Basra komutanlarından 49
Resülayn (Aynülverde) 119, 119 n. 47, 121, 123
Rey 28, 34, 55, 55 n. 76, 64, 106
Ribâb kabilesi, Temîm'den 93 n. 3
Rifâa b. Şeddâd el-Fityânî, *Kurrâ*'dan 135
Rusâfe 4 n. 3, 157
Rûzbâr 69

— S —

Sabaha, Kûfe varoşu 71, 72, 74, 126, 126 n. 58, 127, 136, 141
Sâbât 33, 135, 138 n. 77
Sâbit, hâricî reisi 48
Sâbit Kutna, şair 21 n. 23
Sâbûr 55, 61, 62
Sa'd b. Ebî Vakkâs 103
Sa'd Temîm kabilesi 26
Sa'd Hevâzin kabilesi 86
Sahârî, Şebîb'in oğlu 77
Saîd b. Abdurrahman b. Hassân b. Sâîbit şair 143
Saîd b. Âs b. Saîd el-Ümevî, Kûfe valisi 4
Saîd b. Behdel eş-Şeybânî 78
Saîd b. Mücâlid el-Hemdânî, Haccâc'ın komutanlarından 68
Sakîf kabilesi, —'liler 11, 92, 99, 101 n. 17, 124
Sa'lebîye 104
Salih b. Müserrih, hâricî halifesi 65, 65 n. 83, 67 n. 87, 70 n. 93, 74, 76, 85 n. 118
Samarraca 76
San'a 46, 83, 87, 149
Sandûda (Sadûd) 119
Sarât 30, 69, 71, 71 n. 94
Sa'sa'a b. Sûhân 30
Satıdama dağı 75 n. 83
Sebeîye 15, 147, 148, 149, 156, 158 n. 104
Sebî' mezarlığı, Kûfe'de 136
Secâh, kadın peygamberlik iddiacısı 112 n. 37

Sehm b. Gâlib et-Temîmî, hâricî reisi 35, 36
Sekûn kabilesi 96
Seleukeia bk. Medâin
Semure b. Cündeb 36
Serahs 81 n. 109
Seredân 61
Sergius, Yezid I.'in danışmanı 99
Sevr kabilesi 148
Seyf b. Ömer, râvî 5, 15
Seylehûn 140
Seyyid ailesi, Ezd'li 55 n. 75
Seyyid el-Himyerî, şair 22 n. 24, 27 n. 30, 150 n. 95, 151, 153, 154 n. 102
Sıffîn savaşı 1, 4, 6, 7, 8, 13, 15, 16, 26, 38, 91, 112 n. 37, 114 n. 40
Sicistan 46, 81, 162
Silla bk. Sillabrâ
Sillabrâ (Silla) savaşı 50, 52, 53
Simâk b. Ubeyd el-Absî, Medâin valisi 31, 32, 34
Simson 75
Sincar 66, 138
Sind 46, 81
Sîracân 62
Sufrîler (Sufrîye) 42, 76, 77, 77 n. 103, 78
Sufrîye bk. *Sufrîler*
Sûk Hakeme 71
Sûlâf savaşı 53, 56, 58, 59
Sûrâ 30, 32
Suriye, —'liler 13, 64, 72, 72 n. 96, 73, 74 n. 100, 77, 78, 79, 80, 86, 90, 95, 97, 105, 118, 119, 119 n. 47, 122, 123, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 141, 144 n. 86, 146, 156, 158, 159, 161
Süfyân b. Ebred el-Kelbî, Suriye'li komutan 64, 72, 73
Sükeyne bt. Hüseyin 157
Süleym b. Mahdûc 29, 30
Süleyman b. Abdülmelik, halife 120
Süleyman b. Hişam 80, 81, 162
Süleyman b. Surad el-Huzâî 98, 116, 116 n. 42, 118, 120, 120 n. 48, 121, 123, 125, 135, 146
Sürâka b. Mirdâs el-Bârikî, şair 55 n. 75, 137, 137 n. 75, 143

— Ş —

eş-Şa'bî bk. Âmir b. Şurâhîl
Şâkir kabilesi 148
Şebes b. Rib'î et-Temîmî el-Riyâhî 11 n. 15, 25, 112, 112 n. 37, 126, 127, 128, 134, 136, 139, 161
Şebîb b. Yezîd b. Nu'aym eş-Şeybânî, hâricî halifesi 62, 64, 65 n. 83, 67, 68, 69 n. 91, 70, 70 n. 93, 71, 71 n. 95, 72, 73, 73 n. 98 ve 99, 74, 75, 75 n. 101, 76, 77
Şefiye 106
Şehrizûr 26, 70, 78
Şemir b. Zî Cevşen el-Âmirî 107, 108, 114, 114 n. 40, 136
Şerâf 105
Şerîk b. A'ver el-Hârisî 33
Şevzeb Bistâm, hârici 77
Şeybân b. Abdülaziz. hâricî halifesi 80, 81, 81 n. 109, 162
Şeybân b. Seleme, hâricî 81 n. 109
Şeybân kabilesi (Benû şeybân), —'lılar 65, 65 n. 83, 66 n.85, 67, 75, 76, 77, 78
Şibâm kabilesi, Hemdân'dan, —'lılar 136, 148

Şurahbîl b. Vers el-Hemdânî, Muhtar'ın komutanlarından 132
Şurahbîl b. Zülkülâ', Suriye'li komutan 138
Şurâhîl b. Abd b. Abde 126
Şureyh b. (Ebî) Avfâ el-Absî 11 n. 15
Şureyh b. Hânî el-Hârisî, Kûfe kadısı 95, 101

— T —

Tabâle 47
Taberî, tarihçi 35, 48, 51, 52, 54, 58, 64, 72 n. 96, 81, 82 n. 110, 91, 92, 106, 109, 110, 120 n. 48, 144
Taberistan 63, 64
Taglib kabilesi 93 n. 3
Tâif 47, 87, 122 n. 54
Tâlibülhakk bk. Abdullah b. Yahya
Tan'îm 104
Tarafa b. Adî b. Hâtim et-Tâî 11 n. 15
Tavvâf, hâricî 37
Tayy kabilesi, —'lılar 10 n 13, 11 n. 15, 28, 36
Tedmür 4 n. 3
Temîm kabilesi, —'liler 2, 6, 11 n. 15, 25, 26, 28, 30, 35, 38, 39 n. 48, 0, 41, 41 n. 52, 42, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 52 n. 71, 56, 62, 65, 93 n. 3, 105, 112, 126, 134, 139, 140, 158, 161
Tevvâbîn 116, 119, 120
Teym Ribâb kabilesi, —'lılar 11 n. 15, 26, 27

— U —

Ubeydullah b. Abdullah el-Mürrî, *dâî* 117, 118
Ubeydullah b. Ali b. Ebî Tâlib 140
Ubeydullah b. Beşîr b. Mâhûz 41, 41 n. 53
Ubeydullah b. Hürr el-Cu'fî 131
Ubeydullah b. Mâhûz, hâricî emîri 49, 52, 53, 54
Ubeydullah b. Ziyâd (İbn Ziyâd), Irak valisi 37, 38, 38 n. 44, 39, 40, 40 n. 49. 41. 42. 42 n. 55, 99, 100, 101, 101 n. 16. 102. 103, 106, 107, 108, 109 n. 29, 114, 115, 117, 118, 119, 121, 122, 133, 137 n. 73, 138
Ukbe el-Esedî, şair 143
Ukbe b. Sim'ân, râvî 111 n, 35
Ummân 46, 81
Urd 4 n. 3
Urve b. Udeyye el-Hanzalî 2, 6, 6 n. 4, 9, 11 n. 15, 38, 39
Ustân 67
Uzeyb 105, 106

— Ü —

Ümeyye ailesi (Emevîler, — idaresi, — hakimiyeti) 4, 77, 78, 81, 83, 84, 85, 87, 98. Ayrıca bk. Emevîler
Ümeyye b. Abdullah b. Halid b. Esîd 59
Ümm Hâkim, kadın hâricî, şaire 38 n. 44
Ümm Hânî, Ali'nin kız kardeşi 149 n. 90

— V —

Vâdi'l-Kurâ 86, 86 n. 120, 132
Vâdî Zürrumme 104
Vâkıdî, tarihçi 82, 141 n. 81, 142 n. 83 ve 85, 159 n. 105
Vâkısa 121

Vâsıt 78, 79
Vehb b. Cerîr, râvî 39, 51
Velid II., halife 78, 160
Velid b. Ukbe b. Ebî Muayt 138

— W —

Weil, G., tarihçi 3, 5, 129 n. 61

— Y —

Yahya b. Zeyd 160, 161
Yakubî, tarihçi 5, 6, 7, 75 n. 100, 110
Yemâme 11 n. 14, 13, 41, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 122
Yemen, —'liler 11 n. 14, 46, 47 n. 64, 82 n. 111, 83, 83 n. 113, 84 n. 117, 93 n. 3, 98, 99, 103, 108, 116 n. 43, 136, 149
Yeşkür kabilesi, Bekr'den, —'lüler 41, 43, 77, 80
Yezîd I., halife 40, 41, 86, 98, 99, 103, 107, 109 114, 117
Şezîd II., halife 77
Yezîd b. Enes el-Esedî, Muhtar'ın komutanlarından 128, 133, 138
Yezîd b. Halid b. Abdullah el-Kasrî 157, 158
Yezîd b. Kays el-Hemdânî el-Erhabî 11 n. 15
Yezîd b. Mühelleb b. Ebî Sufra 156
Yezîd b. Ömer b. Hübeyre (İbn Hübeyre) 81
Yezîd b. Ruaym eş-Şeybânî 117, 127
Yusuf b. Ömer eb-Sakafî, Irak valisi 154, 155, 157, 159, 160

— Z —

Zâide b. Kudâme, Haccâc'ın komutanlarından 69, 146
Zap (Büyük) ırmağı 137
Zât Irk 104
Zehhâf et-Tâî, hâricî 36
Zelot'lar 18, 35
Zenc isyanları 77 n. 105
Zerûd 104
Zeyd b. Ali b. Hüseyin 157, 158, 159, 160, 160 n. 108, 161
Zeyd b. Husayn et-Tâî 11 n. 15, 14, 28
Zeydîye 161, 162
Ziyâd b. Abdullah bk. Bekkâî
Ziyâd b. Ebîh, Irak valisi 36, 37, 85 n. 118, 91, 92, 92 n. 2, 93, 93 n. 3, 94, 95, 96, 97, 98, 101 n 16, 121, 121 n.50, 158 n. 104
Zû Husem 105
Zübâle 104 105
Zübeyr ailesi 104 n. 20
Zübeyr b. Ali b. Mâhûz 41, 41 n. 53
Zübeyr b. Mâhûz, hâricî emîri 54, 55, 56, 58
Züfer b. el-Hâris el-Âmirî el-Kilâbî 119
Züheyr b. Kayn el-Becelî 113 n. 38
Zühl b. Şeybân kabilesi 67
Zülhuveysıra (Züssüdeyye, Muhdec) 21
Zülmecâz 45
Züssüdeyye bk. Zülhuveysıra